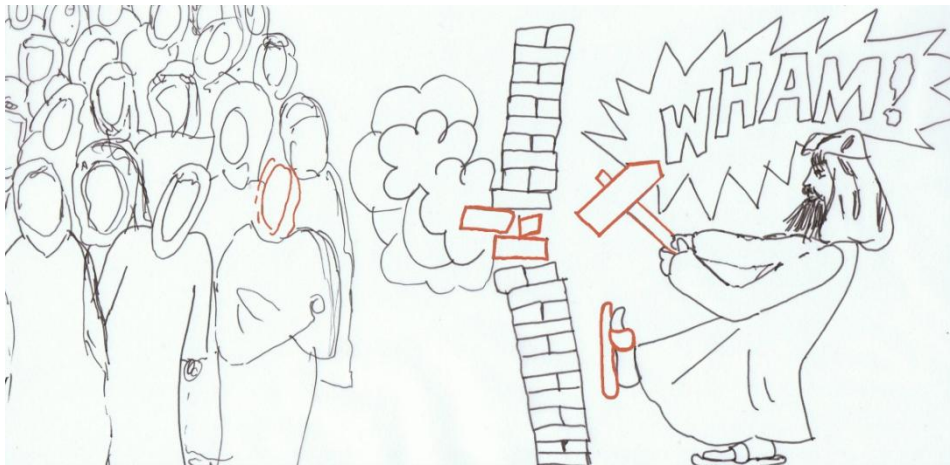


# ABRAHAM, DE VADER VAN.

*DE BETEKENIS VAN DE STAMVADER IN HET NARRATIEF VAN LUCAS-HANDELINGEN*

---



---

## **MASTERSCRIPTIE BIJBELWETENSCHAPPEN**

Universiteit Utrecht  
Faculteit Geesteswetenschappen  
Departement Filosofie en Religiewetenschap

Aangeboden aan:  
PROF. DR. A.B. MERZ EN DR. H.L.M. OTTENHEIJM

26 SEPTEMBER 2013

**J.H.E. PLAISIER**

3504212

*De afbeelding op de voorpagina is van eigen hand, vooral geïnspireerd door een tekening van Max Velthuis, uit het verhaal Trompet voor Olifant. Hopelijk waardeert de lezer deze persoonlijke en speelse toevoeging die, net als de opdracht en het nawoord, geen deel heeft aan de wetenschappelijke inhoud van deze masterscriptie, maar er wel uit is voortgekomen.*

Voor meneer en mevrouw Dupuis

*De Heer heeft mij gezien en onverwacht  
ben ik opnieuw geboren en getogen.  
Hij heeft mijn licht ontstoken in de nacht,  
gaf mij een levend hart en nieuwe ogen.  
Zo komt hij steeds met stille overmacht.  
en zo neemt hij voor lief mijn onvermogen.*

Huub Oosterhuis

## INHOUD

1. Inleiding .....	6
2. Introductie Lucas-Handelingen .....	7
A. Historische en literaire context .....	7
B. Genre en methode .....	9
C. Eenheid en opbouw van Lucas-Handelingen .....	12
3. Vader Abraham.....	16
A. Een belangrijk figuur .....	16
De Schriften van Israël.....	16
Jubileeën.....	17
4 Makkabeeën .....	17
Philo Judaeus.....	18
Flavius Josephus .....	18
Testament van Abraham .....	19
Paulus .....	20
Andere evangeliën.....	20
B. Vader Abraham in Lucas-Handelingen .....	20
4. Met Abraham op reis door Lucas-Handelingen.....	23
A. In hoopvolle verwachting: Maria en Zacharias (Lucas 1:55 en 73).....	23
B. De boodschap van Johannes (Lucas 3:8).....	27
C. Jezus in woord en daad .....	29
I. Introductie door de verteller: Genealogie (Lucas 3:34) .....	29
II. De bevrijding van een gebonden vrouw (Lucas 13:16) .....	31
III. Binnen en buiten het koninkrijk van God (Lucas 13:28).....	34
IV. Parabel van de rijke man en arme Lazarus (Lucas 16:22-31).....	37
V. De redding van de rijke Zacheus (Lucas 19:9).....	42
VI. De God van levenden (Lucas 20:37).....	45

D. Toespraken van de Apostelen.....	48
I. Petrus (Handelingen 3:13 en 25).....	49
II. Stefanus (Handelingen 7:2-8,16-17,32).....	55
III. Paulus (Handelingen 13:26).....	60
5. Conclusie .....	65
Nawoord.....	68
Bibliografie .....	69
Bijlagen .....	74
A. Jubileeën .....	74
B. 4 Makkabeeën.....	76
C. Philo.....	78
D. Flavius Josephus.....	82
E. Testament van Abraham (recensie A) .....	86

## 1. INLEIDING

Opeens begon ik waanvoorstellingen te krijgen. Ik zag Abraham in 2013 als een nomade op zee met een gammal bootje aankomen bij de Europese grens. Hij wilde de zegen die hij ontvangen had ook in dit continent brengen, maar kwam niet door al het prikkeldraad, de dikke muren en de andere grensbeveiligingen heen. Europa heeft open grenzen, maar wel alleen voor de insiders. Daarna zag ik Abraham als vader van de nieuwe communicatietoepassing voor *smartphones*. Hij verwerkte zijn bijnaam “Appie” er zelfs in: *WhatsApp*, een toepassing waarmee afspraakjes, berichten, nieuwe informatie en leuke foto’s binnen de groep gratis uitgewisseld kunnen worden. Een perfecte manier om te bepalen wie de insiders en wie de outsiders zijn. Iedereen die de beschikking over deze nieuwe manier van communiceren niet heeft, valt erbuiten en doet niet meer mee in 2013. Dit soort beelden over Abraham bleven zich dagen en nachtenlang in alle heftigheid aan me opdringen.

Als u zich als lezer nu afvraagt waar u aan begonnen bent, kan ik u gerust stellen. Voor u ligt een wetenschappelijk werkstuk en met de bovengenoemde hallucinaties zal ik u verder niet meer lastigvallen. Ze ontstonden echter niet zomaar. Weken, zelfs maanden, ben ik intensief met Abraham opgetrokken. Deze oervader, die tijdens zijn leven al een reizend bestaan leidde, blijkt duizenden jaren na zijn dood nog steeds in allerlei geschriften rond te zwerven. Ook in het Nieuwe Testament wordt er veelvuldig naar hem verwezen. Twee boeken daaruit vragen in deze scriptie bijzondere aandacht: het evangelie van Lucas en de Handelingen van de Apostelen. Wellicht staat de schrijver daarvan niet bekénd om zijn veelvuldig verwijzen naar Abraham, maar het is verrassend hoe groot de rol blijkt te zijn die deze oervader in Lucas-Handelingen speelt. Die rol heeft alles te maken met het vormen van de groepsidentiteit en daarmee met het markeren van degenen die er wel en die er niet bijhoren, met het identificeren van de insiders en de outsiders.

In dit onderzoek wordt die figuur van Abraham tijdens een reis door Lucas-Handelingen nauwkeurig onderzocht. Dat doen we met behulp van de narratieve methode, de methode die de rode draad van het verhaal in het oog houdt. De hoofdvraag van deze scriptie kan dan ook als volgt worden geformuleerd: *wat is de narratief-theologische functie van de figuur van Abraham in de ontwikkeling van Lucas-Handelingen?* Om goed te kunnen ontcijferen wat voor rol Abraham in Lucas-Handelingen speelt, maken we gebruik van vergelijkingsmateriaal: Joodse literatuur uit ongeveer dezelfde tijd.

Voordat we daadwerkelijk aan de reis beginnen, treffen we de nodige voorbereidingen. We doen eerst een landschapsverkenning: in wat voor context schreef Lucas zijn boeken, wat voor gebeurtenissen probeerde hij op een rijtje te krijgen? Vervolgens verdiepen we ons meer in de narratieve methode die we voor dit onderzoek hanteren. Deze methode is onze kaart en ons navigatiesysteem: het is een manier om zicht te krijgen op de rode draad en de eenheid van Lucas-Handelingen. Het zal ons helpen bij het uitstippelen van de reis. Uiteraard zullen we ook alvast voorbereidend bronnenonderzoek doen naar de figuur die we telkens zullen tegenkomen: hoe komt vader Abraham voor in de Joods-christelijke teksten die we als vergelijkingsmateriaal zullen gebruiken? Daarna volgt er een globaal overzicht van de plaatsen die we tijdens onze reis zullen aandoen, de teksten in Lucas-Handelingen waar Abraham genoemd wordt. Hier staan we ook stil bij de bredere betekenis van het begrip “vader” in deze twee boeken.

En dan zal de enerverende reis pas echt beginnen. Een reis die het grootste deel van deze scriptie in beslag zal nemen. Ik nodig u graag uit om mee op pad te gaan!

## 2. INTRODUCTIE LUCAS-HANDELINGEN

### A. HISTORISCHE EN LITERAIRE CONTEXT

---

Het is altijd uitdagend om een boek te lezen dat geschreven is in een totaal andere context dan de onze. Dat geldt zeker in het geval van Lucas en Handelingen. In de geschiedenis heeft zich een radicale wending voltrokken. Als moderne westerlingen kunnen we niet meer anders dan denken in een geschiedenis die vervlochten is met het christendom. Het is ontzettend moeilijk om zich de tijd voor te stellen waarin het nog helemaal niet voor de hand lag dat het christendom zo'n grote rol zou spelen. Voor ons is het een geschiedenis die een groot deel van onze identiteit bepaald heeft. Hoe kunnen we dan nog begrijpen hoe het zou zijn om in een tijd te leven waarin de categorie "christendom" nog niet bestaat, waarin er nog geen sprake is van een aparte, afgebakende godsdienst rondom Jezus Christus en al helemaal niet van een invloedrijke wereldreligie?

Toch is dat precies de situatie waarin de schrijver van Lucas en Handelingen zich bevindt. Hij kent nog geen afgescheiden christendom, alleen een zeer divers Jodendom. Het Jodendom van zijn tijd is verspreid over een groot gebied, velen leven in de diaspora, en Israël zelf is in handen van de Romeinen. Er zijn allerlei groepen ontstaan die allemaal hun eigen houding aannemen ten opzichte van de Romeinse overheersing. De een probeert op goede voet te blijven met deze heersers en zich zoveel mogelijk aan te passen aan de hellenistische cultuur, de ander radicaliseert in de traditionele religie en komt in opstand tegen de vreemde machthebbers en hun cultuur.<sup>1</sup> Zo fragmentariseert het Jodendom. Allerlei groeperingen met verschillende leiders en geleerden geven op hun eigen manier betekenis aan het Jood-zijn. Er verschijnt veel literatuur van Joodse hand, soms apologetisch van aard, om aan te tonen hoe aangepast het Jodendom is, soms juist om de aparte status van het Joodse volk te benadrukken en Joden op te roepen zich af te zonderen van de hen omringende hellenistische cultuur. Een aantal voorbeelden daarvan zullen we in hoofdstuk 3 in ogenschouw nemen.

In deze tijd van nieuwe bewegingen, charismatische leiders en verschuivingen in het politieke gebeuren loopt er een opvallende man rond in Galilea. "Jezus van Nazaret" wordt hij later genoemd. Ook hij verzamelt, net als wat andere rondtrekkende leraren, leerlingen om zich heen, onderricht grote groepen mensen en verricht tekenen. Hij wordt uiteindelijk als oproerkraaijer opgepakt en krijgt de doodstraf in Jeruzalem. Een aantal van zijn volgelingen blijft hem echter trouw. Het is niet zo dat ze denken dat ze een nieuwe religie hebben uitgevonden. Wel zijn het Joden die geloven dat Jezus de langverwachte Messias was. En wat gebeurt er? Deze boodschap blijft niet binnen de landsgrenzen, maar verspreidt zich langzamerhand over het hele gebied waar de Joden in de diaspora leven. Overal ontstaan lokale gemeenschappen. Het meest opmerkelijke is dat de verkondiging van de boodschap zich op een gegeven moment ook richt op niet-Joden en dat deze bekeerde heidenen volwaardige gelovigen worden. Overigens hadden de synagogen daarvoor ook al een aantrekkingskracht gehad op buitenstaanders. Er waren sympathisanten, de zogenaamde "Godvrezenden", die zich op de een of andere manier verbonden voelden met de synagoge, bij samenkomsten aanwezig waren en

---

<sup>1</sup> James D.G. Dunn, *The Parting of the Ways: Between Christianity and Judaism and their Significance for the Character of Christianity* (London: SCM Press, 2006 (Tweede Editie)), 82-83.

misschien zelfs wel de levensstijl van Joden aan hielden.<sup>2</sup> Degenen die zich laten overtuigen door de boodschap van en rondom Jezus Christus horen nu dus tot de groep volgelingen. Het is het begin van allerlei nieuwe ontwikkelingen, want uiteraard roepen deze nieuwe toetredingen ook veel vragen op. Hoe zit het nu met het volk van God? Dat bestond toch alleen uit Joden, mensen van één volk, allemaal met dezelfde stamvader Abraham? Wat is de nieuwe identiteit nu er ook niet-Joden bij horen? Moeten zij gaan leven als Joden of juist niet? En hoe zit het met de Joden die niet met de nieuwe beweging meegaan en zich niet laten overtuigen door de boodschap van Jezus' volgelingen? Is er nu een nieuwe gemeenschappelijke grond voor volgelingen van Jezus? En hoe ziet de verbinding en omgang met elkaar er in de praktijk uit? Alle ontwikkelingen die met deze vragen te maken hebben zullen er uiteindelijk toe leiden dat het christendom zich steeds verder verwijderd van het jodendom en meer en meer een religie van de "heidenen" wordt, sterk beïnvloed door het hellenisme.<sup>3</sup> Uiteindelijk wordt het dan duidelijk: het christendom is een andere godsdienst geworden, afgescheiden van het jodendom. Maar zover is het nog niet als Lucas en Handelingen geschreven worden.

Lucas en Handelingen zijn al vroeg in de kerkgeschiedenis toegeschreven aan Lucas, die in verschillende Nieuwtestamentische brieven als medewerker van Paulus wordt aangeduid. Sommige wetenschappers vinden dat juist deze vroege toeschrijving aan een niet zo voor de hand liggend persoon het aannemelijk maakt dat Lucas inderdaad de auteur is van deze boeken. Als het een verzonnen auteur zou zijn, dan zou men wel voor een apostel van Jezus of een andere ooggetuige gekozen hebben.<sup>4</sup> Als Lucas inderdaad de auteur zou zijn, dan zijn de boeken Lucas en Handelingen dus door iemand geschreven die Paulus van dichtbij heeft meegemaakt. Op die manier worden ook de zogenaamde "wij-passages", de passages in Handelingen 16, 20, 21, 27 en 28 waar het perspectief van de eerste persoon meervoud wordt gebruikt, verklaard. De schrijver Lucas zou over gebeurtenissen spreken waar hijzelf bij aanwezig is geweest.<sup>5</sup> Uiteindelijk blijft het natuurlijk giswerk en is er zelfs ook genoeg tegen het auteurschap van Lucas in te brengen. In dit onderzoek pretenderen we dan ook niet de precieze identiteit van de auteur bloot te kunnen leggen. Het is echter wel interessant om nog even stil te staan bij de impliciete auteur zoals die naar voren komt uit de tekst van Lucas-Handelingen zelf. Wat voor wereldvisie spreekt uit de teksten, welke positie neemt hij in in het sociale systeem van zijn tijd? Bij nauwkeurige lezing blijkt hier een auteur aan het woord die zijn boeken opdraagt aan een persoon die hij hoger acht dan zichzelf (Lucas 1:3), waarschijnlijk aan de Romeinse machthebbers van die tijd. Zijn boeken zijn een legitimatie van het nieuwe geloof, de "sekte" van Jezus Christus. De auteur grondt dit geloof geheel in het Jodendom en verwijst op allerlei manieren naar de Hebreeuwse Bijbel. Toch bewaart hij ook een zekere distantie ten opzichte daarvan, met zijn felle kritiek op de hele reinheidscultus en de daarbij behorende wetten. Dat biedt dan direct weer perspectief voor een zeer diverse groep aanhangers: God heeft heel veel voormalige "outsiders", waaronder ook de heidenen, rein verklaard. Zo kan het zijn dat mensen overal vandaan en van allerlei komaf bij de nieuwe groep kunnen horen, ook de Romeinse

---

<sup>2</sup> John G. Gager, "Jews, Gentiles, and Synagogues in the Book of Acts," in *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, onder redactie van George W.E. Nickelsburg en George W. MacRae (Philadelphia: Fortress Press, 1986), 91-99.

<sup>3</sup> James D.G. Dunn, *Beginning from Jerusalem* (Grand Rapids, Michigan/Cambridge: Eerdmans, 2009), 29-31.

<sup>4</sup> Stanley E. Porter, "Luke: Companion or Disciple of Paul?" in *Paul and the Gospels: Christologies, Conflicts and Convergences*, onder redactie van Joel Willits en Michael F. Bird (London: T&T Clark, 2011), 146-168.

<sup>5</sup> Eric Franklin, *Luke: Interpreter of Paul, Critic of Matthew* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994), 131-161.



machthebbers. De centurio Cornelius speelt hier zelfs een sleutelrol in (Handelingen 10 en 11). De auteur lijkt dus te willen zeggen dat er gegronde redenen voor zijn dat de Romeinse machthebbers een plek hebben in deze religie en dat andersom de religie van de christenen ook een plek zou moeten krijgen binnen het politieke systeem van het Romeinse Rijk. De hoofdpersonages in Lucas-Handelingen zijn onderlegde Joden die in meer of mindere mate ook de Romeinse cultuur uitdragen. Zo wordt Paulus gepresenteerd als een goed onderwezen Jood, maar tegelijkertijd ook als Romeins burger, die zelfs een Griekse dichter kan citeren (Handelingen 17:28). Dit geeft tegelijkertijd aan dat de auteur zelf ook goed onderlegd moet zijn geweest en verbonden geweest moet zijn met zowel de Joodse als de Romeinse cultuur.<sup>6</sup> Er wordt wel gedacht dat hij bij de zogenaamde Godvrezende heidenen behoorde, de niet-Joden die zich verbonden wisten met een synagoge. Voor het Jódendom was hij altijd een outsider gebleven, maar nu mocht hij zich tot de gemeenschap van Jezus Christus rekenen.<sup>7</sup> Het zou heel goed kunnen dat deze goed onderlegde schrijver, die Paulus zo'n centrale rol geeft in het boek Handelingen, de brieven van Paulus ook gekend heeft. Lucas<sup>8</sup> schreef zijn boeken in een tijd dat Paulus' brieven waarschijnlijk al een tijd circuleerden.<sup>9</sup> De volgende vraag is natuurlijk weer wat Lucas met de inhoud van deze brieven heeft gedaan. De Paulus in Handelingen wordt op een manier neergezet die soms anders lijkt dan de Paulus die in de brieven naar voren komt. Lucas is in die zin dus een interpretator van Paulus. Dat kan ook haast niet anders: de context is inmiddels veranderd. Over het algemeen wordt aangenomen dat Lucas zijn boeken niet eerder dan 70 na Christus schreef. Dan zijn de eerste apostelen, zoals Paulus, al gestorven. In Paulus' tijd ontstonden de discussies rondom heidenen en besnijdenis, waar hij als iemand die een radicale bekering had doorgemaakt fel op inging. Als Lucas schrijft zijn die heftige discussies grotendeels achter de rug. De gestichte gemeenten bestaan inmiddels uit zowel joden als heidenen. De situatie is gestabiliseerd. Lucas schikt en reconstrueert de gebeurtenissen vanuit zijn eigen oogpunt om zo het Paulinische christendom van Joden en heidenen te legitimeren.<sup>10</sup>

Nu we in grove lijnen de situatie hebben geschetst waarin Lucas zijn teksten produceerde, is natuurlijk de vraag wát hij dan schreef. In wat voor licht stelt hij de gebeurtenissen, hoe geeft hij de teksten vorm? Het is tijd om ons op die tekst zelf te focussen.

## B. GENRE EN METHODE

Lucas en Handelingen zijn twee delen van hetzelfde verhaal. Lucas heeft een lang narratief geschreven, zoals hij ook zelf in zijn voorwoord (Lucas 1:1-4) aangeeft. Het is een verhaal dat zeker niet losstaat van de geschiedenis, maar er ook weer niet mee samenvalt. Het is een kwestie van een reconstructie achteraf. Lucas bevindt zich in de hierboven in grove lijnen geschetste context en kijkt

---

<sup>6</sup> Vernon K. Robbins, "The Social Location of the Implied Author of Luke-Acts," in *The Social World of Luke-Acts: Models for Interpretation*, onder redactie van Jerome H. Neyrey (Peabody, Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1991), 305-332.

<sup>7</sup> Franklin, *Luke: Interpreter of Paul*, 131-161.

<sup>8</sup> Natuurlijk kan nooit met zekerheid gezegd worden of Lucas inderdaad de auteur is geweest. In het vervolg zal wel steeds over "Lucas" gesproken worden als het om de (impliciete) auteur gaat, omdat dat nu eenmaal de toegeschreven naam is en het wat omslachtig is om zijn naam te vervangen door een omschrijving.

<sup>9</sup> Ook over deze kwestie zijn niet alle wetenschappers het eens. Sommige menen dat Lucas de brieven van Paulus niet heeft gezien. Een uitwerking van deze discussie voert voor dit onderzoek echter te ver. We gaan er in dit onderzoek van uit dat Lucas inderdaad de brieven van Paulus heeft gekend, maar voor de vergelijking tussen Handelingen en de brieven van Paulus die we verderop in dit onderzoek zullen maken, is dit gegeven niet per se noodzakelijk.

<sup>10</sup> Franklin, *Luke: Interpreter of Paul*, 131-161.

terug. Hij weeft een rode draad door de gebeurtenissen waarvan hij gehoord heeft. Personen, plaatsen en tijden volgen elkaar op. Sommige gebeurtenissen zijn heel belangrijk en worden de spil waar het verhaal om draait, andere bevinden zich in een ketting van oorzaken en gevolgen, weer andere kunnen ook weggelaten worden. Hij weegt en schikt, interpreteert en geeft vorm. Ook dit proces beschrijft Lucas in zijn voorwoord, met name in vers 3. Veel vertalingen wekken met de keuze voor het woord “onderzoeken” voor παρακολουθέω de suggestie dat het Lucas gaat om het verifiëren van gebeurtenissen. Op die manier zou Lucas als een moderne historicus te werk zijn gegaan en zou alles wat hij opgeschreven heeft precies zo gebeurd moeten zijn. Moessner stelt echter dat παρακολουθέω niet op het veldonderzoek van Lucas wijst. De ooggetuigenverslagen en andere tradities waren al bekend en hadden hun legitimatie al. Met παρακολουθέω geeft Lucas zijn (her)ordering van deze gebeurtenissen een superieure kwalificatie: het woord wil zeggen dat hij alles in gedachten nog eens is nagegaan en de rode draad te pakken heeft.<sup>11</sup> Zo scheidt hij de wereld van het verhaal dat hij schrijft rondom Jezus, zijn volgelingen en de missie die na zijn dood is ontstaan. En daarbij kan de lezer niet passief blijven: hij wordt uitgenodigd om te participeren, om te interpreteren en zich te verhouden tot de wereld die het verhaal oproept. Dit genre wordt ook wel historiografie genoemd, een genre dat in de oudheid zeer verwant is aan de biografie. Het onderscheidt zich van het nieuwtestamentische genre “brief”, maar ook van een fictief verhaal, omdat het gaat om een narratief dat gebaseerd is op de historische werkelijkheid.<sup>12</sup>

Een tijd lang lag de focus binnen de Bijbelwetenschappen op het achterhalen van de historische werkelijkheid achter van de tekst en de voorstadia ervan, door middel van de historisch-kritische methodes. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is er ook weer meer oog voor de tekst zelf. Voor de vier evangeliën is dat goed nieuws: er hoeft niet meer één “waar” verhaal uit vier teksten gedestilleerd te worden, maar de tekst van alle vier de boeken worden op zichzelf gewaardeerd. De methode die vanuit dit gezichtspunt naar de teksten kijkt heet de narratieve kritiek.<sup>13</sup>

De narratieve kritiek neemt, in tegenstelling tot de historisch-kritische methodes, het eindproduct (de canonieke vorm) van de tekst als uitgangspunt en veronderstelt de eenheid van de tekst als geheel. De methode is gebaseerd op het communicatiemodel waarin de verhalende tekst de boodschap is die van de auteur overgebracht wordt op de lezer. De oorspronkelijke auteur en lezer zijn natuurlijk niet meer geheel te reconstrueren en als dat wel zou kunnen, zou dat onderzoek op het terrein van de historisch-kritische methodes liggen. De narratieve kritiek neemt alleen de tekst als uitgangspunt en kan slechts zeggen wat voor (hypothetische) auteur en lezer de tekst veronderstelt: de impliciete auteur en de impliciete lezer.<sup>14</sup> Overigens kunnen we op basis daarvan ook wat zeggen over de wereld van de wérkelijke auteur, zoals we in de omschrijving van de context hierboven ook gedaan hebben. Het doel van de narratieve kritiek is de tekst te lezen vanuit de impliciete lezer, door middel van alle aanwijzingen die de impliciete auteur in de tekst heeft gelegd. Dit klinkt heel abstract en hypothetisch, maar in de praktijk betekent het dat de methode hulpmiddelen aanreikt om inzicht te krijgen in de retoriek van de tekst, de manier waarop het

---

<sup>11</sup> David P. Moessner, “The Lukan Prologues in the Light of Ancient Narrative Hermeneutics.

παρηκολουθηκότι and the Credential Author,” in *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden, (Leuven: Univeristy Press, 1999), 399-418.

<sup>12</sup> Joel B. Green, *Methods for Luke* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 85-87.

<sup>13</sup> Green, *Methods for Luke*, 74-81.

<sup>14</sup> Mark A. Powell, *What Is Narrative Criticism?* (Minneapolis: Fortress Press, 1990), 6-10; 19-21.

verhaal verteld wordt. Juist daarin geeft de tekst veel weg van de ideeën en de boodschap die erin besloten liggen. De narratieve kritiek richt zich op een nauwkeurige analyse van de normen en waarden van de impliciete auteur, de manier van vertellen, het gebruik van symbolen en ironie, de volgorde van verschillende episodes, het benadrukken van sommige gebeurtenissen, de personages en de manier waarop de impliciete auteur hen neerzet en tenslotte de gehele context die op de achtergrond van de gebeurtenissen meespeelt.<sup>15</sup> Al deze facetten dragen bij aan de rode draad van het hele verhaal en daarmee aan het doel waar de plot naartoe werkt.

Dat doel, dat bij de vertelling van Lucas-Handelingen alles te maken heeft met de missie van de kerk, moet ergens op gefundeerd worden, het moet autoriteit krijgen. De auteur fundeert zijn narratief van de missie van de apostelen (Handelingen) op het verhaal van Jezus (Lucas). Toch is ook dat niet het begin: het verhaal van Lucas-Handelingen bevindt zich in en nog veel groter verhaal. Door middel van allerlei intertekstuele verwijzingen laat Lucas zien dat de geschiedenissen die hij beschrijft onlosmakelijk verbonden zijn met de Hebreeuwse Bijbel.<sup>16</sup> Dat betekent dat er allerlei karakters meespelen die de impliciete lezer niet onbekend voorkomen. De verhalen van Abraham, Isaak, Jakob, Mozes, David, Elia, Elisa en de andere profeten worden voortgezet en op een bepaalde manier ook geactualiseerd en vervuld in de verhalen van Johannes de Doper, Jezus, Petrus, Paulus en de andere volgelingen.<sup>17</sup> Als we de ontwikkeling van de figuur van Abraham in de plot van Lucas-Handelingen willen begrijpen vanuit de impliciete lezer, zullen we onze horizon dus moeten verbreden. De naam Abraham brengt al een scala aan betekenissen en associaties met zich mee zonder dat die allemaal beschreven behoeften te worden. Om daar iets van op het spoor te komen vergelijken we de teksten van Lucas-Handelingen met teksten uit de Joodse en Joods-christelijke context. Natuurlijk kunnen we nooit helemaal precies weten welke bronnen Lucas tot zijn beschikking had, maar andere teksten kunnen wel een idee geven van de beeldvorming over Abraham in de tijd van Lucas. En daar gaat het ons nu precies om. Als de figuur van Abraham niet veelvuldig voorkwam in andere teksten, dan zou het voorkomen ervan in Lucas-Handelingen een originele metafoor zijn geweest die de impliciete lezer was opgevallen en waar hij nieuwe betekenissen en associaties aan moest toekennen. Nu kunnen we beter van een symbool spreken: een bekend beeld waar al een set van betekenissen en associaties aan vastzit. De volgende vraag is natuurlijk wat Lucas doet met dit symbool van het volk Israël. Op wat voor manier verhoudt Lucas-Handelingen zich, met betrekking tot de figuur van Abraham, tot andere teksten?<sup>18</sup> Als Lucas dit symbool inderdaad op een andere manier inzet, zal de aandacht van de impliciete lezer juist naar die al dan niet subtiele verschillen getrokken worden. De verhouding met teksten uit de literaire context is dus onmisbaar voor ons onderzoek. We zullen dit meenemen als we alle teksten uit Lucas-Handelingen waarin Abraham genoemd wordt in de lijn van het grotere verhaal zullen plaatsen. Langzamerhand zal dan duidelijk worden wat de betekenis van deze aartsvader is en op wat voor manier hij in de verhalen neergezet wordt. Is hij slechts een symbool met vastomlijnde betekeniskaders, of worden de bekende grenzen overschreden? Is hij zelfs een karakter dat werkelijk mee doet in het verhaal en zich ook ontwikkelt, of heeft hij nog weer een andere functie? In wat voor situaties heeft Abraham een rol en welke narratieve context speelt daar op de achtergrond bij mee? Op deze vragen hopen we na een gedetailleerd onderzoek antwoord te

---

<sup>15</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 23-83.

<sup>16</sup> Green, *Methods for Luke*, 82-83.

<sup>17</sup> Nils A. Dahl, "The Story of Abraham in Luke-Acts," in *Studies in Luke-Acts*, onder redactie van Leander E. Keck en J. Louis Martyn (Nashville, New York: Pabingdon Press, 1966), 139-140.

<sup>18</sup> Philip Wheelwright, *Methaphor & Reality* (Bloomington, Londen: Indiana University Press, 1962), 92-110.

geven in de conclusie. Voordat we op details ingaan, concentreren we ons eerst op de grote lijn, op de rode draad die Lucas door zijn boeken heeft geweven.

### C. EENHEID EN OPBOUW VAN LUCAS-HANDELINGEN

---

Tot nu toe zijn we er steeds vanuit gegaan dat Lucas en Handelingen door één auteur gemaakt zijn en dat de boeken een eenheid vormen. Dat is inderdaad de hypothese die door een groot deel van de Bijbelwetenschappers wordt ondersteund. Er zijn echter ook veel discussies over geweest. Vooral in de jaren negentig van de vorige eeuw werden er veel vraagtekens bij de aangenomen eenheid van Lucas-Handelingen gezet. Er zou bijvoorbeeld veel verschil zijn in stijl en theologie. De bundel *The Unity of Luke-Acts* wilde deze discussie beëindigen en heeft de eenheid van beide boeken weer bepleit door middel van veel artikelen van allerlei verschillende auteurs.<sup>19</sup> Toch heeft Patricia Walters recent nog een poging gedaan om de discussie te heropenen met haar statistische analyses van verschillende tekstgedeelten in Lucas en Handelingen.<sup>20</sup>

Voor ons onderzoek voert het te ver om ons in deze discussie over de eenheid van de beide boeken te mengen. Ook als we niet weten of de boeken door dezelfde auteur geschreven zijn kunnen we wel bepaalde uitspraken doen over het narratief zelf. Door het voorwoord in Handelingen 1:1-2 wordt in ieder geval duidelijk dat er een poging gedaan is om dit boek aan te laten sluiten op het evangelie van Lucas. Handelingen begint dan ook waar Lucas is geëindigd: de opdracht die Jezus aan zijn leerlingen geeft bij zijn hemelvaart. Daarnaast zijn er heel wat verbanden en parallellen aan te wijzen: beide boeken starten hun verhaal in Jeruzalem, beide boeken beslaan een tijdsbestek van zo'n dertig jaar en bestaan uit ongeveer evenveel woorden, reismotieven en toespraken hebben in beide boeken een belangrijke rol, en zowel de laatste dagen van Jezus in Jeruzalem als de arrestatie en verhoren van Paulus op weg naar Rome nemen een kwart van de boeken in beslag.<sup>21</sup>

Deze overeenkomsten laten iets zien van de verwantschap tussen Lucas en Handelingen, maar vanuit de narratieve kritiek zijn we natuurlijk vooral benieuwd of beide boeken als één verhaal te lezen zijn. Is er van Lucas 1 tot en met Handelingen 28 één rode lijn te ontcijferen, met een begin, een midden en een einde? Is er een bepaalde ontwikkeling te zien van situatie 1 naar situatie 2, waarbinnen een keten van gebeurtenissen onvermijdelijk tot situatie 2 leidt? Verschillende wetenschappers hebben laten zien dat Lucas en Handelingen inderdaad op die manier als één narratief te lezen zijn.<sup>22</sup> Sterker nog, het lijkt erop dat Lucas wil zeggen dat de rode draad die hij ontcijferd heeft niet een vernuftig kunstwerkje van hemzelf is, maar dat dit in zijn geheel de bedoeling van God was.<sup>23</sup> Het grote plan

---

<sup>19</sup> J. Verheyden e.a., *The Unity of Luke-Acts* (Leuven: Univeristy Press, 1999).

<sup>20</sup> Patricia Walters, *The Assumed Authorial Unity of Luke and Acts: A Reassessment of the Evidence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

<sup>21</sup> David E. Aune, *The New Testament in Its Literary Environment* (Cambridge: James Clarke & Co, 1987), 116-119.

<sup>22</sup> Zie bijvoorbeeld: Green, *The Gosple of Luke*, 6-10; James D.G. Dunn, *The Acts of the Apostles* (Peterborough: Epworth Press, 1996), xi-xxii; Kenneth D. Litwak, *Echoes of Scripture in Luke-Acts: Telling the History of God's People Intertextually* (Londen, New York: T&T Clark International, 2005), 36-45; John T. Squires, *The Plan of God in Luke-Acts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

<sup>23</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 24-25.

van God wordt kort samengevat met de woorden van de oude Simeon (Lucas 2:29-32),<sup>24</sup> die aan het eind van de zogenaamde voorgeschiedenis op het toneel verschijnt: de redding voor alle volken.<sup>25</sup>

De voorgeschiedenis (Lucas 1:1-2:52) dient ervoor om aan te kondigen wat er gaat gebeuren: Johannes zal geboren worden en een weg banen voor Jezus, die de redding komt brengen. En jawel, al snel volgt het optreden van Johannes, die een boodschap van omkeer en de doop tot vergeving van zonden brengt aan het volk. Dit is nodig om de komst van Jezus voor te bereiden. Jezus is degene die, na deze voorbereiding, de redding en het herstel ook echt komt brengen. Hij vertelt hoe het koninkrijk van God eruit ziet, een boodschap die hij kracht bij zet door de tekenen die hij doet. Hij redt en herstelt mensen van hun ziekte, honger, sociale uitsluiting, armoede, bezetenheid en zonden.<sup>26</sup> Veel mensen reageren met diepe instemming en handelen volgens de bedoeling van God. Ze zien Jezus, ontvangen hem (vaak letterlijk met een maaltijd bij hen thuis), prijzen God om de redding die hij brengt en dienen hem.<sup>27</sup> Toch ontrolt het plan van God zich niet zonder tegenstand en obstakels. De grote tegenstander van God is satan. Hij beziet de wereld vanuit een totaal tegenovergesteld perspectief, hij is de tegenhanger van het koninkrijk van God en tegenwerker van het reddingsplan.<sup>28</sup> Ook mensen kunnen een obstakel zijn voor Gods plan. Zelfs Jezus' eigen leerlingen begrijpen Gods bedoeling soms niet en blijken tegenstand te bieden.<sup>29</sup> De Joodse leiders – soms afgeschilderd als één groep en soms onderverdeeld in subgroepen of individuen – zijn het meest in conflict met Jezus. Ze verwerpen de bedoeling van God (Lucas 7:30) door hun hypocriete gedrag, liefdeloosheid en zelfingenomenheid, waardoor ze denken geen redding en omkeer nodig te hebben. Door hem op de proef te stellen proberen ze Jezus' gezag te ondermijnen, maar Jezus doorziet hen steeds. Ondanks hun weigering het koninkrijk van God binnen te gaan, verwerpt hij hen niet. De uitnodiging blijft staan. Zelfs als hij door hen gevangen is genomen en aan het kruis hangt, vraagt hij vergeving voor hen.<sup>30</sup> Hun tegenwerking is tot het uiterste gegaan: Jezus sterft. Het plan van herstel en redding lijkt definitief mislukt. Toch wordt daarna (in Lucas wat impliciet, maar door de toespraken van Handelingen expliciet) duidelijk dat ook de dood van Jezus meewerkt met het plan van God. Juist zijn dood en de opwekking uit de dood die daarop volgt passen in het plan van God om redding te brengen aan de mensheid.<sup>31</sup> Daarmee zit het werk van Jezus op aarde erop. Hij wordt opgenomen in de hemel. Toch stopt het verhaal hier niet. Het is slechts het midden. Het plan van God is namelijk nog niet voltooid: de boodschap van redding moet nog naar “de volken” gebracht worden. Jezus heeft namelijk wel veel “binnen-Joodse” grenzen opgeheven en veel buitenstaanders redding gebracht, maar de grenzen tussen Joden en heidenen bestaan nog steeds.<sup>32</sup> Jezus geeft zijn

---

<sup>24</sup> Andrés García Serrano beschrijft in *The Presentation in the Temple: The Narrative Function of Lk 2:22-39 in Luke-Acts* (Rome: GBP, 2012), 273-358 hoe programmatisch dit gedeelte voor de rest van Lucas-Handelingen is. Hierin wordt al enerzijds de universele redding en anderzijds de verwerping van Jezus door een deel van Israël voorspeld. De rest van het verhaal vertelt *hoe* dit allemaal gebeurt, maar de lezer zal de profetie van Simeon in het hoofd houden bij het verder lezen.

<sup>25</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 8.

<sup>26</sup> Gert J. Steyn, “Soteriological Perspectives in Luke’s Gospel,” in *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*, onder redactie van Jan G. van der Watt (Leiden: Brill, 2005), 94.

<sup>27</sup> Adelbert Denaux, “The Theme of Divine Visits and Human (In)hospitality in Luke-Acts,” in *The Unity of Luke-Acts*, onder redactie van J. Verheyden (Leuven: Univeristy Press, 1999), 255-279.

<sup>28</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 24-25.

<sup>29</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 42-43.

<sup>30</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 58-67.

<sup>31</sup> Squires, *The Plan of God*, 56-57.

<sup>32</sup> James D.G. Dunn, *New Testament Theology. An Introduction* (Nashville: Abingdon Press, 2009), 97-123.

leerlingen de opdracht mee om ook die grenzen teniet te doen, een opdracht die het einde van Lucas en het begin van Handelingen met elkaar verbindt. Deze missie wordt mogelijk gemaakt door de komst van de Heilige Geest aan het begin van Handelingen. Langzamerhand worden de grenzen naar de heidenen opgeheven en de noodzakelijke stappen naar een egalitaire gemeenschap gezet. Met de door God geroepen apostel Paulus in de hoofdrol wordt het evangelie verspreid. Het eindigt in Rome, de hoofdstad van het Romeinse Rijk. Het is een open einde wat betreft de levensloop van de apostelen, maar niet wat betreft het plan van God, dat zich vanaf het begin heeft ontvouwd: de redding voor alle volken. Rome staat symbool en centraal voor alle volken: missie geslaagd!<sup>33</sup>

Juist omdat de plot in Lucas en Handelingen zich stap voor stap ontvouwt, kunnen bepaalde ontwikkelingen bewust "uitgesteld" zijn tot een later moment in het narratief. Zo is het opvallend dat Lucas het verhaal over de opheffing van het verschil tussen rein en onrein en de daaropvolgende genezing van het dochttertje van een hellenistische vrouw (Marcus 7) niet opneemt in zijn evangelie. Het kan echter heel goed zijn dat Lucas bewust de verwijzingen naar de missie naar de heidenen niet heeft laten voorkomen in zijn evangelie, omdat die volgens Handelingen pas door de apostelen gestart wordt. De opheffing van rein en onrein komt bijvoorbeeld nog expliciet ter sprake in Handelingen 10, met de visioenen van Petrus en Cornelius.<sup>34</sup>

John Squires toont aan hoe Lucas op heel veel manieren in zijn verhaal laat zien dat God het is die de leiding heeft en zijn plan ontvouwt in de geschiedenis. In de voorgeschiedenis komen er vooral veel epifanieën voor: dat de op handen zijnde gebeurtenissen de bedoeling van God zijn wordt door hemelse boodschappers duidelijk gemaakt. Ook de opening van de hemel bij de doop van Jezus en de verheerlijking op de berg legitimeren Jezus' optreden. Dat optreden wordt verder gelegitimeerd door er bij veel handelingen van Jezus (impliciet) op te wijzen dat die door God(s kracht) gebeuren. In Handelingen hebben visioenen (zoals die aan Petrus en Cornelius en natuurlijk die aan Paulus) een grote rol in het verloop van de gebeurtenissen: weer een teken dat het geen menselijke beslissingen zijn, maar dat het Gods bedoeling is. Ook door andere gebeurtenissen blijkt hoe God de geschiedenis in de hand houdt en hoe onstuitbaar zijn plan voortgezet wordt. In het zo prominente reisverhaal van Jezus (Lucas 9:51-18:14) wordt steeds weer opgemerkt dat Jezus' doel in Jeruzalem ligt. Al in Lucas 9:51 "zet Jezus zijn gezicht" naar Jeruzalem: hij weet dat het onvermijdelijk is dat hij daar heen moet om te lijden en sterven volgens het plan van God. Eenzelfde noodzakelijkheid kenmerkt de missie van Paulus: hij is door God zelf geroepen om de boodschap van redding en vergeving aan de heidenen bekend te maken, maar hij weet ook al vroeg dat zijn doel in Rome ligt, waar hij veroordeeld zal worden. Het is dan ook niet vreemd dat woorden als  $\delta\epsilon\tilde{\iota}$  relatief veel in Lucas en Handelingen voorkomen, om te benadrukken dat iets moet gebeuren als het de bedoeling van God is. In Handelingen 4 en 5 wordt er nog eens expliciet op dit thema, het plan ( $\beta\omicron\upsilon\lambda\eta$ ) van God, ingegaan. Petrus wijst er zelf op als hij verhoord wordt door de Joodse leiders (Handelingen 4:5-22) en de Farizeeër Gamaliël gebruikt het in zijn argumentatie om de volgelingen van Jezus met rust te laten: "want als dit het plan of werk van mensen ( $\epsilon\tilde{\xi}$   $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omega\nu$   $\eta$   $\beta\omicron\upsilon\lambda\eta$ ) is, zal het afgebroken worden, maar als het van God is, zal u het niet kunnen afbreken, of het zal blijken dat u tegen God strijdt." (Handelingen 5:38-39). Ten slotte toont Lucas aan dat de rode draad van het plan van God die door zijn boeken loopt niet alleen maar hun grond vinden in gebeurtenissen van die tijd, maar al veel eerder voorspeld zijn. Door zijn citaten uit en verwijzingen naar de Septuaginta, de Griekse vertaling

---

<sup>33</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 9; Litwak, *Echoes of Scriptures*, 41-42.

<sup>34</sup> Dunn, *The Acts of the Apostles*, xv.

van de Hebreeuwse Bijbel, laat hij zien dat de redding door Jezus en de missie naar de heidenen geen verraad zijn aan het Joodse geloof, maar juist vervullingen van de oude profetieën. Het gaat met de komst van Jezus ook om het herstel van Israël. Kortom, het hele verhaal van Lucas-Handelingen is een doorlopend getuigenis van de voltooiing van Gods wil, van zijn redding van alle volken.<sup>35</sup>

Vanuit de hierboven geschetste narratieve lijn die door Lucas-Handelingen loopt, zullen we de verhalen waarin Abraham voorkomt behandelen. Dat doen we niet voordat we in een vogelvlucht een algemeen beeld hebben geschetst van Abraham in de literatuur uit de context van Lucas en in Lucas-Handelingen zelf.

---

<sup>35</sup> Squires, *The Plan of God*, 52-58, 116-120, 153-175.

### 3. VADER ABRAHAM

Abraham komt zeker niet alleen in Lucas en Handelingen voor. Het verweven van deze oerfiguur in nieuwere verhalen was verre van uniek in de tijd van Lucas. Vaak werd Abraham als vader afgeschilderd en het was zaak om één van zijn kinderen te zijn. In dit hoofdstuk zullen we eerst een korte introductie geven op de literatuur die we later als vergelijkingsmateriaal voor de teksten uit Lucas-Handelingen zullen gebruiken. We vragen ons daarbij steeds af welke functie vader Abraham in deze teksten heeft. In het tweede gedeelte belichten we alvast de Abraham-teksten in Lucas en Handelingen, in de bredere context van de betekenis van het woord “vader” in deze boeken.

#### A. EEN BELANGRIJK FIGUUR

---

Het verhaal van Abraham begon met een man die wegtrok uit zijn land en als een nomade ging reizen, in het vertrouwen dat hij ooit een land in zijn bezit zou krijgen. Uiteindelijk groeide hij uit tot de stamvader van een groot volk, en misschien wel van een mensenmassa die ver buiten de grenzen van dat volk reikt. Hij werd een belangrijk identificatie- en voorbeeldfiguur in vele Joodse en Joods-christelijke teksten. Iemand zei zelfs wel eens: “To see what the writer makes of Abraham is often to see most clearly what the writer is trying to say.”<sup>36</sup> Abraham komt in zoveel teksten voor dat we die helaas niet allemaal kunnen behandelen. We beperken ons, maar proberen toch een zo breed mogelijk spectrum aan teksten aan bod te laten komen: de teksten uit de Hebreeuwse Bijbel zelf, propagandistische geschriften, teksten van de bekende eerste-eeuwse Joodse filosoof Philo en de historicus Flavius Josephus, een satirische tekst en een aantal collega-teksten uit het Nieuwe Testament. Alle teksten geven een beeld van de figuur Abraham en al deze beelden zijn waardevol in vergelijking met Abraham in Lucas-Handelingen. Hieronder volgt een kort overzicht van teksten die later gedetailleerder behandeld zullen worden. Die specifieke teksten die we als vergelijkingsmateriaal gebruiken vindt u ook (soms iets ingekort) in het Grieks en een Engelse vertaling in de bijlagen.

#### De Schriften van Israël

De Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, de Septuaginta, refereert ontzettend vaak aan Abraham. Uiteraard allereerst in de verhalen over zijn leven in Genesis 12-25, maar daarna ook in de verhalen over zijn zoon Isaak, zijn kleinzoon Jakob en zijn achterkleinkinderen. Telkens vernieuwt God zijn verbond met de volgende generatie. Tijden later, als het volk moeilijke tijden doormaakt in Egypte, denkt God opnieuw aan zijn verbond (Exodus 2:24) en verschijnt hij aan Mozes als de God van Abraham, Isaak en Jakob (Exodus 3:6,15), een tekst die we in Lucas-Handelingen als citaat tegen zullen komen. Vanaf die tijd is de God van Abraham, Isaak en Jakob de God van het volk Israël. In Deuteronomium 29:12-14 wordt zelfs expliciet vermeld dat het volk toetreedt tot het verbond dat God heeft met Abraham, Isaak en Jakob. Zo wordt er steeds weer teruggegrepen op dat verbond waar het allemaal mee begon. Zelfs in de donkerste tijden, in de tijden van de ballingschap, blijven de profeten het verbond met Abraham noemen (Micha 7:20, Jesaja 29:22, 41:8, 51:2). In Nehemia 9:7 wordt verteld hoe het verbond ten slotte wederom vernieuwd wordt als de teruggekeerde ballingen in het herbouwde Jeruzalem de wet voorgelezen krijgen. Tijdens de reis die we door Lucas-Handelingen maken, zullen vooral de teksten over Abrahams leven uit Genesis een grote rol spelen,

---

<sup>36</sup> Dahl, “The Story of Abraham,” 139.



maar als we Johannes de Doper (Lucas 3:8) tegenkomen, zullen we ook aandacht schenken aan een tekst uit Jesaja.

### **Jubileeën**

Het boek Jubileeën stamt uit het midden van de tweede eeuw voor Christus, zo ongeveer ten tijde van het begin van de dynastie van de Hasmoneeën. In Qumran zijn nog enkele Hebreeuwse tekstfragmenten van Jubileeën gevonden van slechts een iets latere periode. Dit maakt het zeer waarschijnlijk dat de oorspronkelijke tekst in het Hebreeuws moet zijn geschreven. De enige volledige tekst die we tegenwoordig nog tot onze beschikking hebben, is een Ethiopische tekst, die waarschijnlijk een vertaling is van de Griekse vertaling van de Syrische vertaling van de Hebreeuwse tekst.<sup>37</sup> De Ethiopische versie is gelukkig weer in het Engels vertaald. Wij gebruiken in het vervolg de vertaling van Robert H. Charles.

De waarschijnlijk Joodse schrijver schreef Jubileeën in een tijd van spanningen tussen Joodse groepen over de vraag in hoeverre men zich moest afscheiden van of juist moest aanpassen aan de heidenen. Jubileeën wijst op de gevaren van assimilatie en moedigt afscheiding van niet-Joden aan om onreinheid te vermijden. Dat gaat gepaard met wetobservantie. Het boek is een hervertelling van de verhalen uit de Hebreeuwse Bijbel, waarin alle patriarchen, ook degenen voor Mozes, zich hielden aan de wet van Mozes. Het verbond met Mozes was dan ook niets anders dan een vernieuwing van het verbond dat al gesloten was met Noach en Abraham. Abraham wordt neergezet als iemand die al geloofde en trouw was aan de wet voordat hij de belofte van God kreeg. Hij brak met de afgoderij van zijn vader en was daarmee de eerste van de zonen van Noach die de Ene, ware God zocht. Hij verwierp de waardeloze afgoderij van de astrologie en meteorologie en aanbad alleen nog maar de ene, ware God. Het is duidelijk dat Abraham hier dient als voorbeeld dat nagevolgd dient te worden door de lezers van Jubileeën. Gehoorzaamheid aan God zal zegen voor de aarde tot gevolg hebben. Kortom, Abraham wordt gebruikt als legitimatie voor wetobservantie en daarmee van afscheiding van niet-Joden en het tegengaan van assimilatie.<sup>38</sup> De nadruk op dit afgezonderde leven zullen we terugzien als we Jubileeën 22 met de boodschap van Johannes de Doper in Lucas 3 en met de toespraak van Stefanus in Handelingen 7 vergelijken.

### **4 Makkabeeën**

In de tweede eeuw voor Christus ontstond het eerste boek “Makkabeeën”, een geschrift over de eerste generatie Hasmoneeën. Het boek dat daarna volgt, redt het eerste boek van de vergetelheid. Door dit tweede boek worden de verhalen over de martelaren ongekend populair en het martelaarschap wordt als iets verhevens beschouwd. 4 Makkabeeën wijdt verder uit over het martelaarschap van Eleazar, dat minder uitgebreid en groots wordt beschreven in 2 Makkabeeën 6:18-31. In 4 Makkabeeën wordt hij het prototype van een martelaar en zijn verhaal wordt ook nog eens verbonden met het martelaarschap van de moeder en haar zeven zonen, bekend van 2 Makkabeeën 7. Dit vierde boek der Makkabeeën, dat waarschijnlijk rond het midden van de eerste eeuw na Christus is ontstaan, bezingt de heroïsche daden van deze martelaren. Het zijn dé voorbeelden van de rede, waarvan de wet van Mozes het richtsnoer is, als overwinning op de

---

<sup>37</sup> Orval S. Wintermute, “Jubilees,” in *The Old Testament Pseudepigrapha: Volume 2*, onder redactie van James H. Charlesworth (New York: Doubleday, 1985), 41-45.

<sup>38</sup> Nancy Calvert-Koyzis, *Paul, Monotheism and the People of God: The Significance of Abraham Traditions for Early Judaism and Christianity* (Londen, New York: T&T Clark, 2004), 6-18.

hartstochten, de zwakheid van het vlees.<sup>39</sup> Abraham komt vooral in het verhaal van de moeder met zeven zoons voor, als vader van deze martelares (14:20, 15:28) en als voorbeeld van iemand die dood is, maar leeft voor God (16:25). We zullen deze tekst als vergelijkingsmateriaal gebruiken voor het verhaal van de gebonden vrouw in Lucas 13:10-17, een vrouw die ook een dochter van Abraham genoemd wordt. De editie die we gebruiken is die van Alfred Rahlfs' *Septuaginta*, zoals die is opgenomen in de Engelse vertaling van Moses Hadas.

### Philo Judaeus

Philo was een geleerde Jood uit Alexandrië. Hij leefde waarschijnlijk van ongeveer 20 voor tot 40 na Christus in Alexandrië. Daar bestond toen al vrij lang een Joodse gemeenschap die altijd vrij autonoom had kunnen leven. In de tijd dat Philo zijn werken schrijft beginnen de spanningen tussen de Joden en niet-Joden echter op te lopen. Reden voor Philo om beide groepen aan te spreken. Tegenover de heidenen stelt hij zich apologetisch op: hij legt de inhoud van de Joodse wet uit en verdedigt die als de enige, ware wet. Tegenover de Joden bezigt hij een waarschuwende toon: zij moeten het belang van de wet inzien en zich niet totaal aanpassen aan de hellenistische cultuur. Van Abraham maakt Philo een filosoof die ook in die tijd had kunnen bestaan: iemand die door zelfkennis en het bestuderen van de natuur via een redelijke weg tot kennis van God en van de wet komt. Daarmee is hij een voorbeeld voor de heidenen: Abraham zelf was immers een heiden geweest en was door zijn inzichten de eerste gelovige geworden. Hij hield zich al aan de natuurlijke, redelijke wet, die later op de enige perfecte manier aan Mozes werd geopenbaard en door diezelfde Mozes opgeschreven is. Dit moet zowel Joden als niet-Joden aanmoedigen om zich aan deze wet te houden.<sup>40</sup> De filosofische teksten van Philo over Abraham zullen we gebruiken als vergelijking met het geslachtsregister van Jezus, waarin hij een zoon van God genoemd wordt (Lucas 3:34) en voor de discussie over het eeuwige leven van Abraham, Isaak en Jakob (Lucas 20:37). We gebruiken daarvoor de editie van de *Loeb Classical Library*.

### Flavius Josephus

Flavius Josephus was een historicus uit de eerste eeuw na Christus. Hij kwam uit een aristocratische, priesterlijke familie en kreeg naast zijn opvoeding in de Joodse wet en tradities zelfs een beetje onderwijs in het Grieks. In zijn milieu werd de Romeinse overheersing dan ook geaccepteerd en vond er ook vermenging plaats met de hellenistische cultuur. Hij deed als bevelhebber mee aan de Joodse opstand tegen de Romeinen, eind jaren zestig van de eerste eeuw na Christus. Al vrij vroeg in deze oorlog werd zijn gebied overwonnen door de Romeinen. Als krijgsgevangene kwam Josephus voor de Romeinse bevelhebber Vespasianus en Titus te staan. Het verhaal gaat dat Josephus de voorspelling heeft gedaan dat Vespasianus keizer zou worden. In eerste instantie werd daar geen geloof aan gehecht, maar toen Vespasianus inderdaad keizer werd, liet hij Josephus vrij. Zo kwam Josephus aan het hof van Vespasianus terecht, waar hij rond 93-94 *Antiquitates Judaicae* schreef. De werken van Josephus zijn publiekelijk toegankelijk via de Griekse editie van B. Niese (1890). Deze editie, en de vertaling van het Brill project (2000) gebruiken we in het vervolg. Josephus had met de immense *Antiquitates Judaicae* waarschijnlijk vooral heidenen in Rome die geïnteresseerd waren in het Jodendom, op het oog, maar het werk was ook bedoeld voor geassimileerde Joden die hun godsdienst wilden herbelichten. Het is een apologie voor de geschiedenis en de religie van de Joden.

---

<sup>39</sup> Elias J. Bickerman, "De Date of Fourth Maccabees," in *Studies in Jewish and Christian History: A New Edition in English including The God of the Maccabees*, onder redactie van E.J. Bickerman (Leiden: Brill, 2007), 266-271.

<sup>40</sup> Calvert-Koyzis, *Paul, Monotheism and the People of God*, 51-69.

De doelstelling van Josephus was dus ongeveer hetzelfde als die van Philo, alleen het genre waarin hij schrijft is anders. Het verhaal van Abraham in *Antiquitates Judaicae* is, net als in Jubileeën, een hervertelling van de verhalen uit de Hebreeuwse Bijbel, met hier en daar wat toegevoegde informatie uit andere (mondelijke) tradities. Het gaat Josephus vooral om de superioriteit van het monotheïsme ten opzichte van het heidense polytheïsme. Abraham werd de eerste monotheïst door als een goede retor, astroloog en filosoof het bestaan van de Ene, ware God als schepper van de hemellichamen te beredeneren. Abraham was zelfs nog bereid om in Egypte op bezoek te gaan en zich te laten inlichten over de filosofische ideeën aldaar, maar kwam erachter dat alleen het monotheïsme de echte waarheid bevatte. Voor Josephus is Abraham ook het model van gehoorzaamheid aan het bevel van God. Ook hij ziet het houden van de wet als noodzakelijk om Joods te blijven. De besnijdenis wordt zelfs een manier de scheiding tussen Joden en niet-Joden aan te geven. Opmerkelijk genoeg komen de verbondsbeloftes bij Josephus niet voor.<sup>41</sup> De figuur van Abraham in *Antiquitates Judaicae* zal aan bod komen bij de behandeling van Lucas 13:28 en 19:9 en Josephus' hervertelling van het verhaal van Abraham zal ook vergeleken worden met die van Stefanus (Handelingen 7).

### Testament van Abraham

Het *Testament van Abraham* heeft een ingewikkelde ontstaansgeschiedenis die vrijwel niet te achterhalen valt. De beste hypothese is dat er één oorspronkelijke, Griekse versie is geweest, die waarschijnlijk in Egypte is ontstaan, zo rond het begin van de tweede eeuw na Christus. Daarna zijn er twee recensies ontstaan: een uitgebreide (recensie A) en een ingekorte (recensie B), waaruit weer allerlei Griekse, maar ook Koptische, Arabische, Ethiopische, Slavische en Roemeense versies zijn ontstaan. In het vervolg zullen we steeds gebruik maken van de Griekse versie van recensie A, volgens de editie van Montague R. James en de vertaling daarvan van Michael E. Stone. Deze recensie, met wortels in de tweede eeuw en allerlei latere toevoegingen,<sup>42</sup> kan haast geen invloed hebben gehad op het evangelie van Lucas, maar toch is het relevant als vergelijkingsmateriaal, omdat het boek aangeeft tot wat voor figuur Abraham was uitgegroeid. Zoals we al zagen in de bespreking van de andere teksten werd Abraham meer en meer een mens zonder fouten, een prototype van wijsheid en gehoorzaamheid. Hij zou een voorbeeld moeten zijn voor de lezers van al die geschriften, maar eigenlijk was hij te perfect geworden. Het *Testament van Abraham* haakt daar op in door op ironische, ja zelfs satirische wijze, te laten zien dat deze perfecte, rechtvaardige, gelovige, gastvrije en wijze Abraham ook gewoon een mens was. Het boek beschrijft hoe de aartsengel Michael naar Abraham gestuurd wordt om hem te vertellen dat het tijd is om te sterven. En dan is Abraham opeens niet meer een en al gehoorzaamheid en wijsheid: hij weigert zijn lot te aanvaarden en is zelfs bang voor de dood. Op allerlei manieren probeert hij te zorgen voor uitstel en dat levert hem verbeeldingsvolle reizen in een hemelse strijdswagen en door het hiernamaals op. Uiteindelijk is het toch zover: Abraham moet sterven en komt in het paradijs terecht. Deze menselijke, sterfelijke Abraham kan nu dus opnieuw als voorbeeld dienen voor gewone mensen.<sup>43</sup> Dit boek leent zich goed voor een vergelijking met Lucas 16:19-31, waar we Abraham ook tegenkomen in het hiernamaals. Ook bij de behandeling van Lucas 13:22-30 zal het even aan bod komen.

---

<sup>41</sup> Calvert-Koyzis, *Paul, Monotheism and the People of God*, 51-70.

<sup>42</sup> Dale C. Allison, *Testament of Abraham* (Berlijn: Walter de Gruyter, 2003), 4-42.

<sup>43</sup> Annette Y. Reed, "The Construction and Subversion of Patriarchal Perfection: Abraham and Exemplarity in Philo, Josephus and the *Testament of Abraham*," *Journal for the Study of Judaism* 40 (2009): 205-212.

## Paulus

Paulus geeft Abraham een grote rol in zijn brieven aan de Galaten en de Romeinen. In zijn soms ingewikkelde betooglijnen schetst hij de verhouding tussen aartsvader Abraham, Jezus, de Joden, de heidenen, de wet en het geloof in Jezus Christus. Hiermee geeft hij een nieuwe betekenis aan Abraham als vader. Abraham is voortaan de vader van de gelovigen, zonder het verbond van God met het volk Israël ongedaan te maken. Dit heeft alles te maken met de missie naar de heidenen, die ook in Handelingen langzamerhand vorm krijgt. De toespraken van Petrus en van Paulus vergelijken we dan ook met de brieven van Paulus. Daarbij gaan we ervan uit dat, zoals we in het vorige hoofdstuk aangaven, Lucas heel goed een interpretator van Paulus' brieven geweest kan zijn.

## Andere evangeliën

Abraham komt niet alleen in het evangelie van Lucas voor. Sommige teksten vinden we ook bij Matteüs en één tekst komt in alle drie de synoptische evangeliën voor. Zo af en toe zullen we onze blik dan ook op die "collega-teksten" richten. Het evangelie van Johannes kent nog een heel andere traditie over Abraham: een discussie tussen Jezus en de Farizeeën over het verband tussen Abraham als vader hebben en het aannemen van het getuigenis van Jezus. Deze tekst is waarschijnlijk jonger dan het evangelie van Lucas, maar vormt desalniettemin mooi materiaal voor de vergelijking met de verkondiging van Johannes de Doper in Lucas 3.

## B. VADER ABRAHAM IN LUCAS-HANDELINGEN

---

In Lucas-Handelingen wordt er verrassend vaak gerefereerd aan Abraham, meer dan in andere nieuwtestamentische boeken. In Lucas komt zijn naam maar liefst veertien keer voor en in Handelingen nog eens zeven keer. En dat zijn alleen nog maar de gevallen waar zijn naam expliciet genoemd wordt. In sommige gevallen, zoals in Lucas 16 en Handelingen 7, gaat het om een langere tekst waarin natuurlijk niet steeds de naam "Abraham" herhaald wordt, maar wel vaker naar hem verwezen wordt met bijvoorbeeld een persoonlijk voornaamwoord. Daarnaast is het ook bekend dat er intertekstuele verwijzingen naar de Septuaginta zijn in de vorm van thema's, motieven, karakters, gebeurtenissen en geloofstradities.<sup>44</sup> Deze verwijzingen zijn impliciet en onduidelijker, en daarom minder "hard" te maken. Toch kunnen we om bepaalde motieven (de onvruchtbare die een kind krijgt, het goddelijke bezoek aan mensen, de redding als boodschap die verkondigd wordt bij het gebruiken van de maaltijd), karaktereigenschappen (gastvrijheid, rechtvaardigheid en vroomheid) en geloofstradities ("bij God is alles mogelijk") niet heen.<sup>45</sup> Deze impliciete verwijzingen zullen aan bod komen bij de behandeling van de teksten met expliciete verwijzingen naar Abraham. Nu laten we het bij een overzicht van alle teksten waarin "Abraham" expliciet genoemd wordt. Dat begint al in de voorgeschiedenis: zowel in de lofzang van Maria (1:55) als in die van Zacharias (1:73) wordt Abraham genoemd. Ook Johannes de Doper wijst op hem in zijn waarschuwingen aan het adres van het volk (3:8). Overigens komt deze tekst waarschijnlijk uit de bron Q, want in het evangelie van Matteüs staat een bijna identieke tekst. Abraham staat, net als in Matteüs, in het geslachtsregister van Jezus (3:34), alhoewel hij daarin geen belangrijkere plaats inneemt dan andere voorvaders van Jezus. Jezus zelf noemt twee keer iemand een zoon of dochter van Abraham: een vrouw die hij genezen heeft (13:16) en Zacheus (19:9). Ook in de parabel over de rijke man en de arme Lazarus (16:19-31) komt

---

<sup>44</sup>Adelbert Denaux, "Old Testament Models for the Lukan Travel Narrative. A Critical Survey," in *The Scriptures in the Gospels*, onder redactie van C.M. Tuckett (Leuven: University Press, 1997), 271-274.

<sup>45</sup>Denaux, "The Theme of Divine Visits", 255-279.

Abraham voor als vader (van de rijke man). In dat verhaal komt Abraham ook als eschatologisch figuur naar voren, net als in een toespraak die Jezus in hoofdstuk 13 houdt: hier bevinden Abraham, Isaak en Jakob zich samen met de profeten in het koninkrijk van God (13:28). Deze tekst is op een heel andere manier, in een andere context, ook in Matteüs 8 te vinden. Tenslotte is er nog een tekst die zowel in Marcus als in Matteüs voorkomt: Jezus haalt een tekst uit Exodus aan waarin God zich bekendmaakt aan Mozes als de God van Abraham, Isaak en Jakob (20:37). In Handelingen wordt Abraham alleen aangehaald in toespraken. Eerst in die van Petrus in Handelingen 3, dan vrij uitgebreid in de verdedigingsrede van Stefanus en ten slotte spreekt Paulus de “zonen van Abraham” aan in de synagoge van Antiochië.

Voordat we al deze teksten in de ontwikkeling van het hele verhaal gaan plaatsen is het goed om te verkennen hoe het begrip “vader” in Lucas en Handelingen voorkomt. Waar in vertalingen de ene keer “voorvader” en de andere keer “vader” staat, staat er in het Grieks altijd πατήρ. Een aantal keer komt dit woord voor als het gaat om een specifieke vader van een kind in het verhaal: Zacharias wordt de vader van Johannes, Jozef en Maria maken zich als ouders zorgen om de twaalfjarige Jezus, het dochttertje van Jaïrus is ziek, een vader komt met zijn zieke zoontje naar de leerlingen van Jezus, Timoteüs heeft een niet-Joodse vader (Handelingen 16) en Paulus geneest de vader van Publius (Handelingen 28:8). Jezus spreekt ook in het algemeen over familieverhoudingen: wie achter Jezus aan wil komen, moet zijn vader, de rest van zijn familie en zelfs zichzelf haten (Lucas 14:26), Jezus brengt verdeeldheid in families, waarbij vaders tegenover zonen komen te staan (Lucas 12:53), een vader begraven is van een totaal andere orde dan Jezus volgen (Lucas 9:59), maar tegelijkertijd hoort het eren van vader en moeder wel tot de geboden die men dient te houden (Lucas 18:20). Over Jezus’ eigen vader wordt dubbelzinnig gesproken. Als Jezus gedoopt wordt, klinkt er: “Jij bent mijn geliefde zoon, in jou vind ik vreugde.” (Lucas 3:22), terwijl direct daarna de genealogie begint waarin staat dat er over het algemeen aangenomen wordt dat Jezus de zoon is van Jozef (Lucas 3:23). Overigens komt die geslachtslijn dan uiteindelijk ook weer uit bij God (Lucas 3:38). Als Jezus’ familie (verrassend genoeg komt hier de vader juist weer niet in voor) hem eens op komt zoeken, vult Jezus het begrip familie weer heel anders in: zijn moeder en broers zijn diegenen die naar het woord van God luisteren en ernaar handelen (Lucas 8:19-21). Overigens lijkt Handelingen 1:14 duidelijk te maken dat de moeder en broers van Jezus inderdaad tot die familie op een ander niveau zijn gaan horen: ze bevinden zich bij de groep die zich na Jezus’ hemelvaart vurig en eensgezind op het gebed richt. De uitspraak van Jezus in Lucas 8 lijkt erop te duiden dat familie niet altijd via de natuurlijke lijn hoeft te worden gevormd. Op die wat meer geestelijke manier komt het beeld van de vader ook terug: De vader van de teruggekeerde verloren zoon (Lucas 15) en de vader die zijn kind niet iets slechts geeft als het om iets goeds vraagt (Lucas 11) zijn een beeld voor God de Vader. Jezus noemt God dan ook vaak zijn vader (Lucas 9:26, 10:21-22, 22:29, 22:42, 23:34, 23:46, 24:49) of hij spreekt tegen zijn leerlingen over God als hun hemelse vader (Lucas 6:36, 11:2, 11:13, 12:30-32, Handelingen 1:4,7). Al deze teksten bij elkaar maken duidelijk dat er in Lucas gespeeld wordt met het begrip “vader” als verwekker van kinderen: familieverhoudingen komen in een ander licht te staan en Jezus gebruikt het beeld van familieleden om zijn geestelijke verwanten aan te duiden.

Op diezelfde tweeduidige manier worden de voorvaders van het volk Israël afgebeeld. Aan de ene kant zijn het de stamvaders, de namen die in de genealogieën staan, de mannen waar het volk Israël fysiek van afstamt. David en Abraham worden verschillende malen genoemd (Lucas 1:32, 1:55, 3:8, Handelingen 4:25, 7:2). Een heel aantal keer komt naar voren dat de voorouders de door God uitgekozen mensen zijn, de God van de voorouders is de God van de beloften, de God van het volk

Israël (Lucas 1:73, Handelingen 3:13, 3:25, 5:30, 7:32, 13:17, 13:27, 22:14, 26:6). De voorouders komen echter ook nog in een heel negatieve zin naar voren: het zijn degenen die de profeten hebben vermoord en niet naar hen geluisterd hebben (Lucas 6:23, 6:26, 11:47, Handelingen 7:51, 28:25-27). In Handelingen wordt de vergelijking getrokken met het publiek dat luistert naar de redes van Petrus en Stefanus: zij hebben ook niet geluisterd en hebben de Rechtvaardige vermoord (Handelingen 5:30, 7:52). Daarmee is de ambiguïteit van het volk Israël geschetst: het is het uitgekozen volk, maar heel vaak is het mis gegaan. Ze hebben boodschappers van God verworpen. Het wordt dan ook duidelijk dat het niet bij het uitgekozen zijn kan blijven: de kinderen van Abraham moeten luisteren, zich bekeren en rechtvaardig handelen. Johannes wordt geboren om de harten van de vaders terug te brengen naar de kinderen (Lucas 1:17) en verkondigt even later dat kinderen van Abraham zich moeten bekeren (3:7-9). Jezus wordt dan ook gezien als degene die de Israëlieten tot inkeer kwam brengen (Handelingen 5:31), een missie die zijn apostelen voortzetten (Handelingen 22:14-15). Dat die inkeer nodig is blijkt wel uit het verhaal van de rijke man en de arme Lazarus (Lucas 16): Abraham is de vader van de rijke man, maar toch is dit kind van Abraham nergens, omdat hij niet geluisterd heeft naar Mozes en de profeten. Overigens wordt in dit verhaal ook gespeeld met het begrip “vader”: Abraham wordt neergezet als stamvader en geestelijke (eschatologische) vader, terwijl er ook gesproken wordt over “het huis van mijn vader”, dat wil zeggen de biologische vader van de rijke man. Wederom worden familiebanden in een ander licht gezet.

Uit dit onderzoek kunnen we het volgende concluderen: familie kan zowel genetisch als meer geestelijk bepaald worden. Aan de ene kant kiest God zijn volk uit: dat is Abraham en zijn nageslacht. Aan de andere kant gaat het om het leven als kind van Abraham en van God, om het erkennen van God en zijn boodschappers. Het gaat dus ook om de geestelijke band met de voorouders: de harten van de vaders moeten teruggebracht worden naar de kinderen. Met dit in ons achterhoofd zullen we de reis door Lucas en Handelingen gaan maken: op zoek naar de betekenis van Abraham in deze boeken.

#### 4. MET ABRAHAM OP REIS DOOR LUCAS-HANDELINGEN

Inmiddels hebben we genoeg bagage verzameld om op reis te kunnen gaan door Lucas-Handelingen. We beginnen bij het begin, bij de lofliederen van Maria en Zacharias en reizen zo naar de prediking van Johannes, naar het optreden van Jezus en uiteindelijk naar de toespraken in de tijd van het ontstaan van de vroege kerk. We volgen de rode draad van het verhaal langs alle plaatsen en personages en telkens als we Abraham tegenkomen, staan we even stil. Eerst pakken we onze loep om de tekst nauwkeurig te bestuderen, vervolgens de verrekijker om achterom en vooruit te kijken en tenslotte vergelijken we de tekst met de omliggende literatuur. Omdat we een groot aantal teksten zullen behandelen, zal het niet lukken om bij elke tekst alle exegetische discussies die erachter schuilgaan weer te geven. We moeten ons vooral blijven richten op de narratieve functie van de figuur Abraham en aangezien de omvang van dit werk beperkt moet blijven, zijn parafrazeringen onvermijdelijk. Toch zullen er zeker een aantal van die gedetailleerde discussies aan bod komen, onder andere wanneer het gaat om “de schoot van Abraham” in Lucas 16.

##### A. IN HOOPVOLLE VERWACHTING: MARIA EN ZACHARIAS (LUCAS 1:55 EN 73)

<sup>54</sup> ἀντελάβετο Ἰσραὴλ παιδὸς αὐτοῦ, μνησθῆναι ἐλέους, <sup>55</sup> καθὼς ἐλάλησεν πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα. (...)

Hij is Israël, zijn knecht, te hulp gekomen<sup>46</sup>, indachtig de barmhartigheid - zoals Hij gezegd had tegen onze (voor)vaderen - aan Abraham en zijn nageslacht, tot in eeuwigheid. (...)

<sup>68</sup> Εὐλογητὸς κύριος ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησεν λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ, <sup>69</sup> καὶ ἤγειρεν κέρας σωτηρίας ἡμῶν ἐν οἴκῳ Δαβὶδ παιδὸς αὐτοῦ, <sup>70</sup> καθὼς ἐλάλησεν διὰ στόματος τῶν ἁγίων ἀπὸ αἰῶνος προφητῶν αὐτοῦ, <sup>71</sup> σωτηρίαν ἐξ ἐχθρῶν ἡμῶν καὶ ἐκ χειρὸς πάντων τῶν μισούντων ἡμᾶς, <sup>72</sup> ποιῆσαι ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ μνησθῆναι διαθήκης ἁγίας αὐτοῦ, <sup>73</sup> ὄρκον ὃν ὤμοσεν πρὸς Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν, τοῦ δοῦναι ἡμῶν <sup>74</sup> ἀφόβως ἐκ χειρὸς ἐχθρῶν ὀυσθέντας λατρεύειν αὐτῷ <sup>75</sup> ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ ἐνώπιον αὐτοῦ πάσαις ταῖς ἡμέραις ἡμῶν.

Gezegend de Heer, de God van Israël, want hij heeft naar zijn volk omgezien en er verlossing voor gebracht, en hij heeft een hoorn van redding voor ons doen opstaan in het huis van zijn knecht David, zoals hij van oudsher gezegd heeft bij monde van zijn heilige profeten: bevrijding van onze vijanden en uit de hand van allen die ons haten, om (zo) barmhartigheid te betonen tegenover onze (voor)vaderen en zijn heilig verbond indachtig te zijn: de eed die Hij gezworen heeft aan Abraham, onze vader, om (het) aan ons te verlenen hem, verlost uit de hand van de vijanden, zonder angst te (kunnen) dienen, in heiligheid en rechtvaardigheid, in zijn nabijheid, al onze dagen.

Lucas windt er in elk geval geen doekjes om: na zijn introducerende zinnen aan Theofilus volgen de gebeurtenissen elkaar in rap tempo op. Het begint allemaal in de tempel in Jeruzalem, waar de goddelijke boodschapper Gabriël een bericht aan Zacharias brengt. Voordat Zacharias het weet is hij met stomheid geslagen en is zijn oude, onvruchtbare vrouw Elisabet zwanger van een kind dat, volgens het bericht van de engel, een bijzondere taak te wachten staat. Lang blijft het verhaal niet bij

<sup>46</sup> Het werkwoord ἀντιλαμβάνω heeft zowel een notie van deelnemen aan en participeren als van bijstaan en hulp verlenen. Deze twee betekenissen zijn moeilijk in één Nederlandse vertaling te vatten.

deze twee oude mensen hangen, want in de zesde maand van Elisabets zwangerschap komt de engel Gabriël alweer bij iemand anders op bezoek: bij het jonge meisje Maria, in Nazaret. Zij krijgt een nog wonderlijkere boodschap: als maagd zal ze zwanger worden van de zoon van God, een zoon die voor altijd koning zal zijn. Het is duidelijk dat Lucas door al deze wonderlijke gebeurtenissen wil aangeven dat er iets bijzonders te gebeuren staat. De beide ontvangers van de boodschap, Maria en Zacharias, breken uit in een lofzang. Maria zingt haar lied, dat bekend is komen te staan als het Magnificat, als ze bij haar nicht Elisabet op bezoek gaat en ziet dat die inderdaad hoogzwanger is.

Haar lied bestaat uit twee delen: in vers 46-50 bezingt Maria vooral nog haar eigen lot, maar dan gaat ze in 51-55 vloeiend over in algemenere bewoordingen over het lot van Israël. Maria staat als dienaar van de Heer symbool voor heel Israël, de knecht van God.<sup>47</sup> Het hele lied bruist van de barmhartigheid<sup>48</sup> van de machtige God voor de geringe mensen, voor het kleine Israël. En dan (in vers 55) wordt Abraham geïntroduceerd: aan hem heeft God beloften gedaan voor zijn nageslacht, en vanwege hem is God van generatie op generatie barmhartig voor zijn nakomelingen. Die nakomelingen worden nader gespecificeerd als iedereen die God vereert (τοις φοβουμένοις αὐτόν, vers 50), de geringen (vers 52), de hongerigen (vers 53) en Israël als volk (vers 54). Hierin komt al tot uitdrukking dat de redding van God gericht is op Israël, het ontredderde volk van God dat herstel nodig heeft. Toch gaat het ook weer niet om het volk als zodanig. Veel meer worden de nakomelingen van Abraham omschreven als mensen die herstel nodig hebben en die redding met open armen ontvangen, niet om diegenen die zichzelf verheffen, zich met macht en goederen verrijken en niet voor God buigen.<sup>49</sup> In zekere zin wordt de groep impliciet geherdefinieerd<sup>50</sup>: het is niet vanzelfsprekend om een kind te zijn van Abraham, alsof het alleen maar een kwestie van een stamboom tekenen is. Nee, het gaat dieper, iedereen wordt bevrijd van zijn (opgelegde) identiteit, de rollen worden omgedraaid.<sup>51</sup>

Zacharias sluit zich, zodra hij weer kan spreken, bij Maria aan. Ook hij breekt uit in een loflied, het Benedictus. En ook hij zingt over Gods barmhartigheid en redding. Hij concentreert zich daarbij vooral op het volk Israël, dat gered moest worden uit de greep van de vijanden (vers 71). En ook hier neemt Abraham een centrale rol in (vers 73-74). Zacharias concretiseert de eed die aan Abraham gezworen is: de redding heeft als doel dat de nakomelingen van Abraham God dienen (λατρεύω) zonder angst, in heiligheid en rechtvaardigheid (vers 74-75).

Deze twee lofliederen maken dus enerzijds duidelijk dat er een aanleiding voor redding is (door vijanden in de greep gehouden worden) en anderzijds dat die redding ook ergens toe moet leiden (het dienen van God). Nakomelingen van Abraham staan in dat kader van herstel en de weg naar een beter leven. Het opvallende aan de liederen is overigens dat alle werkwoorden aoristi zijn, wat op een voltooide tijd wijst.<sup>52</sup> Het zijn profetische vooruitzichten op een redding die al bewerkstelligd is:

---

<sup>47</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 102.

<sup>48</sup> Het woord ἔλεος komt maar liefst vijf keer voor in Lucas 1, en verder nog maar één keer in Lucas-Handelingen.

<sup>49</sup> Zie ook Lucas 5:30-32

<sup>50</sup> David W. Pao en Eckhard J. Schnabel, "Luke," in *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, onder redactie van G.K. Beale en D.A. Carson (Grand Rapids: Baker Academic, 2007), 262 en Sabine van den Eynde, "Children of the Promise: on the διαθήκη-promise to Abraham in Lk 1,72 and Acts 3,25, in *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden (Leuven: Univeristy Press, 1999), 470-471.

<sup>51</sup> Halvor Moxnes, "Meals and the New Community in Luke," *Svensk exegetisk årsbok* 51 (1986):159.

<sup>52</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 117.



het plan van God is hiermee bekend en staat vast, het zal zich vast en zeker ontfouwen. Het is dan ook niet verrassend dat een aantal thema's later terug zullen komen: dit gedeelte bereidt de lezer voor op wat zal komen.<sup>53</sup> Zo zal het doel van de redding dat Zacharias formuleerde in vers 74-75 in Handelingen 7:7 weer opgepakt worden door Stefanus in zijn verdedigingsrede voor de Joodse leiders.<sup>54</sup> We zullen hierop terugkomen bij de behandeling van Handelingen 7. In Handelingen 13 zullen we lezen dat Paulus zijn toehoorders in Antiochië aanspreekt met “zonen van Abraham en jullie die God vereren” (υἱοὶ γένους Ἀβραάμ καὶ οἱ ἐν ὑμῖν φοβούμενοι τὸν θεόν). Dat is opmerkelijk gezien het feit dat we hierboven hebben opgemerkt dat het Magnificat de nakomelingen van Abraham nader specificieert als iedereen die God vereert (τοῖς φοβουμένοις αὐτόν). Ook zullen steeds de motieven van herstel en omkering terugkeren. Dit eerste hoofdstuk bevat dus al een hoop aanwijzingen over wat komen gaat en wordt daarom ook wel eens een prolepsis genoemd, een vooruitblik op de gebeurtenissen die pas later in het narratief plaats zullen vinden.<sup>55</sup> Op dit moment is het nog niet zover: het volk moet nog bekend gemaakt worden met het goede nieuws van de komende redder. Johannes krijgt deze taak (vers 76-77).

### *Verhouding tot andere literatuur*

De lofliederen in Lucas 1 bevatten een hele reeks herinneringen aan de Hebreeuwse Bijbel. De verbondstaal van barmhartigheid, redding en bevrijding doet denken aan al die beloften die klonken toen het volk als vreemdeling moest leven in Egypte en in de ballingschap. Ook toen werden die oerbeloften aan Abraham herverteld en hertaald.<sup>56</sup> Bij dat motief van land en exodus zullen we langer stilstaan als we bij de verdediging van Stefanus (Handelingen 7) zijn aangekomen. Nu gaan we voor een vergelijking terug naar het Oudtestamentische verhaal over het persoonlijke bezoek van God aan Abraham, waarin hij hem deelgenoot maakt van zijn plan. Genesis 18 en Lucas 1 staan bol van gemeenschappelijke motieven. Het gaat om het bezoek van God aan mensen en de al dan niet gastvrije reactie daarop.<sup>57</sup> In Genesis 18:1 verschijnt (ᾠφθη) God aan Abraham, net zoals zijn boodschapper aan Zacharias in de tempel verschijnt (in Lucas 1:11 wordt wederom ᾠφθη gebruikt) en later bij Maria het huis binnengaat (Lucas 1:28). De reactie van Abraham is buitengewoon gastvrij: hij brengt direct eten en drinken en biedt zijn bezoekers een rustplek aan. Zacharias en Maria zijn duidelijk minder voorbereid op de komst van de boodschapper: ze schrikken hevig (Lucas 1:12, 29). Overigens is de vergelijking tussen Abraham en Sara en Zacharias en Elisabet treffend: beide echtparen staan bekend om hun vroomheid en rechtvaardigheid (Genesis 15:6, 18:19<sup>58</sup>; Lucas 1:6), beide zijn te oud om nog kinderen te kunnen krijgen (Genesis 18:11, Lucas 1:7) en aan allebei wordt toch een kind beloofd dat snel geboren zal worden (Genesis 18:10, Lucas 1:13-17). Zacharias volgt Sara in haar ongeloof als hij twijfelt aan de mogelijkheden om de belofte in vervulling te laten gaan (Genesis 18:12, Lucas 1:18-20). Zacharias wordt het zwijgen opgelegd en Abraham wordt berispt om de ongelovige lach van Sara. En nogmaals wordt bekrachtigd dat het zo zal gebeuren zoals het gezegd is (Lucas 1:20), want voor God is niets onmogelijk (Genesis 18:14). Deze uitspraak weerklinkt als de boodschapper van God een nog onmogelijkere aankondiging aan Maria doet: zonder gemeenschap

<sup>53</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 33.

<sup>54</sup> Dahl, “Story of Abraham,” 139-158.

<sup>55</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 37.

<sup>56</sup> Eynde, “Children of the Promise,” 470-471.

<sup>57</sup> Zie voor een prachtige uiteenzetting hiervan: Denaux, “The Theme of Divine Visits”.

<sup>58</sup> Ook in veel andere Joodse teksten is Abraham het prototype rechtvaardige: zie bijvoorbeeld Sirach 44:20, Testament van Abraham 1:1 en Josephus, *The Judean Antiquities* 1.158.

met een man zal ze zwanger worden, want voor God is niets onmogelijk (Lucas 1:35). Zoals God zijn plan bekend maakte aan Abraham (Genesis 18:17), zo maakt hij het bekend aan Maria en Zacharias. God denkt aan het volk dat hij aan Abraham beloofde (Genesis 18:18), daar zingen Maria en Zacharias van (Lucas 1:54-55, 72-73). De zegen van Abraham werkt door en geldt nog altijd. En ook in Genesis 18 gaat dat niet om een simpele stamboom of een klakkeloos doorgeven van de erfenis: Abraham moet een richtingwijzer zijn, hij moet zijn nakomelingen de goede weg van gerechtigheid en recht wijzen (Genesis 18:19). Die gerechtigheid is, zoals we al eerder zagen ook het doel in de lofzang van Zacharias (Lucas 1:75). En juist daarom wordt Johannes voor Jezus uitgestuurd: om de weg naar de redding door vergeving van zonden bekend te maken, om de mensen op de goede weg, de weg van vrede te zetten (Lucas 1:76-79). Abraham heeft door al deze verwijzingen dus niet alleen de functie van een doorgeefluik voor zegen en beloften aan toevallige nakomelingen, maar is ook het grote voorbeeld in het ontvangen van God en het wandelen op zijn wegen.

Denaux brengt het thema van het bezoek van God en de ontvangst door mensen nog op een hoger niveau. Wat Lucas door al deze motieven heen weeft is de aankondiging van Gods grootste bezoek op aarde, door zijn zoon Jezus. In de lofzang van Zacharias komt dit tot uiting door het woord ἐπισκέπτομαι (1:68 en 78), wat enerzijds “bezoeken” en anderzijds “omzien naar” betekent.<sup>59</sup> Jezus bezoekt Gods volk en is de redding van Israël. In zijn leven komt hij letterlijk langs bij mensen, hij trekt als de nomade Abraham van plaats tot plaats. Soms wordt hij in gastvrijheid ontvangen en lijken mensen iets van hem te herkennen. Anderen willen niets van hem weten en verwerpen hem. Een interessant verhaal in het kader van verschijnen en herkennen, is dat van de Emmaüsgangers in Lucas 24. Na zijn dood en opstanding komt Jezus als een vreemdeling naast hen lopen. Ze herkennen hem niet, maar luisteren naar zijn uitleg van de Schriften en nodigen hem gastvrij uit voor een maaltijd. Pas bij het breken van het brood worden hun ogen geopend: ze herkennen de bezoeker! De opgestane Heer is aan hen verschenen.<sup>60</sup> Uiteindelijk blijkt dat het bezoeken, het omzien naar, ἐπισκέπτομαι, niet alleen meer op Israël gericht is. Voorlopig liggen de gebeurtenissen in Handelingen 15 nog ver achter de horizon, maar daaruit zal blijken dat God ook de heidenen heeft bezocht (in 15:14 wordt ook het woord ἐπισκέπτομαι gebruikt). Zo staat het hele plan van God in het teken van in barmhartigheid omzien naar de volken, van redding aan degenen die hem willen erkennen en ontvangen als hij hen bezoekt. Op die manier zet de geschiedenis van de gastvrije Abraham die God ontving en in een verbond met hem leefde zich voort. Hier, in Lucas 1, kunnen we daar alleen nog maar op vooruit blikken. We zullen op onze reis door deze twee boeken echter steeds beter zien hoe het verhaal over Abraham opnieuw tot leven komt in het verhaal van Jezus en zijn leerlingen.

---

<sup>59</sup> In de lofzang van Maria komt dit woord niet voor, maar zagen we wel dat ἀντιλαμβάνω eenzelfde dubbele betekenis heeft: participeren, deelgenoot zijn en hulp bieden.

<sup>60</sup> Denaux, “The Theme of Divine Visits”, 274-275.

## B. DE BOODSCHAP VAN JOHANNES (LUCAS 3:8)

<p><sup>8</sup> ποιήσατε οὖν καρπούς ἀξιούς τῆς μετανοίας καὶ μὴ ἄρξησθε λέγειν ἐν ἑαυτοῖς· πατέρα ἔχομεν τὸν Ἀβραάμ. λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι δύναται ὁ θεὸς ἐκ τῶν λίθων τούτων ἐγεῖραι τέκνα τῷ Ἀβραάμ.</p>	<p>Breng dus vruchten voort overeenkomstig de verandering van geest. En begin niet bij julliezelf te zeggen: “Wij hebben Abraham als vader;” want ik zeg jullie dat God bij machte is uit deze stenen kinderen voor<sup>61</sup> Abraham te verwekken.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Johannes de Doper is volwassen geworden. Zijn profetische taak, die al voor zijn geboorte bekend was (Lucas 1:14-17, 76-79), moet hij nu gaan uitvoeren. Zelfs dit moment laat Lucas niet aan het toeval of menselijk handelen over: Gods eigen woord richt zich op een duidelijk gemarkeerd punt in de geschiedenis tot Johannes (3:1-2).<sup>62</sup> Johannes is de heraut die in de hele omgeving van de Jordaan de mensen voorbereidt op de komst, op het bezoek van de Heer. Alles moet recht gemaakt worden, en dan zal “alle vlees” de redding van God zien. Voor het reddingsplan van God is het dus nodig dat er iets gebeurt: Johannes verkondigt aan de hele volksmenigte (ὄχλος) dat er een verandering van geest (μετάνοια) nodig is. Hij roept mensen op zich te laten dopen tot vergeving van zonden. Op die manier brengt Johannes de harten van de vaders terug bij de kinderen (Lucas 1:17) en doet hij precies wat er in Lucas 1:76-79 over hem uitgesproken werd.

Die harten van de vaders hebben natuurlijk alles te maken met aartsvader Abraham. Over hem begint Johannes de Doper tegen het volk te spreken. De toon die hij daarbij aanslaat is een andere dan die van de hoopvolle lofliederen uit Lucas 1. Hij spreekt het hele volk aan als nakomelingen van adders (γεννήματα ἐχιδνῶν, vers 7). Het mag duidelijk zijn dat het een stuk aangener is om het nageslacht van Abraham te zijn, zoals het volk zichzelf graag ziet.<sup>63</sup> Johannes trekt zijn toehoorders op een vrij dreigende toon uit hun *comfort zone*. Het komende oordeel is niet te ontvluchten. En nog voordat het volk zich zou willen beroepen op hun voorvader Abraham, haalt Johannes dit argument al onderuit. Hij wijst naar stenen: God is bij machte uit die stenen kinderen voor Abraham (τέκνα τῷ Ἀβραάμ, vers 8) op te wekken.<sup>64</sup> Categorieën worden door elkaar geschud. Opeens staat alles in een ander licht en staat het volk met lege handen. De geslachtslijn is niets meer waard als “de harten van de vaders” niet bij de kinderen te vinden zijn. Het gaat Johannes om de vruchten van een leven met een veranderde, bekeerde geest. En de gevolgen van een ónvruchtbaar leven zijn niet klein: de bijl ligt al aan de wortel van de boom en een boom die geen goede vruchten voortbrengt, zal in het vuur geworpen worden (vers 9). Dit is een eschatologisch beeld van het (eind)oordeel, van de dag

<sup>61</sup> Abraham is hier indirect object (dativus). Bij het werkwoord ἐγεῖρω (met de transitieve betekenis “doen opstaan”) zou een object als complement al genoeg zijn (*iets of iemand* doen opstaan). De aanvulling van een indirect object is alleen nodig als dat opwekken *voor* iets of iemand gedaan wordt. Vergelijk bijvoorbeeld Handelingen 13:22: “Hij deed David voor hen (dativus) opstaan (ἐγεῖρω) tot koning” betekent zoiets als “Hij gaf hen David als koning.” Eenzelfde soort betekenis heeft ἐγεῖρω in Lucas 1:69. Hier, in Lucas 3:8, lijkt het om het letterlijke “tot bestaan brengen” te gaan (God kan kinderen uit stenen doen opstaan) in combinatie met het gevende aspect (de kinderen zijn bestemd voor Abraham).

<sup>62</sup> Vergelijk dit bijvoorbeeld met dezelfde episode in Matteüs 3, waar Johannes “uit het niets” op het toneel verschijnt en met Marcus 1, waarin zijn optreden alleen voorafgaat aan een tekst uit de Profeten.

<sup>63</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 175.

<sup>64</sup> “Stenen” vormen in het Aramees een woordspel met “zonen”: het zou kunnen dat dit woordspel achter de Griekse tekst schuilt, alhoewel daar niet het woord “zonen”, maar “kinderen” (τέκνα) gebruikt wordt. Zie Fitzmyer, *Luke*, 468-469.

van de Heer.<sup>65</sup> Het gaat Johannes daarbij duidelijk om het nu. En hij laat het niet in het vage: voor iedereen heeft hij een toepassing als het gaat om goede vruchten voortbrengen. Mensen met bezittingen wordt opgedragen die te delen, mensen met macht wordt verboden daar misbruik van te maken (3:11-14). Het is een voortzetting van het lied van Maria, die ook al zong over een radicale verandering in de wereld van bezit en macht, en van Zacharias, waarin over gerechtigheid en vrede gesproken werd. Die liederen werden gezongen door degenen die reikhalzend uitzagen naar redding en herstel, terwijl Johannes de boodschap brengt bij de mensen die daar misschien minder op zitten te wachten: de mensen met geld en macht, mensen die een verandering van geest door moeten maken om mee te kunnen doen aan het rechtvaardige herstel. Johannes de Doper herwaardeert het kind-zijn van Abraham:<sup>66</sup> dat is niet langer een uitgeholde term, maar één met een inhoud van een vruchtbaar leven.

### *Verhouding tot andere literatuur*

En daarmee is de boodschap van Johannes ook weer een boodschap van hoop geworden. Die stenen die hij waarschuwend vergelijkt met de nakomelingen van Abraham, dragen de echo van Jesaja 51:1-8.<sup>67</sup> Middenin de wildernis en tussen de troosteloze puinhopen van Jeruzalem (vers 3) klinken troostend en hoopvol de namen van Abraham en Sara (vers 2): zij zijn de rots waaruit de najagers van gerechtigheid en de zoekers van de Heer gehouden zijn. Uit die steenharde rots, uit Abraham die helemaal alleen was, is een talrijk volk voortgekomen. Het kan dus. Bij God is niets onmogelijk. Abraham is uitermate gezegend met een talrijk volk. Het lied van Jesaja zingt verder over gerechtigheid die geworteld is in de Heer, over de op handen zijnde redding en het oordeel van de Heer, die tot in eeuwigheid zullen duren. Op deze manier is ook de boodschap van Johannes geen bangmakerij, maar eerder een blik in het reddingsplan van God en de gerechtigheid die daaruit voortkomt.

De referentie naar Abraham en zijn nakomelingen raakt ook de kern van de felle discussie over insiders en outsiders, over wie erbij horen en wie erbuiten vallen. Kortom, de vraag is wie Abrahams kinderen zijn. Er zouden heel veel uitstapjes gemaakt kunnen worden, maar nu houden we het bij Jubileeën 22 en Johannes 8. Jubileeën 22 vertelt over Abraham die, terwijl hij voelt dat hij zal sterven, zijn kleinzoon Jakob zegent. Niet Ismaël, niet Ezau, maar Jakob, de jongste zoon van Isaak. De nakomelingen van Jakob zijn de echte kinderen van Abraham. En met de kinderen van Abraham zal Gods verbond vernieuwd worden. Dat betekent dat ze het uitgekozen volk van God vormen, geheiligd zijn en de hele aarde zullen bezitten. De andere volken zullen voor hen buigen. De keerzijde daarvan is dat de nakomelingen van Jakob zich heilig en puur moeten gedragen: ze moeten afgezonderd van de omringende volken leven en mogen zich op geen enkele manier inlaten met hun praktijken. Ook hier wordt dus een bepaalde levenspraktijk verwacht, maar die is wel wat anders dan wat Johannes in Lucas 3 zegt. Waar het in Jubileeën vooral gaat om het aangeven van de grenzen, om strikte regels van reinheid, om het buitenhouden van de outsiders, gaat het bij Johannes de Doper om een universele notie van gerechtigheid en het wakker schudden van degenen die zich gemakzuchtig insiders wanen.

---

<sup>65</sup> Fitzmyer, *Luke*, 468.

<sup>66</sup> Robert L. Brawley, "Abrahamic Covenant Traditions and the Characterization of God in Luke-Acts," in *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden (Leuven: Univeristy Press, 1999), 118.

<sup>67</sup> Green, *The Gosple of Luke*, 176.

In Johannes 8:31-59 speelt ook de discussie rond kinderen van Abraham en kinderen van God. Jezus gaat in felle bewoordingen tegen de gevestigde ideeën van de Farizeeën in. Nog explicieter en rigouzeuzer dan in Lucas 3 wordt duidelijk gemaakt dat iemand die niet “de werken” van Abraham doet, ook geen kind is van Abraham (vers 39), maar eerder van de duivel (vers 44). Het speelt geen rol dat de Joden afstammen van Abraham. Hij wordt pas hun vader als ze zich zullen gedragen als hij. Ze zouden, net als Abraham, de geopenbaarde waarheid moeten herkennen en erkennen, geloven en verder leren kennen.<sup>68</sup> In Johannes 8 wijst dit rechtstreeks op Jezus: wie hem verwerpt, verwerpt zijn vader, de God van Abraham. Net als bij Lucas worden de afstammelingen van Abraham dus behoorlijk uit hun veilige gewaande huisje getrokken. Zodra ze de gedaante van de waarheid, Jezus, verwerpen, gedragen ze zich niet meer als kinderen van Abraham. Het gaat niet om het natuurlijke afstammen van Abraham, maar om het navolgen van deze oervader, om het kind zijn in geestelijke zin. Toch zijn er ook duidelijke verschillen: In Johannes 8 hangt het kindschap van Abraham af van één bijzondere daad: het aannemen van Jezus, de waarheid. In Lucas 3 gaat het Johannes de Doper vooral om bekering, redding en vergeving van zonden om vervolgens als kinderen van Abraham vruchten van gerechtigheid voort te kunnen brengen. De boodschap is een waarschuwing (en geen veroordeling) met de bedoeling het volk op de weg van de vrede te brengen en zo voor te bereiden op de komst van Jezus zelf.

### C. JEZUS IN WOORD EN DAAD

#### I. Introductie door de verteller: Genealogie (Lucas 3:34)

<p><sup>23</sup> Καὶ αὐτὸς ἦν Ἰησοῦς ἀρχόμενος ὡσεὶ ἑτῶν τριάκοντα, ὡν υἱός, ὡς ἐνομιζέτο, Ἰωσήφ τοῦ Ἡλὶ (...) <sup>34</sup> τοῦ Ἰακώβ τοῦ Ἰσαὰκ τοῦ <b>Ἀβραὰμ</b> τοῦ Θάρα τοῦ Ναχώρ (...) <sup>38</sup> τοῦ Ἐνώς τοῦ Σῆθ τοῦ Ἀδὰμ τοῦ θεοῦ.</p>	<p>En Hij, Jezus, was, toen hij (zijn optreden) begon, ongeveer dertig jaar. Hij was, naar men veronderstelde, een zoon van Jozef, van Eli (...) van Jakob, van Isaak, van Abraham, van Terach, van Nachor (...) van Enos, van Seth, van Adam, van God.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

En dan is het moment aangebroken dat Jezus zelf in de verhaalwereld verschijnt. Hij is aangekondigd, er is over hem gezongen en geprofeteerd en een heraut is voor hem uitgegaan om de paden te effenen en de mensen voor te bereiden op zijn komst. En nu, nu is de tijd er rijp voor. Jezus' optreden begint. Als een soort overname- en initiatieritueel is hij door Johannes de Doper gedoopt. Hij heeft zelf nog geen woord gesproken, maar een stem uit de hemel maakt alles duidelijk: “Jij bent mijn geliefde zoon, in jou vind ik vreugde.” (3:22) De verteller pauzeert daarna het verhaal<sup>69</sup>, neemt een stapje terug, en geeft de lezer een korte achtergrondschets. Direct nadat de stem uit de hemel zo duidelijk heeft gemaakt dat Jezus zijn zoon is, geeft Lucas aan dat er ook een andere manier is om Jezus te duiden. Over het algemeen werd namelijk verondersteld (νομίζω) dat hij de zoon van Jozef was. Het lijkt erop dat Lucas hier inspeelt op de opvatting van degenen die niet geloofden dat Jezus de zoon van God was, maar hem gewoon als mens beschouwden.<sup>70</sup> Alsof hij wel mee wil gaan in deze aanname, geeft hij aan waar Jezus' wortels, met Jozef als vader, liggen. Een lijst namen volgt, slechts

<sup>68</sup> Tineke de Lange, *Abraham in John 8,31-59: His Significance in the Conflict between Johannine Christianity & its Jewish Environment* (Amphora Books: Amsterdam, 2008), 148-149

<sup>69</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 38.

<sup>70</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 188-189.

onderscheiden door het lidwoord in de genetivus: τοῦ. Abraham staat onopvallend in de lijst met bekende en onbekendere personen, er lijkt weinig meer over van de belangrijke plaats die hij hiervoor in het boek Lucas innam. De lijst komt uit bij Adam, die de zoon van God is (3:38). Op een wat minder spectaculaire manier, maar wel goed onderlegd, blijkt Jezus dus wederom de zoon van God. Als dit duidelijk is, kan het verhaal over zijn optreden echt beginnen. De hoofdpersoon van het verhaal heeft autoriteit gekregen. De lezer zal de daaropvolgende daden en woorden van dit karakter beschouwen als gezagdragend, als van goddelijke afkomst.

### *Verhouding tot andere literatuur*

De genealogie van Jezus die Lucas hanteert komt niet zomaar uit de lucht vallen. Grote delen komen overeen met de geslachtsregisters uit de Hebreeuwse Bijbel, zoals die van Genesis 5:1-32, 11:10-26 en 1 Kronieken 1-3. Toch betekent dat niet dat het niet anders had gekund. Het geslachtsregister in het evangelie van Matteüs verschilt er namelijk sterk van.<sup>71</sup> Matteüs heeft de namen van de voorvaderen keurig opgedeeld in drie keer veertien generaties, wat hij zelf ook expliciet maakt in 1:1 en 1:17. De genealogie van Jezus vertelt de geschiedenis van het volk Israël, vanaf stamvader Abraham. Genealogieën werden vaak erg belangrijk gevonden: afkomst was bepalend voor de status van iemand, een zuivere geslachtslijn was belangrijk.<sup>72</sup> Josephus benadrukt in *Contra Apionem* 1.28-37 dat het Joodse volk uitblonk in het zuiver houden van de geslachtslijn van de priesters. Alles werd vastgelegd en er werd op toe gezien dat er geen “vermengingen” plaatsvonden met andere volken. Overigens wordt tegen dat overdreven waarde hechten aan geslachtsregisters streng gewaarschuwd in Titus 3:9, een teken dat het inderdaad de praktijk was. De genealogie van Lucas is niet mooi gestructureerd en eindigt ook niet bij Abraham. De grote namen uit de geschiedenis van Israël staan er wel, maar worden niet benadrukt. Uiteindelijk komt de rij namen uit op de vader van de hele mensheid: Adam. En wat het bijzonderst is: de genealogie komt uit bij God. Dit komt vrijwel nooit voor in Joodse genealogieën. Er is één uitzondering:<sup>73</sup> in *De Virtutibus* 203-219 beschrijft Philo Adam uitgebreid als zoon van de eeuwige God, niet te vergelijken met alle mensenkinderen die na hem kwamen. Toch kon deze Adam, met zo’n alles overtreffende afkomst, ertoe komen om zijn gelukkige, onsterfelijke leven in te ruilen voor een sterfelijk leven in ellende. Philo concludeert daaruit dat afkomst niet bepalend is voor het karakter van een mens. Er zijn genoeg voorbeelden van “degeneratie”: de kinderen van rechtschapen ouders kiezen toch vaak het verkeerde pad. Zo kan het zijn dat de mensheid, die zo goddelijk begon, zo is afgedwaald. Overigens laat Philo het niet bij zijn rede in mineur. Vanaf paragraaf 211 vertelt hij dat er naast degeneratie ook een andere mogelijkheid is. Er zijn mensen die, ondanks de dwaalwegen van hun ouders, dichter bij hun oorsprong komen en een goed karakter ontwikkelen. Het belangrijkste voorbeeld is de stamvader van het Joodse volk, Abraham. Hij kwam uit een volk dat de hemellichamen aanzag voor goden die alles wat op aarde gebeurde veroorzaakten, maar een besef dat de waarheid niet in astrologie te vinden was dreef hem daarvandaan. In een vurig verlangen ging hij op zoek naar de Ene, zodat hij de eerste mens was van wie men zegt dat hij in God geloofde. In zijn leven met God verwierf hij zo meer deugden en werd hij een steeds beter mens.

---

<sup>71</sup> Fitzmyer, Joseph A, *The Gospel According to Luke (AB)*, (Garden City, New York: Doubleday, 1981), 491-498.

<sup>72</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 188-189.

<sup>73</sup> Nolland, *Luke*, 173 en Aune, *Literary Environment*, 121.

Voor Philo was Abraham een keerpunt in de tijd. Misschien wil Lucas niet veel anders bewerkstelligen met zijn geslachtsregister: na een tijd van steeds groter wordend menselijk falen, van een vicieuze cirkel, komt er nu een nieuw begin in de schepping.<sup>74</sup> God blijft zijn verbond trouw. De mensheid, met al die bekende en onbekende namen, zal hersteld worden. Jezus is de zoon van God die de mensen als kinderen van God weer terug zal brengen naar hun oorsprong.<sup>75</sup>

## II. De bevrijding van een gebonden vrouw (Lucas 13:16)

<sup>16</sup> ...ταύτην δὲ θυγατέρα Ἀβραὰμ οὖσαν, ἣν ἔδησεν ὁ σατανᾶς ἰδοὺ δέκα καὶ ὀκτώ ἔτη, οὐκ ἔδει λυθῆναι ἀπὸ τοῦ δεσμοῦ τούτου τῇ ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου;	Deze dochter van Abraham, die de satan al achttien jaar gebonden hield, moest zij niet losgemaakt worden van deze boeien op de dag van de sabbat?
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

We komen Abraham pas weer tegen als het optreden van Jezus al een tijd in volle gang is. Na zijn doop had Jezus zich eerst teruggetrokken in de woestijn, waar hij door de duivel op de proef gesteld werd. Toen hij terug was in Galilea zette hij de toon van zijn missie door op de sabbat in de synagoge van Nazaret een gedeelte uit Jesaja 61 te lezen. Daarna was het niet meer te stoppen: hij dreef demonen uit, genas zieken, riep vissers, een tollenaar en anderen op om hem te volgen, wekte een dode op, trad mensen tegemoet, vermenigvuldigde brood en vis, at met verschillende bevolkingsgroepen, sprak volksmenigten toe over het koninkrijk van God en ging in discussie met farizeeërs en wetgeleerden. In Lucas 9:51 wordt verteld dat Jezus zijn gezicht naar Jeruzalem zet: de tijd dat hij opgenomen zou worden kwam dichterbij. Het is niet een toevallige route van A naar B, maar een weg naar een bepaald doel, een weg die metaforisch is voor de weg van God die naar zijn bedoeling leidt.<sup>76</sup> Op deze reis komt Jezus in Lucas 13:10 voor het eerst sinds zijn optreden in Galilea weer in een synagoge. Lucas vertelt hoe hij aan het onderwijzen is op de sabbat (vers 10). Deze inleiding is opvallend. Het is niet zo dat bij elke episode een tijdsaanduiding staat. Blijkbaar is juist deze achtergrondschets belangrijk voor de gebeurtenis die volgt.<sup>77</sup>

Direct na deze inleidende zin introduceert Lucas een nieuw karakter: een vrouw die al achttien jaar last heeft van een ziekmakende geest. Helemaal krom is ze, in het geheel niet in staat om rechtop te staan (vers 11). Het kan niet anders of deze vrouw stond buiten de samenleving. Haar vrouw-zijn zal daar zeker niet bij geholpen hebben.<sup>78</sup> Maar nu is ze hier in de synagoge. Hoe en waarom ze daar is, wordt niet verteld. We weten niet of ze gehoopt had Jezus te ontmoeten, of ze een trouwe, vrome bezoeker van de synagoge was, of ze nog iets gedaan heeft om de aandacht van Jezus te trekken, de verteller vermeldt alleen dat ze er was. Jezus ziet haar, roept haar naar zich toe en zegt: “Vrouw, je bent bevrijd van je ziekte (vers 12).” Hij legt zijn handen op haar en meteen wordt ze hersteld (vers 13). Het is opvallend dat de werkwoorden “bevrijden” (ἀπολύω) en “herstellen” (ἀνορθόω) in een passieve vorm staan. Het is net alsof Jezus wel de handelingen “zeggen” en “opleggen” uitvoert,

<sup>74</sup> Fitzmyer, *Luke*, 498.

<sup>75</sup> John Nolland, *Luke (WBC)*, (Dallas, Texas: Word Books, 1989), 172-174.

<sup>76</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 78.

<sup>77</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 73.

<sup>78</sup> Robert J. Karris, “Luke 13:10-17 and God’s Promises to Israel,” in *Divine Promises to the Fathers in the Three Monotheistic Religions*, onder redactie van Alviero Niccacci (Jeruzalem: Franciscan Printing Press, 1995), 106-107.

maar het herstellen zelf slechts via hem gebeurt, alsof zijn Vader God hier aan het werk is.<sup>79</sup> Dat geeft de handelingen gezag: de genezing van de vrouw hoort bij het reddingsplan van God. Jezus zet zijn “programma” dat hij aan het begin van zijn optreden presenteerde in de synagoge van Nazaret (Lucas 4:18) om in daden.<sup>80</sup> Door zijn ingrijpen is de vrouw bevrijd van de geest, van satan die haar achttien jaar geboeid hield (vers 16). En de vrouw? Rechttop staand looft ze God (vers 13). Ze heeft de reddingsactie van Jezus ontvangen en beantwoord.

In vers 14 verschijnt er wederom een nieuw karakter in de verhaalwereld: de leider van de synagoge. Hij beantwoordt de actie van Jezus heel anders dan de vrouw: gepikeerd begint hij tegen de omstanders te vertellen dat het niet de bedoeling is om op sabbat te werken en dat ze dus niet op deze dag moeten komen om zich te laten genezen. Daarmee sluit hij aan bij de Farizeeën en schriftgeleerden in Lucas 6:1-11 en de discussie zal in 14:1-5 nog eens terugkeren. Jezus gaat, na de ontmoeting met de vrouw, ook de ontmoeting met deze man aan. Uit het meervoud ὑποκριταί dat hij als aanspreekvorm gebruikt, blijkt dat de leider van de synagoge behoort tot een groep tegenstanders van Jezus (zie ook vers 17). Deze hypocrieten, de schijnheiligen, de “acteurs”, begrijpen duidelijk niet wat het plan van God is, ze zien niet in dat deze vrouw bevrijd moest worden (ἔδει λυθῆναι). Ze verwerpen degene die bevrijding brengt aan de outsiders, degene die de boeien verbreekt en herstelt wat krom was. Ze denken bij de sabbat vooral aan regels, aan rust en eerbied en begrijpen niet dat juist dit een dag is die God bedoeld heeft als een dag van ontferming over de behoeftigen,<sup>81</sup> als een dag van ontmoeting en gastvrijheid,<sup>82</sup> een dag van bevrijding. In een scherpe vergelijking ontmaskert Jezus hun hypocrisie: iedereen maakt een stuk vee, dat maar even vastgebonden heeft gezeten, op de sabbat los, zodat het kan eten. Nu gaat het niet om een stuk vee en ook niet om een aantal uur, maar om een vrouw en om achttien jaar! Dat Jezus deze vrouw nu een dochter van Abraham noemt, geeft haar de identiteit<sup>83</sup> van een insider en niet langer die van een outsider.<sup>84</sup> Ze staat daarmee symbool voor het herstel dat Jezus volgens de lofliederen van Maria en Zacharias aan alle behoeftigen heeft gebracht en voor de barmhartigheid van God volgens zijn verbond met vader Abraham. De banden van de vijand die haar gebonden hielden zijn losgemaakt zodat ze God zonder angst kan dienen. Vers 17 geeft nog eens de twee reacties op Jezus’ komst weer: aan de ene kant de tegenstanders, beschaamd om de woorden van Jezus die hen hebben uitgeschakeld, aan de andere kant de grote menigte, verheugd over Jezus’ daden. Vanaf vers 18 gaat Jezus verder met zijn onderricht (de verbinding wordt gemarkeerd door οὖν). Hij vertelt in beelden uit het gewone leven van mannen en vrouwen over het koninkrijk van God.<sup>85</sup> Zo laat hij zien dat het koninkrijk van God niet met veel bombarie en macht de mensheid in de greep neemt, maar dat het klein en onzichtbaar begint, zoals een mosterdzaadje of zuurdesem. Het mosterdzaadje doet denken aan de genezen vrouw, die eerst een outsider was, gebonden en tot niets in staat. Na haar bevrijding

---

<sup>79</sup> M. Dennis Hamm, “The Freeing of the Bent Woman and the Restoration of Israel: Luke 13:10-17 as Narrative Theology,” *Journal for the Study of New Testament* 31 (1987): 23-44.

<sup>80</sup> Nolland, *Luke*, 725.

<sup>81</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 73.

<sup>82</sup> John Koenig, *New Testament Hospitality: Partnership with Strangers as Promise and Mission* (Philadelphia: Fortress Press, 1985), 16-17.

<sup>83</sup> Brawley, “Abrahamic Covenant”, 119-120.

<sup>84</sup> Joel B. Green, “Jesus and a Daughter of Abraham (Luke 13:10-17): Test Case for a Lucan Perspective on Jezus’ Miracles,” *The Catholic Biblical Quarterly* 51 (1989): 649.

<sup>85</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 526.



is ze een teken van hoop geworden.<sup>86</sup> Haar capaciteit wordt zichtbaar door haar loflied. Zij is een dochter van Abraham, en het beeld van de grote struik die uit het mosterzadje groeit doet vermoeden dat er nog veel meer zonen en dochters hun intrede in het koninkrijk van God zullen doen.

### *Verhouding tot andere literatuur*

In 4 Makkabeeën komt ook een dochter van Abraham voor, die op die manier in 14:20, 15:28-32, 17:16 en 18:20-24 genoemd wordt.<sup>87</sup> Ze wordt bejubeld als een vrouw met eenzelfde geest als Abraham (14:20), ze is een voorbeeld in het onderdrukken van driften en hartstochten en heeft de godsdienst boven haar nageslacht, haar zonen, gesteld (15:1). De rest van dit vijftiende hoofdstuk verhaalt van de moederlijke liefde voor haar zeven rechtvaardige zonen die haar er niet van weerhield om hen aan te moedigen de (reinheids)wetten te blijven houden, ook als dat voor hen de marteldood zou betekenen. Daarmee is ze een dochter van Abraham (15:28), omdat religie voor haar boven het leven van haar kinderen stond. Ze doorstond de verschrikkelijkste folteringen omdat ze redeneerde vanuit haar vroomheid en zo haar hartstochten de baas was. Ze stond haar mannetje en speelde als vrouw een heldenrol (16:1-4). Als ze dat niet gedaan had, was ze beklagenswaardig geweest, want dan was ze al haar zoons kwijt geweest. Nu heeft ze hen gered door hen te laten sterven als martelaars voor de godsdienst. Ze hebben nu de onsterfelijkheid gekregen (16:5-13). Zo is ze als Abraham geworden, die bereid was zijn zoon Isaak te offeren voor God (16:20). Ze was een religieuze soldaat, die uiteindelijk ook zelf moest sterven. Maar haar dood was een dood van een heldin. De vijand raakte haar niet aan, maar ze stierf een waardige dood door zelf een eind aan haar leven te maken. Ze zal voor altijd geëerd worden om haar standvastigheid en leeft met haar zonen als een onsterfelijke ziel bij God. Ze is een moeder van de natie geworden (17:1-24). Door deze martelaren, die vasthielden aan de godsdienst, is de vijand uit het land verdreven. De Israëlieten zijn bevrijd en worden nu opgeroepen om zich aan de wet te houden (18:1-6).

Twee dochters van Abraham, twee voorbeelden voor het rijk van God, voor het ontelbare nageslacht van de aartsvader. En toch zoveel verschil. De vrouw uit Makkabeeën is uitermate actief: zij is degene die verantwoordelijk wordt gehouden voor de heldendaden van haar zonen. Ook zelf sterft ze uiteindelijk de martelaarsdood. Zij is de standvastige, degene die haar godsdienst boven alles stelt en het houden van de wet belangrijker vindt dan het (aardse) leven van haar zonen. Uiteindelijk is ze daarmee de bevrijder van Israël. De vrouw uit Lucas 13 komt helemaal niet in actie. Ze blijft passief tot ze bevrijd is door Jezus, die op deze manier herstel brengt. Jezus houdt niet koste wat het kost de wet, maar is heer en meester over de sabbat (Lucas 6:5). De bedoeling van God, het plan van redding en herstel, gaat boven het houden van de uiterlijke vorm van de wet. De vrouw zelf wordt geen dochter van Abraham omdat ze net zo heroïsch optreedt als de stamvader, maar omdat ze als outsider bij de gemeenschap van God betrokken wordt en via de belofte aan Abraham de barmhartigheid van God ontvangt.<sup>88</sup> Ze is verlost van satan en kan nu als dochter van Abraham God loven. Dat staat boven alle uiterlijke wetobservantie van de synagogeleider en andere tegenstanders van Jezus. In Lucas-Handelingen wordt er overigens helemaal niet gerefereerd aan Abraham als degene die bereid was Isaak te offeren. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Hebréeën 11:17, waarin

---

<sup>86</sup> Robert F. O'Toole, "Some Exegetical Reflections on Luke 13,10-17." *Biblica: Comentarium Periodicum Pontificium Instituti Biblici* 73 (1992): 96.

<sup>87</sup> O'Toole, "Some Exegetical Reflections", 96-97.

<sup>88</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 525.

Abraham juist door die bereidheid een voorbeeldgelovige is. Ook een tekst als Romeinen 8:32 lijkt een allusie te zijn naar het verhaal van Abraham: ook God heeft zijn enige zoon niet gespaard, maar hem prijsgegeven. Efeziërs 5:2 en Hebrëeën 9 en 10 beschrijven de dood van Jezus als een offer. Bij Lucas is er duidelijk geen sprake van dit soort heroïsche “offertheologie” en staat het kinschap van Abraham niet in het teken van martelaarschap als het summum van standvastigheid en geloof.

### III. Binnen en buiten het koninkrijk van God (Lucas 13:28)

<p><sup>28</sup> ...ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, ὅταν ὄψησθε <b>Ἀβραάμ</b> καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντας τοὺς προφήτας ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ, ὑμᾶς δὲ ἐκβαλλομένους ἔξω. <sup>29</sup> καὶ ἦξουσιν ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν καὶ ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότου καὶ ἀνακλιθήσονται ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ.</p>	<p>Daar zal geweest en tandengeknars zijn, wanneer jullie Abraham en Isaak en Jakob en alle profeten in het koninkrijk van God zullen zien, terwijl jullie buitengeworpen worden. En ze zullen komen van het oosten en het westen, van het noorden en het zuiden, en ze zullen aanliggen in het koninkrijk van God.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Na de bevrijding van de vrouw, de dochter van Abraham, en het onderricht in parabels, vertelt Lucas in 13:22 dat Jezus weer onderwijzend verder trekt door steden en dorpen, op zijn reis naar Jeruzalem. En dan stelt er iemand, van wie de lezer verder niets te weten komt, een vraag: of er maar weinigen zijn die gered worden. Het is een vraag die nogal onverwachts komt na de bevrijdende en grensdoorbrekende handelingen die Jezus heeft verricht. De bevrijding van de vrouw, de dochter van Abraham, is nog maar net achter de rug. In de vraag ligt de nadruk op de redding van “weinigen” en dat impliceert vooral de uitsluiting van velen. Jezus geeft de vragensteller en de mensen eromheen een antwoord dat in eerste instantie lijkt aan te sluiten bij de gedachtegang van de vraag: “Strijd ervoor om door de smalle deur naar binnen te gaan, want velen zullen proberen binnen te gaan, maar zullen niet bij machte zijn.” Jezus roept hier een beeld op wat zowel de toehoorders als de lezer in gedachten voor zich kunnen zien: een grote menigte voor een smalle deur. Deze smalle deur is de doorgang van buiten naar binnen. Het is de grensmarkering tussen de outsiders en de insiders.<sup>89</sup> Een deur zou toegang moeten verschaffen, maar in dit geval is dat niet vanzelfsprekend. Niet alleen binnen en buiten worden als tegenpolen neergezet, maar ook de *smalle* (στενός) deur en de *velen* (πολλοί) die naar binnen proberen te gaan. Het roept een voorstelling op van geduw en getrek. Jezus gebruikt zelfs het woord ἀγωνίζομαι, strijden, om aan te geven dat het moeite zal kosten om binnen te komen en dat het velen niet zal lukken. Het is een beeld dat totaal niet past bij de voorgaande teksten, waarin telkens opnieuw verteld werd dat Jezus herstel kwam brengen, juist aan hen die het op eigen kracht niet zouden redden. Het sluit beter aan op de exclusivistische manier van denken van de toehoorders.<sup>90</sup> Het lijkt erop dat Jezus met dit beeld het ridicule van deze gedachte laat zien. In plaats van het letterlijk proberen te interpreteren van deze uitspraak, doen we er beter aan de ironie erin te herkennen.

Dat het Jezus ergens anders om te doen is, wordt al direct daarna duidelijk. Vanaf vers 25 heeft de deur een totaal ander uiterlijk gekregen. Het is geen smalle poort meer waar een mensenmassa met geen mogelijkheid doorheen kan, maar een deur die geopend en gesloten wordt door de heer des huizes. Niet de strijdvaardigsten laat hij binnen, maar degenen die hij kent. Geen gevecht voor de

<sup>89</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 71.

<sup>90</sup> Brawley, “Abrahamic Covenant”, 121.

deur, maar een relatie met de heer des huizes is dus doorslaggevend voor het binnentreden.<sup>91</sup> En die heer des huizes is Jezus zelf, zo blijkt uit vers 26 (degene die onderricht gaf in de straten en at en dronk met mensen). Jezus vertelt aan de toehoorders dat de heer des huizes hen niet zal kennen als ze een poging doen om binnen te komen. Zij zullen zich dan verdedigen. Zij hebben toch in zijn aanwezigheid gegeten en gedronken, en hij heeft toch in hun straten onderwezen? Ze menen dat ze daarmee tot de insiders behoren. Dat dat alles behalve waar is blijkt uit vers 27. Nogmaals zegt de heer des huizes dat hij hen niet kent en roept dreigend naar hen dat zij, die onrecht doen, weg moeten gaan. Blijkbaar herkent hij hen niet van de maaltijden en onderrichten waaraan ze refereren. Dat lijkt vreemd, want juist door maaltijden heeft Jezus steeds een gemeenschap om zich heen gevormd. Het eten met Jezus of met een van de leerlingen die hij uitzond betekent een binding met hem, terwijl het niet ontvangen voor een maaltijd betekent dat men hem verwerpt en dat de redding voorbij gaat (zie bijvoorbeeld Lucas 5:29-30, 9:4-5, 9:10-17, 9:52-53, 10:7-8 en 10:11-12 10:38). Juist daarom moet het toch wel zo zijn dat Jezus, de heer des huizes, deze mensen die met hem gegeten hebben, kent. Toch niet. Het begint erop te lijken dat zij tot een bepaalde groep behoren die Jezus wel gehoord hebben en met hem hebben gegeten en gedronken, maar hem toch niet herkend hebben. Ze lijken op de Farizeeën die Jezus in Lucas 7:36 en 11:37 wel uitnodigden voor een maaltijd en met hem spraken, maar hem toch niet gastvrij ontvingen (Lucas 7:44-46 en 11:38)<sup>92</sup>, niet wisten wat het was om door hem bevrijd te worden (7:36-50) en slechts van de buitenkant gereinigd waren, maar de gerechtigheid niet van binnenuit kenden (11:39-54). Ze hadden hun geest dus niet veranderd op de verkondiging van Johannes de Doper, droegen niet de vruchten van een nieuw leven, hadden niet de doop van vergeving van zonden ondergaan, waren niet voorbereid op de komst van de Heer en verwierpen daarmee het grote plan van God (7:29-30). Ze hebben dan wel de maaltijd met hem gedeeld, maar hebben hem niet gekend en zich niet door hem laten kennen (13:27).

Deze insiders worden outsiders: ze zullen huilend en tandenknarsend moeten toezien hoe Abraham, Isaak en Jakob en alle profeten in het koninkrijk van God zijn, maar zij buitengesloten zijn (vers 28). Ze dachten kinderen van Abraham te zijn, maar dat bleek niets waard. En dan volgt er een beeld dat totaal tegengesteld is aan dat van de smalle deur die alleen aan de sterkste strijders toegang verleende. Opeens is het duidelijk dat de vraag of er maar weinigen gered zullen worden de plank totaal mislaat. Er is geen sprake meer van een deur, alleen maar van toestromende menigten. Uit alle windrichtingen zullen ze komen. Het vaderschap van Abraham reikt ver. Mensen van over alle grenzen zullen bij elkaar verzameld worden om in het koninkrijk van God aan de maaltijd te liggen (ἀνακλίνω, vers 29). Allemaal nemen ze deel aan het herstelde Israël.<sup>93</sup> Vers 30 maakt het nog eens duidelijk: de laatsten zullen de eersten zijn en de eersten de laatsten. Het omkeermotief van de lofzang van Maria klinkt weer door: de outsiders worden insiders en de insiders outsiders.<sup>94</sup>

Het verhaal gaat verder. De urgentie van Jezus' reis naar Jeruzalem wordt nog eens benadrukt in 13:31-35. En dan, hoofdstuk 14:1-31 lijkt wel een hervertelling van 13:10-30.<sup>95</sup> Weer een

---

<sup>91</sup> Dirk Jonas, "Tretet ein! Q 13,24-27," in *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, onder redactie van Ruben Zimmermann e.a. (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007), 194.

<sup>92</sup> Moxnes, "Meals," 161-162.

<sup>93</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 532-533.

<sup>94</sup> Jeffrey S. Siker, *Disinheriting the Jews: Abraham in Early Christian Controversy* (Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1991), 103-127.

<sup>95</sup> Nolland, *Luke*, 721-722.

reddingsverhaal op de sabbat (14:1-6), gevolgd door een maaltijdonderricht door Jezus. Opnieuw gaat het over gastvrijheid en het doorbreken van maatschappelijke posities (14:7-12). De gelijkenis die Jezus vervolgens vertelt over het aanliggen aan de maaltijd in het koninkrijk van God lijkt wel heel erg veel op de zojuist behandelde tekst. Degenen die in eerste instantie de heer des huizes leken te kennen worden wel uitgenodigd, maar geven geen gehoor. Vervolgens worden alle mensen uit de marge, alle mensen van ver over de grenzen, verzameld. Deze outsiders krijgen een plek aan het feestmaal in het koninkrijk van God (14:15-24).

### *Verhouding tot andere literatuur*

Allereerst is het waardevol om deze perikoop met de tekst uit Matteüs te vergelijken. Dan komen we er al snel achter dat Lucas de tekst in een totaal ander verband presenteert. Delen van Lucas 13:22-30 zijn terug te vinden in Matteüs 7:13-14, 22-23 en 25:10-12, maar het gedeelte waar Abraham in voor komt staat in Matteüs 8:11, middenin het verhaal van de genezing van de dienstknecht van een centurio. Deze centurio was zelf geen Israëliet, maar hij wordt door Jezus geprezen om zijn geloof (Matteüs 8:10, 13). Als Abraham in dit verband wordt genoemd als degene die velen van het oosten en westen zal verwelkomen aan de tafel in het koninkrijk van de hemel, dan staat hij symbool voor het ontvangen van de heidenen. In het evangelie van Lucas vinden we het verhaal over de centurio, die vooral wordt aangeprezen als weldoener voor de Joden (Lucas 7:3-5), ook terug. Jezus helpt hem weliswaar, maar het lijkt nog geen opening voor de heidenen als leden van zijn gemeenschap. Abraham komt hier dan ook niet in voor. Het zou kunnen zijn dat Lucas met de figuur van Abraham in Lucas 13:22-30 al een tipje van de Pinkstersluier oplicht door de vele toestromende mensen uit alle windstreken te noemen, maar het kan ook goed dat hij hier alleen nog doelt op het oorspronkelijke beeld uit de Hebreeuwse Bijbel van de eschatologische verzameling van Israël.<sup>96</sup> De heidenen als onderdeel van de gemeenschap van Christus zullen we pas later, in het verhaal van Handelingen, terugzien. Ook hier zien we dus weer hoe Lucas zijn verhalen schikt en in zo'n volgorde zet dat het plan van God stapje voor stapje voltooid wordt.

Om Abrahams rol in dit verhaal nog meer betekenis te geven, zoeken we de vergelijking wederom met Genesis 18-19 en met Josephus hervertelling van dat verhaal, in de *Antiquitates Judaicae* 1.194-204. Het is al duidelijk dat we Abraham in Lucas 13:28 weer als gastvrije ontvanger in het koninkrijk van God zien. Die gastvrijheid van Abraham wordt, zoals we al eerder zagen, benoemd in Genesis 18:1-8 en ook in *Antiquitates Judaicae* 1.196-197. Lucas 13:22-30 gaat echter over meer. Alle beelden tonen een eschatologische setting: het gaat over de dag van de Heer, de dag van het oordeel, de dag van de maaltijd. Dit beeld is al bekend uit de Hebreeuwse Bijbel (zie bijvoorbeeld Jesaja 25 en Sefanja 1). Steeds is het de vraag wie eraan de maaltijd genodigd zijn, wie er gered zullen worden, en wie niet. De vraag in Lucas 13:23 is dan misschien ook niet zo vreemd. Toch blijft de nare klank van de vraag hangen: ὀλίγοι, weinigen die gered worden. Het doet denken aan het satirische *Testament van Abraham*, waarin Abraham in hoofdstuk 10 door de aartsengel Michael in een hemels voertuig door de het luchtruim boven de aarde geleid wordt, zodat Abraham de aarde kan overzien. Overal ziet hij zondaars en roept hij het oordeel over hen af: op de verschrikkelijkste manieren laat hij mensen vernietigen (10:1-11). Totdat God de engel Michael een halt toeroept en er zo voor zorgt dat Abraham niet heel de wereld te zien krijgt. Abraham, die zelf niet gezondigd heeft, blijkt geen genade te kennen tegenover zondaars. Hij zou heel de schepping vernietigen als hij door zou kunnen gaan.

---

<sup>96</sup> Nolland, *Luke*, 735.

God daarentegen heeft de wereld gemaakt en wil die niet vernietigen. Liever stelt hij de dood van een zondaar nog even uit totdat hij omkeert en zal leven (10:12-14). Deze karikatuur van Abraham die uit is op de vernietiging van iedereen die gezondigd heeft, lijkt wel op de veroordelende tegenstanders van Jezus, die de redding van een door satan in de greep gehouden vrouw niet goedkeuren (Lucas 13:10-17) en die klagen dat Jezus met zondaars aan tafel gaat (Lucas 5:30). Ze zijn niet gericht op de redding, maar op de ondergang van velen. Hoe anders is Abraham volgens het verhaal uit Genesis 18 en in de hervertelling van Josephus! In Genesis 18:17 en Josephus *Antiquitates* 1.198 lezen we dat de Heer zijn plan niet verhuuld voor Abraham, maar hem deelgenoot maakt van zijn voorgenomen oordeel over Sodom en Gomorra. En Abraham? Hij neemt het op voor heel de stad. De Heer wil toch niet met de zondaars ook de rechtvaardigen vernietigen? In Genesis 18 volgt zelfs een hele onderhandeling. Steeds kleiner wordt het aantal rechtvaardigen op basis waarvan Abraham de Heer vraagt de hele stad te vergeven. Abraham denkt inclusief en is tot het einde toe gericht op de redding van velen, in tegenstelling tot de exclusiefdenkende vragensteller uit Lucas 13:23.

#### IV. Parabel van de rijke man en arme Lazarus (Lucas 16:22-31)

<sup>22</sup> ἐγένετο δὲ ἀποθανεῖν τὸν πτωχὸν καὶ ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν κόλπον Ἀβραάμ· ἀπέθανεν δὲ καὶ ὁ πλούσιος καὶ ἐτάφη. <sup>23</sup> καὶ ἐν τῷ ἄδη ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, ὑπάρχων ἐν βασάνοις, ὄρᾳ Ἀβραάμ ἀπὸ μακρόθεν καὶ Λάζαρον ἐν τοῖς κόλποις αὐτοῦ. <sup>24</sup> καὶ αὐτὸς φωνήσας εἶπεν· πάτερ Ἀβραάμ, ἐλέησόν με καὶ πέμψον Λάζαρον ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσάν μου, ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ. <sup>25</sup> εἶπεν δὲ Ἀβραάμ· τέκνον, μνήσθητι ὅτι ἀπέλαβες τὰ ἀγαθὰ σου ἐν τῇ ζωῇ σου, καὶ Λάζαρος ὁμοίως τὰ κακὰ· νῦν δὲ ὧδε παρακαλεῖται, σὺ δὲ ὀδυνᾷσαι. <sup>26</sup> καὶ ἐν πᾶσι τούτοις μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν χάσμα μέγα ἐστήρικται, ὅπως οἱ θέλοντες διαβῆναι ἐνθεν πρὸς ὑμᾶς μὴ δύνανται, μηδὲ ἐκεῖθεν πρὸς ἡμᾶς διαπερῶσιν. <sup>27</sup> εἶπεν δέ· ἐρωτῶ σε οὖν, πάτερ, ἵνα πέμψῃς αὐτὸν εἰς τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου, <sup>28</sup> ἔχω γὰρ πέντε ἀδελφούς, ὅπως διαμαρτύρηται αὐτοῖς, ἵνα μὴ καὶ αὐτοὶ ἔλθωσιν εἰς τὸν τόπον τοῦτον τῆς βασάνου. <sup>29</sup> λέγει δὲ Ἀβραάμ· ἔχουσι Μωϋσέα καὶ τοὺς προφήτας· ἀκουσάτωσαν αὐτῶν. <sup>30</sup> ὁ δὲ εἶπεν· οὐχί, πάτερ Ἀβραάμ, ἀλλ' ἐάν τις ἀπὸ νεκρῶν πορευθῆ πρὸς αὐτοὺς μετανοήσουσιν. <sup>31</sup> εἶπεν δὲ αὐτῷ· εἰ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν οὐκ ἀκούουσιν, οὐδ' ἐάν τις ἐκ νεκρῶν ἀναστῆ πεισθήσονται.

En het gebeurde dat de arme (man) stierf en dat hij door de engelen weggedragen werd naar de schoot van Abraham. Ook de rijke man stierf en werd begraven. En toen hij in de Hades zijn ogen opensloeg en hevig gepijnigd werd, zag hij Abraham van een afstand en Lazarus in zijn schoot. Hij riep: "Vader Abraham, heb medelijden met me, stuur Lazarus, opdat hij het puntje van zijn vinger in water dipt en mijn tong verkoelt, want ik lijd pijn in deze vlam." En Abraham zei: "Kind, herinner je dat je jouw goede dingen ontvangen hebt in jouw leven, zoals Lazarus de slechte dingen. Nu vindt hij hier troost en lijd jij pijn. En bovendien, tussen ons en jullie is een grote kloof gefixeerd, zodat degenen die van hier naar jullie over willen gaan, niet kunnen, noch degenen die vandaar naar ons (willen) oversteken." Hij zei: "Welnu, ik vraag u, vader, zend hem naar het huis van mijn vader- want ik had vijf broers - opdat hij hen waarschuwt, opdat zij niet naar deze plek van pijniging zullen komen. Maar Abraham zei: "Zij hebben Mozes en de profeten, laat ze naar hen luisteren!" Hij zei: "Nee, vader Abraham, maar als iemand uit de doden naar hen komt, zullen zij berouw hebben." Maar hij zei tegen hen: "Als zij niet luisteren naar Mozes en de profeten, zullen zij ook niet overtuigd worden als iemand uit de doden opstaat."

In Lucas 13 werd Abraham genoemd in de episode over een redding op de sabbat en in het onderricht over het binnengaan in het koninkrijk van God, waar Abraham mensen van heinde en verre aan de hemelse feesttafel ontving. En we zagen hoe hoofdstuk 14 deze onderwerpen nog eens naar voren bracht. De tegenstanders van het herstel dat Jezus wilde brengen, kregen te horen dat ze nog een kans krijgen om mee te doen. De deur is nog open, de uitnodiging blijft staan, hoewel ze blijven weigeren die aan te nemen.<sup>97</sup> De uitnodiging van de hersteller aannemen betekent namelijk ook meedoen aan dat herstel van de mensheid. En de machtigen en rijken willen daar vaak niet aan. Jezus richt zich in zijn onderricht juist steeds meer op het verschil tussen rijkdom en armoede, tussen de mensen met bezit en degenen zonder iets. In zijn woorden over gastvrijheid en het uitkiezen van gasten klinkt het al door (14:12-14, 21) en hij gaat erop door in zijn onderricht over wat het betekent om hem te volgen (14:25-35): iemand die niet alles wat hij heeft opgeeft, is niet in staat om een leerling van Jezus te zijn. In hoofdstuk 15 vertelt Lucas hoe Jezus de tollenaars en zondaars die bij hem kwamen gastvrij ontvangt. Aan de Farizeeën en schriftgeleerden, die daarover klagen, vertelt hij een aantal parabels. In allerlei paradoxale verhalen met meerdere lagen vertelt hij opnieuw over bezittingen, over het kwijtraken daarvan, over loslaten en verliezen, over de noodzaak om tot een verandering van geest te komen (in 15:7 klinkt opnieuw de *μετάνοια* waar Johannes de Doper al over sprak), over verloren zijn en gered worden en over feestmalen met onverwachte gasten. Hoofdstuk 16 staat geheel in het teken van rijkdom. Met opnieuw een parabel rekent Jezus geheel af met de afgod van het geld, de mammon, en met iedere hang naar dit vergankelijke bezit. Een bepaalde groep die zich blijkbaar onder de toehoorders bevindt, reageert op de uitspraak van Jezus: de Farizeeën honen Jezus weg (vers 14). Ze worden omschreven met een kort, maar alleszeggend bijvoeglijk naamwoord: *φιλάργυρος* (geldzuchtig, vers 14). De lezer ziet direct het verband met het vers ervoor, waarin Jezus heeft gezegd dat niemand God en de mammon kan dienen. Als de Farizeeën van geld houden, moeten ze God wel haten.<sup>98</sup> Het is duidelijk dat dit tegenstanders van Gods bedoelingen zijn. Jezus richt zich tot hen en wijst hen erop dat ze hun best doen om in het openbaar voor rechtvaardig door te gaan, maar dat God naar hun hart kijkt (vers 15). Vervolgens vertelt hij dat de Wet nog net zo van kracht is nu iedereen genodigd wordt om het koninkrijk van God binnen te gaan (vers 16-18). Daarna begint hij, zonder verdere inleiding, een parabel te vertellen. De lezer wordt, net als de toehoorders in de verhaalwereld zelf, uitgenodigd om zich te verplaatsen in een nieuwe verhaalwereld. Jezus begint met het introduceren van de personages. Juist omdat de personagebeschrijvingen altijd zo kort mogelijk zijn in de evangeliën, krijgt deze omschrijving extra aandacht.<sup>99</sup> We zien twee totaal tegengestelde mannen voor ons. De één rijk, uitbundig feestend en gekleed in purper en fijn linnen, de ander arm, creperend en bedekt met zweren (vers 19-20). Het vreemde is dat er geen enkel contact is tussen de twee mannen, alhoewel alleen een poort hen van elkaar scheidt. Er is geen enkel teken van gastvrijheid bij de rijke man, van delen van zijn bezittingen, van een handreiking naar de outsider aan de andere kant van de poort. De arme man, die Lazarus genoemd wordt, verwacht ook niet veel. Hij smacht slechts naar een restje eten van de rijke man. Er gebeurt niets. De insider blijft binnen, de outsider buiten.

Op een zeker moment verandert alles: beide mannen sterven (vers 22). Ze komen in een andere werkelijkheid terecht, een werkelijkheid waarin Abraham zich bevindt. In deze verhaalwereld is Abraham een personage geworden, met nog een grotere rol dan in Lucas 13:22-30. Engelen dragen

<sup>97</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 61.

<sup>98</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 54-55.

<sup>99</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 72.

Lazarus naar de schoot (κόλπος) van Abraham. Veel commentaren leggen dit uit als de ereplaats bij het eschatologische maal.<sup>100</sup> Dit is natuurlijk geheel in lijn met Lucas 13 en 14: de rollen worden omgekeerd en de arme statusloze komt op de beste plek terecht. Juist de maaltijd in het koninkrijk van God, het aanliggen bij Abraham aan tafel, is symbolisch voor de herstelde mensheid, voor de gevormde groep insiders. Toch is het opvallend dat hier het woord ἀνακλίνω (aanliggen) niet voorkomt en er ook geen andere aanwijzing is voor een maaltijdsetting. Dat wil niet zeggen dat dit beeld hier totaal niet meespeelt, maar wel dat er een nuanceverschil is. Om daar beter grip op te krijgen, is het nodig om de betekenis van κόλπος nader te onderzoeken. Helaas komt het woord in het Nieuwe Testament niet vaak voor. Twee vindplaatsen in Lucas-Handelingen zelf (Lucas 6:38 en Handelingen 27:39) zijn niet relevant voor deze vraag, omdat κόλπος daar met een heel andere betekenis in een niet vergelijkbare context gebruikt wordt. In het evangelie van Johannes komt het woord ook nog twee keer voor. In hoofdstuk 13:23 gaat het wederom om een maaltijd, waaraan alle leerlingen aanliggen (ἀνάκειμαι), maar één leerling een bijzondere plek heeft: hij bevindt zich in de schoot (κόλπος) van Jezus. De andere vindplaats is Johannes 1:18, waar staat dat Jezus, die aan de κόλπος van zijn Vader rust, God heeft doen kennen aan de mensen. Hier hoeft het idee van een maaltijd absoluut niet mee te spelen. Het lijkt er meer op dat Jezus een uitzonderingspositie heeft: hij is de enige die God heeft gezien. Hij is zelfs heel dichtbij, hij ligt in de schoot van zijn vader. Om een wat vollediger beeld te krijgen van de betekenisvelden, bekijken we ook de 36 vindplaatsen in de Septuaginta. Hier heeft het soms een seksuele connotatie (Gen 16:5 en Deut 13:7, 28:54 en 56), soms wordt er letterlijk een lichaamsdeel of het kledingstuk dat dat bedekt mee aangeduid (Exodus 4:6-7, Spreuken 6:27, 16:33, 17:23, 19:24, 26:15 en 30:4) en tenslotte gaat het geregeld om de zorg van een ouder om een kind of andere dierbare (Numeri 11:12, Ruth 4:16, 2 Samuel 12:3, 1 Koningen 3:20 en 17:19) en wordt het gebruikt om aan te geven hoe na iets of iemand aan het hart ligt. In dat laatste geval kan het ook meer om het binnenste van de mens gaan (Psalm 34:13 en 88:51, Prediker 7:9, Job 19:27 en 23:12). Dit overzicht laat zien dat de betekenis van κόλπος meer is dan een ereplaats aan een maaltijd. Het heeft de connotatie van intimiteit, zorgzaamheid, geborgenheid, nabijheid en veiligheid. Voor Martin O’Kane is deze betekenis van κόλπος de sleutel om ook de tekst in Lucas 16 te begrijpen.<sup>101</sup> Lazarus vindt herstel in de nieuwe werkelijkheid waar hij zich na zijn dood in bevindt. Voortaan leeft hij geen naakt en onveilig bestaan meer buiten de poort. Hij is gezien en gekend, in de geborgen nabijheid van Abraham. Abraham is degene die symbool staat voor Gods barmhartigheid. Maria en Zacharias zongen van het verbond met Abraham. Dat verbond gedenkt God: hij herstelt zijn volk en hij helpt de hulpelozen. Lazarus (zijn naam betekent “God helpt”) is een van hen.

Pas in deze werkelijkheid van God ontvangt Lazarus dit herstel. De lezer vraagt zich af waarom dat tijdens het leven van de rijke man en Lazarus niet had gekund. Waarom heeft de rijke man niets gedaan? Expliciet wordt dit niet vermeld, maar in het vervolg van het verhaal kan tussen de regels door genoeg worden opgemaakt. De rijke man is ook gestorven, maar als hij zijn ogen opslaat, blijken de waarschuwendende woorden van Jezus in Lucas 13:28-29 voor hem werkelijkheid te zijn geworden.

<sup>100</sup> Fitzmyer, *Luke*, 1132; Greg W. Forbes, *The God of Old: The Role of the Lukan Parables in the Purpose of Luke’s Gospel* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000), 188-189; Jutta Leonhardt-Balzer, „Wie kommt ein Reicher in Abrahams Schoß? (Vom reichen Mann und armen Lazarus),“ in *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, onder redactie van Ruben Zimmermann e.a. (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007), 654 en John O. York, *The Last Shall Be First: The Rhetoric of Reversal in Luke* (Sheffield: JSOT Press, 1991), 67-68.

<sup>101</sup> Martin O’Kane, “‘The Bosom of Abraham’ (Luke 16:22): Father Abraham in the Visual Imagination,” *Biblical Interpretation* 15 (2007): 492-493.

Hevig wordt hij gepijnigd, terwijl hij Lazarus veilig in de schoot van Abraham ziet zitten (vers 23). Vanaf dan wordt Abraham ook echt een handelend personage. Van Lazarus wordt geen enkele daad of uitspraak beschreven, maar tussen Abraham en de rijke man ontspint zich een dialoog die het grootste deel van de parabel in beslag neemt. De rijke man roept Abraham, die hij zelfs zijn vader noemt, om hulp (vers 24). Door zijn verzoek wordt duidelijk dat hij niet uit onwetendheid gehandeld heeft en Lazarus al die tijd niet over het hoofd gezien heeft. Hij kent zelfs zijn naam!<sup>102</sup> Al die tijd heeft hij Lazarus buitengesloten en hij blijkt nog geen haar veranderd te zijn: hij ziet Lazarus nog steeds als een inferieur persoon die wel door Abraham gestuurd kan worden om hem van dienst te zijn.<sup>103</sup> Aan de andere kant is zijn verzoek wel zo miniem dat de inwilliging daarvan zijn situatie in geen enkel opzicht zal veranderen. Abraham, die de relatie met de rijke man bevestigt door hem “kind” te noemen, wijst hem er fijntjes op dat hij alle goede dingen tijdens zijn leven al heeft ontvangen, zoals Lazarus alleen maar slechte dingen heeft gekregen (vers 25). Abraham vertelt het de man bijna ironisch, want iedereen weet dat de situatie die hij beschrijft veranderd had kunnen worden. De rijke man had een geveer kunnen worden van wat hij zelf ontvangen had en zo had hij ervoor kunnen zorgen dat ook Lazarus in zijn leven deelgenoot was geweest van het goede. Nu zijn de rollen omgekeerd en definitief vastgelegd. De poort die in zijn leven nog open had gekund is nu voorgoed gesloten. Ver is de afstand en onoverbrugbaar de kloof die tussen de rijke man en Lazarus en Abraham in ligt (vers 26). De rijke man doet toch nog een tweede poging: nu hoeft de afstand niet meer tussen Lazarus en hém overbrugd te worden, maar moet Lazarus naar de broers van de rijke man op aarde gestuurd worden om te voorkomen dat hun hetzelfde lot overkomt (vers 27-28). Abraham verwerpt ook dat verzoek: de broers moeten zich laten veranderen door Mozes en de profeten. Dat is voldoende (vers 29). De rijke man probeert het voor een derde en laatste keer: hij denkt dat de broers niet zullen veranderen als er niet iemand van het dodenrijk naar hen toe komt (vers 30). Abraham wijst zijn verzoek definitief af: verandering is voor de broers alleen mogelijk als ze naar Mozes en de profeten luisteren. Als ze die afwijzen dan zullen ze ook niet veranderen als er iemand uit de dood opstaat (vers 31).

De verhaalwereld van de parabel is afgesloten. Jezus gaat in hoofdstuk 17 verder met het onderricht aan zijn leerlingen. Hoe onze luisteraars, de geldzuchtige Farizeeërs, op het verhaal hebben gereageerd wordt de lezer niet verteld. Als luisteraars zouden ze zich echter kunnen identificeren met de vijf nog levende broers. Voor hen is er verandering (μετάνοια) mogelijk als ze naar Mozes en de profeten luisteren. Uit de scherpe woorden van Jezus voorafgaand aan deze parabel bleek dat ze vooral waarde hechtten aan uiterlijke rechtvaardigheid, aan hun status bij de mensen. Ze leken op de vragensteller uit Lucas 13:23, waar Jezus op reageerde met het ironische beeld van de strijdende mensenmassa voor de smalle deur. Ze dachten dat ze zichzelf hadden opgewerkt tot een select groepje insiders, terwijl er vele zondige mensen buitengesloten zouden worden.<sup>104</sup> Jezus laat zien dat de rollen omgekeerd zullen worden. Iedereen die verandering en omkeer toelaat kan meedoen met het herstel van Jezus. Lazarus staat dan ook in lijn met de lofzang van Maria en Zacharias en met de bevrijde vrouw in de synagoge. Allemaal hebben ze de barmhartigheid van God via hun vader Abraham ontvangen. Het verschil is natuurlijk dat Lazarus een fictief figuur is

---

<sup>102</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 606-608.

<sup>103</sup> Outi Lehtipuu, “Characterization and Persuasion: The Rich Man and the Poor Man in Luke 16:19-31,” in *Characterization in the Gospel: Reconceiving Narrative Criticism*, onder redactie van David Rhoads en Kari Syreeni (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999), 93.

<sup>104</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 63.



binnen de verhaalwereld van Lucas. Het hele verhaal is een spiegelverhaal voor de toehoorders, geen beschrijving van een werkelijke geschiedenis. Het is dan ook geen bangmakerij over de definitieve gang naar het hiernamaals, maar een blik in het koninkrijk van God. Er is nog geen definitief oordeel geveld, het gaat om het hier en nu. De uitnodiging om God te dienen en mee te doen in het rechtvaardige herstel staat nog. Er is ook een andere mogelijkheid: de boodschap van Jezus verwerpen, geen omkeer doormaken en de “mammon” blijven dienen. De reactie van de toehoorders blijft in de lucht hangen.

### *Verhouding tot andere literatuur*

Er zijn veel motieven uit dit verhaal terug te vinden in het *Testament van Abraham*. Allereerst valt één ding op: Abraham is rijk. Zijn grote weelde wordt in meerdere bronnen beschreven,<sup>105</sup> maar in dit boek wordt zelfs gesproken over fijn linnen en purperen kleden. Abraham gebruikte ze niet eens om aan te doen, maar om op de grond te leggen (4:2). Die Abraham zou volgens dit boek dus minstens zo rijk geweest moeten zijn als de rijke man uit de parabel. Waarom wordt het lot van de rijke man dan omgedraaid en moet hij zo'n pijn lijden in de vlammen, terwijl Abraham in het koninkrijk van God is? Eigenlijk is dat direct al duidelijk door verder te lezen over hoe Abraham zijn rijkdom gebruikt: de dure kleden worden in de vertrekken gelegd waarin hij gasten wil ontvangen. Alles wordt eraan gedaan om gasten een goede plek te geven (4:1-3). Het *Testament van Abraham* neemt de perfecte persoonlijkheid die Abraham zou zijn over het algemeen wat op de hak, maar zijn gastvrijheid wordt zonder ironie gepresenteerd. In de inleiding wordt het direct al beschreven: Abraham verwelkomt zowel rijken als armen, zowel koningen en heersers als kreupelen en hulpelozen, zowel vrienden als vreemdelingen, zowel burenen als reizigers (1:2). Abraham leeft zelf als een nomade en verwelkomt iedereen die bij hem langskomt. Dat is wel wat anders dan de rijke man, die een muur om zijn paleisje heen bouwde, met een poort waar Lazarus nooit doorheen mocht. In wezen gaat het dus niet om zijn rijkheid, maar wel om zijn eigengerichtheid en zijn gebrek aan gastvrijheid. De lezers van het *Testament van Abraham* worden aan het eind dan ook opgeroepen om de gastvrijheid van deze patriarch na te streven en zo het eeuwige leven te vinden (20:15).

Het hele *Testament van Abraham* draait om de ophanden zijnde dood van de stamvader. Hij krijgt te horen dat het tijd is om te sterven, maar doet er alles aan om de dood te ontduiken. Voordat het zover is mag hij nog mee met aartsengel Michael op een hemelreis. Hij ziet dat er, net zoals in de parabel over Lazarus en de rijke man omschreven wordt, twee mogelijkheden zijn voor een gestorvene. In dit geval wordt elke ziel door Abel (wederom een bekend figuur uit de Hebreeuwse Bijbel) beoordeeld en ofwel naar het eeuwige vuur ofwel naar het paradijs doorverwezen (13:1-3). Dit oordeel is echter nog niet helemaal definitief, want dat zal uiteindelijk door God geveld worden (13:4). Dat oordeel zal onherroepelijk zijn. Op humoristische wijze vertelt hoofdstuk 14 dat Abraham gebruik maakt van het feit dat de scheiding van de zielen nu nog niet definitief is. Hij krijgt het voor elkaar om de zielen die hij eerder vernietigd heeft aan de andere, de goede kant van de scheiding te krijgen. Dit enigszins humoristische beeld kan natuurlijk een toevallige overeenkomst vormen met het verhaal uit Lucas 16. Toch is het treffend dat ook hier Abraham iets te maken heeft met de scheiding tussen de insiders en de outsiders. Wat hij hier kan, is in het geval van de rijke man en Lazarus in ieder geval onmogelijk: die kloof is onoverbrugbaar, niemand kan naar de andere kant

---

<sup>105</sup> Zie bijvoorbeeld Genesis 23:6, Philo, *De Abrahamo* 261, *De Virtutibus* 16 en Josephus *Antiquitates* 1.159.

komen. Het is de vraag of er ideeën zouden kunnen zijn ontstaan over Abraham als iemand met een positie om voor het definitieve oordeel nog verandering in de positie van mensen te kunnen brengen. In ieder geval heeft Abraham in beide teksten iets te maken met het oordeel en het bijeenbrengen van de insiders. De tekst uit het *Testament van Abraham* zal vast en zeker een waarschuwend karakter hebben gehad voor de lezers van het boek. Zo ook de parabel die Jezus vertelt op het moment dat de scheiding tussen mensen nog niet definitief is. Hij geeft de luisteraars nog een kans om tot een verandering van geest te komen, want straks, na hun dood zal het oordeel definitief zijn.

Als Abraham in *Testament van Abraham* dan uiteindelijk ook zelf sterft, wordt hij, net als Lazarus in de parabel, opgevangen door engelen en zij brengen zijn ziel in de hemel (20:12). Hij mag in het paradijs verblijven. En dan staat er iets opmerkelijks: de tenten van Isaak en Jakob bevinden zich in zijn schoot (κόλπος). Datzelfde woord zijn we zojuist tegengekomen bij de beschrijving van de plek waar Lazarus naar toegedragen werd (Lucas 16:22). Als in Lucas 16 dit beeld op de een of andere manier heeft meegespeeld, dan mag Lazarus zich dus bij de aartsvaders, bij de zonen van Abraham, voegen. In het *Testament van Abraham* volgt daar nog iets op: op die plek is geen lijden, verdriet of gekreun meer, maar vrede, hartstochtelijke vreugde en leven zonder eind. Dit sluit aan bij de betekenis in Lucas 16: Lazarus bevindt zich in het koninkrijk van God en is onderdeel van het herstelde volk.

Opnieuw heeft deze vergelijking laten zien dat Abraham in een eschatologische setting de ontvanger is van al zijn kinderen, van degenen die God gered en hersteld heeft. Degenen die niet mee wilden doen in Gods herstel en hun huis en haard niet wilden delen, hebben zichzelf echter tot outsider gemaakt.

## V. De redding van de rijke Zacheus (Lucas 19:9)

<sup>9</sup> εἶπεν δὲ πρὸς αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς ὅτι σήμερον σωτηρία τῷ οἴκῳ τούτῳ ἐγένετο, καθότι καὶ αὐτὸς υἱὸς Ἀβραάμ ἐστιν. <sup>10</sup> ἦλθεν γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ζητῆσαι καὶ σῶσαι τὸ ἀπολωλός.

Jezus zei tegen hem: "Vandaag is er redding over dit huis gekomen, want ook hij is een zoon van Abraham. Want de mensenzoon is gekomen om het verlorene te zoeken en te redden."

Tot nu toe hebben we in zoektocht door het boek Lucas opgemerkt hoe alles omgekeerd en hersteld werd, hoe armen en behoeftigen gered werden en hoe zij lovend de Heer ontvingen. In Lucas 13:22 kwam er iemand naar Jezus toe die vroeg of er maar weinig mensen gered werden. In de hoofdstukken daarna werd duidelijk dat juist degenen die niets hadden en nergens aanspraak op maakten tot het koninkrijk van God behoorden. Zo lazen we hoe de arme Lazarus uiteindelijk hersteld werd. Aan de andere kant werd in de lijn van hoofdstuk 14-16 onomstotelijk duidelijk dat het vasthouden aan bezittingen het volgen van Jezus in de weg staat. In het koninkrijk van God worden de rollen omgekeerd: bezitters staan met lege handen en de behoeftigen worden bevredigd. Zo zong Maria het al (1:55). In Lucas 17:20-37 vertelt Jezus nog eens dat het komende koninkrijk van God alles op scherp zal zetten. Iedereen die denkt dat hij het al te pakken heeft, zal het uit zijn handen zien glijpen (17:20-21, 33). Hoe triest dit kan uitpakken, blijkt wel uit het verhaal van de hooggeplaatste persoon in hoofdstuk 18: alles doet hij eraan om het te pakken te krijgen, om het koninkrijk van God binnen te gaan, maar zijn rijkdom kan hij niet opgeven, hij krijgt het niet voor elkaar om de behoeftigen deelgenoot te maken van wat hij heeft (18:22-23). Mensen met bezit

hebben de doorgang naar het koninkrijk van God wel heel erg nauw gemaakt (18:24-25). Maar voor wie is er dan nog redding mogelijk? Had die vragensteller uit Lucas 13:22 dan toch gelijk, zijn er inderdaad maar weinigen die gered worden, is de poort te smal? De toehoorders in Lucas 18 stellen dezelfde vraag: wie kan er dan nog gered worden (vers 26)? Jezus antwoordt hen dat wat bij mensen onmogelijk is, bij God mogelijk is. Opeens klinkt daar een echo van wat de engel tegen Maria zei (1:35), en wat God ooit tegen Abraham zei (Genesis 18:17): bij God is niets onmogelijk.<sup>106</sup> Hoe zal het grote reddingsplan van God zich voortzetten, nu de tijd gaat dringen en Jeruzalem onafwendbaar en onheilspellend dichterbij komt (18:31-35)?

En dan, nadat een blinde man Jezus herkend heeft, door hem is hersteld, en hem God lovend volgt, trekt Jezus Jericho in. Zacheüs, een rijke man die als hoofdtollenaar een hoge status heeft, is nieuwsgierig naar Jezus (vers 2-3). Deze man heeft een groot gezag, maar is maar klein van stuk en moet in een boom klimmen om zicht op Jezus te krijgen (vers 4). En dan komt Jezus langs Zacheüs. Hij kijkt omhoog en vraagt Zacheüs naar beneden te komen. Want, zo zegt hij, “vandaag moet (δῆϊ) ik in jouw huis verblijven (vers 5).” Opnieuw ontvouwt het reddingsplan van God. Het is niet tegen te houden, het is nodig dat Jezus’ reis ook langs de rijke en hooggeplaatste Zacheüs gaat, dat hij zijn gast wordt en dat hij redding komt brengen. Voor God blijkt inderdaad niets onmogelijk. En hoe reageert Zacheüs? Hij weet niet hoe snel hij naar beneden moet komen en ontvangt Jezus vol vreugde (vers 6). Zacheüs is ondanks zijn rijkdom bereid een verandering van geest door te maken. Hij kiest ervoor Jezus te dienen in plaats van de mammon (zie Lucas 16:13) en draagt de vruchten van een nieuw leven:<sup>107</sup> hij herkent de komst van de Heer, reageert gastvrij, ontvangt hem in zijn huis, toont berouw en doet afstand van zijn bezittingen (vers 8). Een rijke is het koninkrijk van God binnengegaan. Opnieuw breidt Jezus zijn nieuwe gemeenschap uit door aan tafel te gaan bij iemand die nu niet direct een goede naam had bij het volk. En opnieuw roept dit tegenstand op. De omstanders klagen: waarom is Jezus bij deze zondige man naar binnen gegaan om daar te verblijven? (vers 7) Het is wel duidelijk dat Jezus wederom grenzen heeft opgeheven en een outsider tot insider van de groep heeft gemaakt.<sup>108</sup> Zacheüs is een zoon van Abraham (vers 9), omdat hij de Heer gastvrij heeft ontvangen, omdat hij is gered, maar ook omdat hij een zegen voor anderen wordt.<sup>109</sup> Hij doet mee in het plan van God: hij herstelt de onrechtmatige verdeling van bezit, deelt zijn geld met de armen en redt zo anderen van hun armoede. Daarmee is het koninkrijk van God het koninkrijk van hier en nu geworden,<sup>110</sup> een koninkrijk dat bestaat onder de mensen (17:21). Zacheüs heeft laten zien dat er hier op aarde al herstel kan plaatsvinden, dat mensen mee kunnen doen in het grote plan van God en dat er niet op de definitieve afrekening gewacht hoeft te worden. Op de parabel van Jezus in Lucas 16:19-31 kon verschillend gereageerd worden. Zacheüs laat zien dat hij de boodschap van Jezus begrepen heeft door juist al in de werkelijkheid van het hier en nu te leven als in het koninkrijk van God.

---

<sup>106</sup> Andrew E. Arterbury, “Zacchaeus: ‘A Son of Abraham?’”, in *Biblical Interpretation in Early Christian Gospels, Volume 3: The Gospel of Luke*, onder redactie van Thomas R. Hatina (New York, London: T & T Clark, 2010), 22-25.

<sup>107</sup> M. Dennis Hamm, “Zacchaeus Revisited Once More: A Story of Vindication or Conversion?” *Biblica: Comentarii Periodici Pontificii Instituti Biblici* 72 (1991): 249-252.

<sup>108</sup> Moxnes, “Meals”, 160-162.

<sup>109</sup> Brawley, “Abrahamic Covenant”, 123-124.

<sup>110</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 670-672.

### *Verhouding tot andere literatuur*

Voor de laatste keer komen we terug op het verhaal van Abraham in Genesis 18-19 en de hervertelling daarvan in de *Antiquitates Judaicae* 1.194-204. Toen we deze teksten met Lucas 13:22-30 vergeleken, zijn we geëindigd bij Abraham die de hele stad Sodom op basis van maar tien rechtvaardigen probeert te redden van de ondergang. God belooft hem in dat geval de stad te redden. Toch loopt het anders af. Josephus voegt in zijn verhaal toe dat God tegen Abraham zegt dat niemand in Sodom goed is (1.199). Eerder heeft hij al de zonden van de inwoners van Sodom opgesomd: buitensporig trots op hun grote bevolking en hun enorme weelde, arrogant tegenover mensen en oneerbiedig tegenover God. Op die manier hadden ze alle relaties kapot gemaakt: ze herinnerden zich niet meer wat voor gunsten ze van God hadden ontvangen, hadden de gastvrijheid vaarwel gezegd en gingen contact met anderen uit de weg (1.194). Het waren mensen die niets meer van God of de ander wilden weten, die alleen nog maar op zichzelf gericht waren. Zij roepen het oordeel over zich af. Jezus refereert in Lucas 10:1-12 aan het lot van Sodom, als hij 72 leerlingen voor hem uitzendt. Op hun weg door steden en dorpen hangt alles af van de gastvrijheid van de inwoners. Als de leerlingen in een bepaalde stad gastvrij ontvangen worden, moeten ze daar blijven, eten en drinken wat hen wordt voorgezet, de zieken genezen en tegen de inwoners zeggen: “Het koninkrijk van God is bij jullie.” (vers 8 en 9) Er is ook een andere mogelijkheid: als de leerlingen niet worden ontvangen, is de desbetreffende stad net als Sodom in hun gebrek aan gastvrijheid. Terwijl ze het stof van hun voeten afkloppen moeten de leerlingen ook in deze steden zeggen dat het koninkrijk van God nabij is, alleen dan zonder de toevoeging “voor jullie” (vers 10 en 11): deze inwoners hebben de komst van het koninkrijk van God niet herkend en hebben het niet willen ontvangen. Hun lot zal nog ondraaglijker zijn dan dat van Sodom (vers 12).

Voor Lot loopt het oordeel over Sodom anders af dan voor de rest van de inwoners. Als de engelen bij Sodom aankomen, reageert hij net zo gastvrij op de bezoekers als Abraham deed. Hij dringt er bij hen op aan bij hem thuis te overnachten (Genesis 19:1-3). Josephus benadrukt zijn gastvrijheid aan vreemdelingen, een eigenschap die hij van Abraham geleerd zou hebben (1.200). Als de inwoners van Sodom dreigend voor de deur staan om Lots gasten op te eisen, onthullen de engelen het plan van God aan Lot. Hij, met zijn familie, is de enige die de kans krijgt om gered te worden. Zijn schoonzoons weigeren en ook zijn vrouw is te nieuwsgierig naar het oordeel over Sodom. Alleen Lot en zijn dochters laten de vlammenzee die als oordeel over de stad woekert achter zich en vinden hun schuilplaats in een klein dorp, dat ongeschonden blijft.

Zoals Abraham en Lot goddelijk bezoek kregen en zich haastten om het bezoek te ontvangen, zo doet ook Zacheus dat als Jezus bij hem op bezoek wil komen. Het oordeel over en de vernietiging van Sodom is natuurlijk heel anders dan het reddingsplan van God in Lucas-Handelingen. Toch was er zelfs toen het oordeel al geveld was nog redding mogelijk voor degene die de Heer wel ontving. In Lucas 19 wordt Zacheüs geen deelgenoot van het oordeel dat God geveld heeft over de mensheid, maar van zijn bedoeling om redding en herstel te brengen. Vernietiging (in Genesis 18 en 19 wordt het woord ἀπόλλυμι gebruikt als het gaat om de vernietiging van Sodom) heeft plaats gemaakt voor het redden van verlorenen (ἀπολωλός in Lucas 19:9 is het perfectum van ἀπόλλυμι). De Heer wil bij hem in huis verblijven en hij neemt het met beide handen aan. Ook voor hem is er redding, ondanks de onmogelijkheid die een rijke voor zichzelf heeft gecreëerd. Redding betekent herstel voor alle relaties: oog voor anderen, gastvrijheid, eerbied voor de Heer en het besef dat overvloed rechtvaardig gedeeld moet worden met anderen. Zacheus heeft het koninkrijk van God

binnengelaten en zijn redding aanvaard. Hij is niet alleen, zoals Lot, een léérning van Abraham, maar zelfs een zoon. Hij behoort tot het herstelde volk Israël.

## VI. De God van levenden (Lucas 20:37)

<sup>37</sup> ὅτι δὲ ἐγείρονται οἱ νεκροί, καὶ Μωϋσῆς ἐμήνυσεν ἐπὶ τῆς βάτου, ὡς λέγει κύριον τὸν θεὸν Ἀβραάμ καὶ θεὸν Ἰσαὰκ καὶ θεὸν Ἰακώβ. <sup>38</sup> θεὸς δὲ οὐκ ἔστιν νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων, πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν.

Dat de doden opgewekt zullen worden, heeft ook Mozes meegedeeld in de passage over<sup>111</sup> de doornstruik, wanneer hij de Heer, de God van van Abraham en de God van Isaak en de God van Jakob, noemt. Hij is niet een God van doden maar van levenden, want allen leven voor hem.

Na de geschiedenis van Zacheüs is Jezus aangekomen in de stad waar hij al die tijd naartoe op weg was. Op een ezel is hij Jeruzalem binnengereden, onder het gejuich van de leerlingen (19:29-40). De sfeer sloeg echter al snel om toen Jezus Jeruzalem voor zich zag liggen en wist dat het slecht zou aflopen (19:41-44). Met een felle actie laat hij zien hoe de tempel in zijn functie hersteld zou moeten worden (19:45-48).

In deze veranderde context noemt Jezus nog eenmaal de naam van Abraham. Dat gebeurt in hoofdstuk 20, dat grote overeenkomsten vertoont met delen uit Matteüs 21:23-23:12 en Marcus 11:27-12:40. Jezus bevindt zich in de tempel om het volk te onderwijzen (20:1), maar wordt onderbroken door een groep vijandige Joodse religieuze leiders, die door een aantal sluwe vragen proberen de autoriteit van Jezus onderuit te halen. Jezus laat zich echter niet vangen en prikt door hun opzet heen. Na hun mislukte pogingen kunnen ze niet veel anders dan zwijgen (20:26). Dan verschijnt er een nieuwe groepering op het toneel: de Sadduceeën, een bepaalde groep binnen de grotere groep van Joodse leiders. Zij doen op hun manier een nieuwe poging om het gezag van Jezus te ondermijnen.<sup>112</sup> Lucas vertelt van hen dat ze beweren dat er geen opstanding is (vers 27). Dat verklaart de casus die ze aan Jezus voorleggen. Ze beginnen hun inleiding met een citaat van de grote autoriteit Mozes. Met hun uitleg van deze tekst willen ze Jezus voor het blok zetten. Het citaat komt uit Deuteronomium 25:5, het is de wet van het zogenaamde “leviraatshuwelijk”, dat voorschrijft dat een man de vrouw van zijn broer tot vrouw moet nemen als die broer gestorven is. De vrouw kan dan voor haar overleden man alsnog een kind krijgen bij haar zwager (20:28). En nakomelingschap was belangrijk: op die manier kon iemand voortleven door het leven van zijn kinderen en de kinderen die daar weer uit voort zouden komen.<sup>113</sup> Op basis van deze wet poneren de Sadduceeën hun casus: stel nu dat een vrouw trouwt met een man die nog zes broers heeft. Nadat de man kinderloos is gestorven, trouwt ze met zijn broer (vers 28-29). Ook hij sterft (vers 30). De situatie wordt op scherp gesteld door het probleem hier niet bij te laten. Nee, álle zeven broers ondergaan uiteindelijk hetzelfde lot (vers 31). Als laatste sterft ook de vrouw (vers 32). De lezer zou nu kunnen verwachten dat de Sadduceeën zich afvragen hoe deze broers nu nog voort kunnen leven, zonder enige vorm van nageslacht. Maar, in vers 27 had Lucas al aangegeven dat de ontkenning van de opstanding centraal stond: de vraag gaat dan ook niet over het ontbreken van nageslacht, maar

<sup>111</sup> Het kleine voorzetsel ἐπί verwijst naar de Schriftplaats en moet met meerdere woorden vertaald worden om een correcte en begrijpelijke Nederlandse zin te formuleren. Zie voor dit gebruik betekenis 2a van ἐπί in Bauer-Danker, *Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*.

<sup>112</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 717.

<sup>113</sup> Green, *The Gospel of Luke*, 719.

over de burgerlijke staat van de mannen na de opstanding.<sup>114</sup> Bij de opstanding zou de vrouw dus zeven mannen hebben (vers 33). Dit is een heel absurd en onmogelijk scenario. Het kan volgens de Sadduceeën dan ook niet anders of de opstanding moet ontkend worden. Of wilde Jezus het gezag van Mozes soms ondermijnen?

Jezus laat zich niet meetrokken in de redenering van zijn tegenstanders, maar komt met een heel nieuw perspectief. In dit antwoord wijkt Lucas overigens af van Marcus en Matteüs, waarin Jezus antwoordt dat de Sadduceeën dwalen omdat ze noch de Schriften nog de kracht van God kennen (Marcus 12:24 en Matteüs 22:29). Lucas vervangt deze expliciete aantijging door een redenering van Jezus die vanuit een heel ander vertrekpunt start dan die van de Sadduceeën. Jezus maakt een onderscheid tussen twee realiteiten: de werkelijkheid van deze tijd (vers 34) en die tijd van de opstanding uit de doden (vers 35). De zonen van deze tijd huwelijken en worden uitgehuwelijkt (vers 34). Inderdaad, zullen de Sadduceeën gedacht hebben, op die manier krijgen ze kinderen en kunnen ze voortleven. Die gedachtegang is echter in de realiteit van de opstanding uit de doden niet meer nodig. Degenen die waardig geacht worden aan die werkelijkheid deel te nemen hoeven zichzelf niet meer onsterfelijk te maken door voortplanting, want ze zijn al onsterfelijk doordat ze zelf niet meer kunnen sterven. Ze zijn als engelen. Huwen en uitgehuwelijkt worden is dus niet meer nodig (vers 35-36). De Sadduceeën hebben dus twee realiteiten met elkaar verward.<sup>115</sup> Het hele denken in menselijk nageslacht is overbodig: de zonen van de opstanding zijn geen mensenzonen, maar zonen van God (vers 36).

En dan komt het. Jezus zet zijn woorden kracht bij door ook naar Mozes, de enige autoriteit voor de Sadduceeën, te verwijzen. Hij citeert Exodus 3:6 (of 15), een vers uit de passage bij de brandende braamstruik. Mozes noemt de Heer daar “de God van Abraham, en de God van Isaak en de God van Jakob.” Mozes leefde in een tijd dat Abraham, Isaak en Jakob al lang gestorven waren en toch is de Heer een God van hen. Volgens Jezus laat dit zien dat Abraham, Isaak en Jakob leven, want God is een God van levenden en niet van doden (vers 37). Veel commentaren laten het bij deze uitleg van het argument dat Jezus gebruikt. Toch is het een vrij opmerkelijke conclusie die Jezus trekt. Ook volgens de redeneertrant van de Sadduceeën leefden Abraham, Isaak en Jakob namelijk voort. Dat was het perspectief van waaruit zij redeneerden: juist door hun nageslacht waren deze stamvaders groot geworden. Had God niet een eeuwigdurend verbond gesloten met Abraham, een verbond met Abraham en alle generaties die uit hem voort zouden komen (Genesis 17:1-8)? Zo zouden ze dus ook kunnen uitleggen dat God zich aan Mozes, een van de afstammelingen van Abraham, openbaart als de God van zijn vaderen. De uitleg dat Jezus beargumenteert dat Abraham deel heeft aan de opstanding, omdat God zich nog steeds zijn God noemt als hij al lang dood is, is dus onvoldoende. Het gaat hier niet om logica maar om verschillende werkelijkheden. Jezus heeft zojuist uit de doeken gedaan met andere ogen naar deze realiteit te kijken. De opstanding is geen kwestie van voortleven door je nageslacht, maar werkelijk leven voor God (vers 38). Het is moeilijk om volledig grip te krijgen op deze redenering, maar de manier waarop Jezus de twee verschillende tijden, de twee werkelijkheden schetst, heeft ook consequenties voor de figuur van Abraham. Als het in die nieuwe werkelijkheid namelijk niet meer zal gaan om de menselijke generaties die elkaar opvolgen, als tijd er niet meer toe doet omdat niemand meer zal sterven, dan krijgt ook het kinschap een andere betekenis. Het is opvallend hoe Lucas speelt met de verschillende betekenissen van “kinderen” (vers

---

<sup>114</sup> Darrell L. Bock, *Luke (BECNT)* (Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 1996), 1621.

<sup>115</sup> Bock, *Luke*, 1622-1623.

31), “kinderloos” (vers 28,29) en “zonen” (vers 34, 36).<sup>116</sup> Niet meer het fysiek afstammen van Abraham is volgens deze perikoop de norm, maar het “waardig bevonden worden” (καταξιόω) zonen te zijn van God, is de bepalende factor voor het deel krijgen aan de werkelijkheid van de tijd die zal komen. En zo staat deze tekst in lijn met Lucas 3 (de verkondiging van Johannes de Doper), 13 (over binnen en buiten het koninkrijk van God) en 16 (de rijke man, arme Lazarus en Abraham in het hiernamaals): allemaal vertellen ze dat de insiders niét deel hebben gekregen aan het koninkrijk van God omdat ze nu eenmaal afstammelingen van Abraham zijn, maar omdat ze de komst van de Heer hebben beantwoord en zich mee hebben laten nemen in zijn redding en herstel.

Wat de Sadduceeën precies van Jezus’ antwoord gevonden hebben, wordt niet vermeld. Alleen enkele schriftgeleerden weten niet hoe snel ze moeten zeggen dat Jezus goed gesproken heeft (vers 39). Een vraag aan hem stellen durven ze niet meer (vers 40), maar blijkbaar willen ze hun goedkeuring wel laten blijken. Het zou best kunnen dat het hen erg goed uitkwam in hun eigen discussie met de Sadduceeën. In Handelingen 23:1-10 loopt een terechtstelling van Paulus ook uit op een discussie over de opstanding tussen zijn aanklagers, de Farizeeën en Sadduceeën. Blijkbaar was dit een heikel onderwerp. Het is dan ook niet zo gek dat we de Sadduceeën in Handelingen vaker terugzien. Jezus zelf is gestorven en weer opgestaan uit de dood (Lucas 24:44-48), is het getuigenis van de volgelingen van Jezus (Handelingen 1:22, 2:22-24,32, 4:2, 13;33-34, 17:2-3,31-32, 26:22-23). Een boodschap die de Sadduceeën niet aan kunnen horen: ze slepen de volgelingen dan ook het liefst voor het gerecht (Handelingen 4:1-3, 5:17-18 en 23:1-8).

### *Verhouding tot andere literatuur*

Als vergelijkingsmateriaal voor deze tekst over Abraham als eeuwig levende gebruiken we Philo’s *De Abrahamo* 48-55. Ook Philo noemt de tekst uit Exodus 3, waarin God zegt dat zijn eeuwige naam is: “Ik ben de God van Abraham, en de God van Isaak en de God van Jakob.” Philo haast zich erbij te vermelden dat God geen naam nodig heeft, maar dat hij desondanks toch zijn naam gaf aan en ten behoeve van de mensheid. Zo kunnen mensen hem aanroepen in smeekbeden en hoeven ze zich niet berooid te voelen van vertroostende hoop (51). God verbindt zijn naam dus aan Abraham, Isaak en Jakob, drie voortreffelijke patriarchen die God liefhadden en door God geliefd waren (50). Deze drie vaders mogen dan uitblinken in rechtschapenheid, toch blijft de vraag waarom de eeuwige God zich in zijn naam zou verbinden aan sterfelijke mensen (55). Hier stuiten we dus op hetzelfde probleem als dat wat Jezus aanstipt: hoe kan God zich aan Mozes openbaren als een God van dode mensen? Philo geeft hier een heel creatief en filosofisch antwoord op: de namen Abraham, Isaak en Jakob staan in wezen niet voor de mensen van vlees en bloed, maar voor eeuwige deugden. Samen vertegenwoordigen de aartsvaders de drie goede deugden van de ziel waarmee het heilige woord onderzocht kan worden: onderwijs, natuur en oefening (52). Ze bezitten deze deugden allemaal, maar Abraham heeft de overhand in de deugd van onderwijs, Isaak in die van de natuur en Jakob in die van oefening (53). Deze deugden, ook wel gaven genoemd, behoren tot een andere en veel verhevenere werkelijkheid dan de werkelijkheid die door de zintuigen waargenomen kan worden (52, 55). Jezus’ reddenatie in Lucas 20 lijkt dus op die van Philo in die zin dat het ook over een andere

---

<sup>116</sup> Hierin word toek weer het verschil met de andere evangeliën zichtbaar: het woord “zonen” komt alleen bij Lucas voor. Lucas gebruikt ook consequent de woorden ἄτεκνος en τέκνα, terwijl in Matteüs en Marcus ook het woord σπέρμα voorkomt (in Marcus twee keer, in Matteüs één keer minder, omdat hij de tweede keer niet meer verwijst naar het ontbreken van nageslacht).

werkelijkheid gaat, waarin Abraham, Isaak en Jakob eeuwigheidswaarde hebben. Die andere, meer verheven werkelijkheid neemt echter wel heel andere vormen aan. Jezus spreekt niet over deugden als waarden die onveranderlijk en daarmee eeuwig zijn, nee, hij spreekt werkelijk over de *mensen* Abraham, Isaak en Jakob die niet dood zijn, maar leven. Het zal ook niet meer lang duren of Lucas zal de meest bizarre gebeurtenis van de plot beschrijven: Jezus Christus zal na drie dagen in een graf gelegen te hebben weer opstaan uit de dood. Niet alleen als een absoluut en eeuwig idee, als een geest of een deugd, maar als mens met een zintuiglijk waarneembaar lichaam (Lucas 24).

#### D. TOESPRAKEN VAN DE APOSTELN

---

Na Lucas 20 komt de naam van Abraham pas weer voor in Handelingen 3. Daarmee zijn we in een ander boek terecht gekomen. In het hoofdstuk over de eenheid van Lucas-Handelingen hebben we gezien dat de twee boeken als één narratief te lezen zijn. Toch bevindt de overgang tussen de boeken zich ook weer niet op een willekeurig punt in het verhaal. De spil van het verhaal, de opstanding van Jezus, markeert dit punt. Om dit helemaal te kunnen begrijpen, keren we terug naar waar we gebleven waren. In Lucas 20 zagen we al dat Jezus' reisdoel behaald was. In Jeruzalem ging hij in gesprek met nieuwe groeperingen binnen de grote groep van Joodse leiders. Voor het eerst hoorden we het thema van de opstanding in verband met de naam Abraham. In deze context is het verhaal verder gegaan. Jezus heeft zijn leerlingen door zijn onderwijs enigszins proberen voor te bereiden op de tijd die zou komen (Lucas 21) en op het feest van Pesach heeft hij, wetend dat de tijd van zijn lijden snel zou aanbreken, voor het laatst met zijn apostelen gegeten, waarna hij op de Olijfberg gevangengenomen wordt door de Joodse leiders. Het is verraad. Door één van zijn eigen leerlingen nog wel. Maar ook dat had hij al voorspeld (Lucas 22). Na een verhoor door Romeinse machthebbers die geen schuld in hem vinden, wordt hij veroordeeld tot de kruisdood door een volksoproer, gekruisigd op Golgotha en begraven in het graf van Josef van Arimatea (Lucas 23). Het slothoofdstuk vertelt over een leeg graf en over verschijningen van Jezus aan zijn leerlingen, waarbij hij aan de hand van de Schriften uitlegt dat ook de laatste gebeurtenissen behoren tot het plan van God. De kruisdood en opstanding van Jezus vormen samen het kantelpunt in het narratief. Het is een ironische wending in de plot van Lucas-Handelingen. Niets is wat het leek te zijn. De grootste aanklacht die tegen Jezus was ingebracht was dat hij blasfemeerde. Nu Jezus is opgestaan uit de dood is die beschuldiging niet alleen ongegrond gebleken, maar kwam als een boemerang terug bij de veroordelers. De rollen zijn omgekeerd: degenen die Jezus van blasfemie beschuldigden blijken zelf godslasteraars te zijn geweest door Jezus te verwerpen. De grootste ironie is misschien nog wel dat het hun bedoeling was om Jezus (en daarmee God) tegen te werken, maar dat deze weerstand uiteindelijk juist heeft meegewerkt aan het plan van God. De redding van God komt uit onverwachte hoek.<sup>117</sup> Jezus geeft zijn leerlingen de opdracht hiervan te getuigen aan alle volken, te beginnen in Jeruzalem. Daarna wordt hij opgenomen in de hemel. Met dit verhaal begint het boek Handelingen. Nu Jezus uit de verhaalwereld verdwenen is wordt de hoofdrol opgepakt door de apostelen. Alhoewel zij slechts handelen met de autoriteit van Jezus en niet beweren zelf de Messias te zijn, lijken zij als personages in Handelingen meer op hun leermeester dan in Lucas. Toen ze nog met Jezus rondreisden werkten ze hem nog wel eens tegen in hun naïviteit en met hun impulsieve gedrag, maar in Handelingen treden ze op als wijze leiders met een goed retorisch vermogen. Het is duidelijk dat ze zich ontwikkeld hebben<sup>118</sup> van leerlingen van Jezus tot apostelen die zelf leerlingen om zich

---

<sup>117</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 31.

<sup>118</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 55.



heen verzamelen.<sup>119</sup> Die verandering heeft alles te maken met de gebeurtenissen na Jezus' hemelvaart. De twaalf verblijven in die tijd in Jeruzalem, eensgezind biddend. Nadat het lot heeft aangewezen dat Mattias in de plaats van Judas moet komen (1:13-26), breekt de dag van Pinksteren aan. Nu krijgen de apostelen de autoriteit en de mogelijkheid om de opdracht van Jezus uit te voeren: de door Jezus beloofde heilige Geest vervult de leerlingen, die in allerlei vreemde talen beginnen te spreken. Petrus houdt een toespraak voor een wel zeer divers publiek, waarop drieduizend mensen zich laten dopen (2:1-42). Lucas vertelt op wat voor ideale manier de steeds groter wordende gemeenschap in onderlinge saamhorigheid leeft. Het is alsof het herstel wat Jezus bracht, en waar mensen als Zacheüs al aan meededen, tot volle ontplooiing gekomen is: alle bezittingen worden gedeeld en de maaltijden worden gezamenlijk gehouden. En iedereen mag meedoen. Elke dag breidt hun groep zich dan ook uit (2:43-47).<sup>120</sup> In deze veranderde verhaalsituatie zullen we ons opnieuw richten op de figuur van Abraham, die ook in Handelingen voorkomt. Drie belangrijke personages nemen zijn naam in hun mond: Petrus in Handelingen 3, Stefanus in Handelingen 7 en Paulus in Handelingen 13. Deze teksten zullen we op eenzelfde manier behandelen als de teksten in Lucas.

### I. Petrus (Handelingen 3:13 en 25)

<sup>13</sup> ὁ θεὸς Ἀβραὰμ καὶ [ὁ θεὸς] Ἰσαὰκ καὶ [ὁ θεὸς] Ἰακώβ, ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ἐδόξασεν τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν ὃν ὑμεῖς μὲν παρεδώκατε καὶ ἠρνήσασθε κατὰ πρόσωπον Πιλάτου, κρίναντος ἐκείνου ἀπολύειν·

De God van Abraham en de God van Isaak en de God van Jakob, de God van onze vaders, heeft zijn knecht Jezus verheerlijkt, die jullie hebben overgeleverd en verloochend hebben tegenover Pilatus, terwijl die oordeelde dat (men hem) moest vrijlaten.

<sup>17</sup> Καὶ νῦν, ἀδελφοί, οἶδα ὅτι κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε ὥσπερ καὶ οἱ ἄρχοντες ὑμῶν· <sup>18</sup> ὁ δὲ θεός, ὃς προκατήγγειλεν διὰ στόματος πάντων τῶν προφητῶν παθεῖν τὸν χριστὸν αὐτοῦ, ἐπλήρωσεν οὕτως. <sup>19</sup> μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἁμαρτίας, <sup>20</sup> ὅπως ἂν ἔλθωσιν καιροὶ ἀναψύξεως ἀπὸ προσώπου τοῦ κυρίου καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν χριστὸν Ἰησοῦν, <sup>21</sup> ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ θεός διὰ στόματος τῶν ἁγίων ἀπ' αἰῶνος αὐτοῦ προφητῶν. <sup>22</sup> Μωϋσῆς μὲν εἶπεν ὅτι προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει κύριος ὁ θεός ὑμῶν ἐκ τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν ὡς ἐμέ· αὐτοῦ ἀκούσεσθε κατὰ πάντα ὅσα ἂν λαλήσῃ πρὸς ὑμᾶς. <sup>23</sup>

En nu, broeders, weet ik dat jullie uit onwetendheid handelde, als ook jullie leiders. Maar God vervulde zo de dingen die hij bij monde van alle profeten voorzegde: dat zijn Messias zou lijden. Verander dus van geest en keer terug opdat jullie zonden uitgewist zullen worden, opdat er tijden van verademing van de Heer zullen komen en hij de voor jullie bestemde Messias Jezus zal zenden, die de hemel moest ontvangen tot de tijden van herstel van alle dingen, waarover God bij monde van de heilige profeten van oudsher heeft gesproken. Mozes heeft gezegd: "De Heer, jullie God, zal een profeet voor jullie doen opstaan uit jullie broeders, zoals ik. Luister naar hem, naar alles wat hij tot jullie

<sup>119</sup> In Lucas 6:13 wordt vermeld dat Jezus leerlingen (μαθητής) om zich heen verzamelde die hij ook apostelen (ἀπόστολος) noemde. Toch worden ze in Lucas nog het vaakst leerlingen genoemd, terwijl in Handelingen het woord apostelen veel vaker voorkomt als het over de twaalf gaat. Het woord leerlingen duidt in Handelingen op alle gelovigen (zie voor het verschil tussen de woorden bijvoorbeeld Handelingen 6:1-7).

<sup>120</sup> Koenig, *Hospitality*, 106.

ἔσται δὲ πᾶσα ψυχὴ ἣτις ἐὰν μὴ ἀκούσῃ τοῦ προφήτου ἐκείνου ἐξολεθρευθήσεται ἐκ τοῦ λαοῦ.<sup>24</sup> καὶ πάντες δὲ οἱ προφῆται ἀπὸ Σαμουὴλ καὶ τῶν καθεξῆς ὅσοι ἐλάλησαν καὶ κατήγγειλαν τὰς ἡμέρας ταύτας.<sup>25</sup> ὑμεῖς ἐστε οἱ υἱοὶ τῶν προφητῶν καὶ τῆς διαθήκης ἧς διέθετο ὁ θεὸς πρὸς τοὺς πατέρας ὑμῶν λέγων πρὸς **Ἀβραάμ**: καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου [ἐν]ευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῆς γῆς.<sup>26</sup> ὑμῖν πρῶτον ἀναστήσας ὁ θεὸς τὸν παῖδα αὐτοῦ ἀπέστειλεν αὐτὸν εὐλογοῦντα ὑμᾶς ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἕκαστον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν.

zal zeggen. Het zal zijn dat elke ziel die niet naar die profeet luistert uit het volk uitgeroeid zal worden.” En alle profeten, vanaf Samuel en die daaropvolgend, zovelen als die gesproken hebben, hebben deze dagen voorzgd. Jullie zijn de zonen van de profeten en van het verbond dat God sloot met jullie (voor)vaderen, toen hij tegen Abraham zei: “In jouw nageslacht zullen alle families van de aarde gezegend worden.” Voor jullie allereerst heeft God zijn knecht doen opstaan en hem gezonden om jullie te zegenen in het omkeren<sup>121</sup> van ieder, weg van jullie slechte daden.

Na een algemene beschrijving van de nieuwe gemeenschap (2:43-47) zoomt de verteller in op een concrete gebeurtenis in het leven van die gemeenschap. Op hun dagelijkse gang naar de tempel ontmoeten Petrus en Johannes een verlamde bedelaar (3:1-2). Ze hebben geen geld voor hem, maar herstellen zijn lichaam in de naam van Jezus Christus van Nazaret en geven hem daarmee vrijheid om te kunnen gaan en staan waar hij zelf wil (3:3-7). De man beantwoordt zijn herstel door op te springen, lopend en springend de tempel binnen te gaan en God te loven (3:8). Deze reactie, maar eigenlijk het hele genezingsverhaal, waarin iemand op een religieuze plek in zowel sociaal als lichamelijk opzicht hersteld wordt,<sup>122</sup> doet wel heel erg denken aan het bevrijdingsverhaal van de vrouw die door Jezus “een dochter van Abraham” werd genoemd (Lucas 13:10-17).<sup>123</sup> Het verband tussen die twee verhalen wordt nog duidelijker als Petrus de naam van Abraham gebruikt (3:13) in zijn uitleg van de gebeurtenis, nadat de tempelbezoekers hun grote verbazing hebben geuit over de metamorfose die de man heeft ondergaan (3:9-11).<sup>124</sup>

Petrus gebruikt het voorval om zijn getuigenis af te leggen aan de omstanders,<sup>125</sup> die hij aanspreekt met “Israëlieten”. Ze denken toch zeker niet deze man hersteld is door hun eigen kracht of vroomheid (vers 12)? De lezer verwacht nu dat Petrus direct daarna vertelt hoe het wonder wel heeft kunnen gebeuren, maar daar komt hij uiteindelijk pas in vers 16 over te spreken. Eerst wil hij de toehoorders iets anders duidelijk maken, iets waardoor zijzelf opeens een rol in het verhaal krijgen.<sup>126</sup> We horen Lucas 20:37-38 resoneren<sup>127</sup> als Petrus in vers 13 en 15 zegt dat de God van Abraham, Isaak en Jakob zijn knecht Jezus heeft verheerlijkt en dat hij hem heeft doen opstaan uit de

<sup>121</sup> Het vertalen van ἐν vraagt direct om een interpretatie. Dit voorzetsel kan op een causaliteit maar ook op een conditie wijzen. Het afkeren van de slechte daden kan dus het gevolg van de zegen zijn, maar ook de conditie, de omstandigheden, waarin men gezegend wordt. Het is dus de vraag wat er eerder was, wat oorzaak en wat gevolg is. Hier is in aansluiting op vers 19-20 gekozen voor de laatste betekenis: Petrus roept zijn toehoorders te veranderen opdat ze zullen delen in de zegen.

<sup>122</sup> Dunn, *Acts*, 40.

<sup>123</sup> Siker, *Disinheriting the Jews*, 103-127.

<sup>124</sup> Richard I. Pervo, *Acts: A Commentary* (Minneapolis: Fortress Press, 2009), 105.

<sup>125</sup> Hilary Le Cornu en Joseph Shulam, *A Commentary on the Jewish Roots of Acts* (Jeruzalem: Academon, 2003), 195.

<sup>126</sup> Pervo, *Acts*, 105.

<sup>127</sup> Eynde, “Children of the Promise,” 473.

doden. Opnieuw wordt de God die zich aan Mozes openbaarde als de God van Abraham, en de God van Isaak en de God van Jakob verbonden aan de God van de levenden, de God van de opstanding. In Lucas 20 ging het om een discussie tussen Jezus en de Sadduceeën over een vrij theoretische casus, nu blijkt dat die discussie een voorbode was van wat er ging gebeuren. De Sadduceeën hadden een totaal ander werkelijkheidsbegrip dan Jezus. Jezus sprak over een andere tijd, een andere realiteit, waarin van de dood geen sprake meer zou zijn, alleen nog maar van leven. Voor de Sadduceeën telde alleen de werkelijkheid waarin ze leefden, een werkelijkheid waarin voortleven alleen mogelijk was door middel van het nageslacht. Petrus zet nu opnieuw dood en leven tegenover elkaar: de toehoorders hebben totaal tegen Gods bedoeling in gewerkt door Jezus ter dood te veroordelen. Dat terwijl zelfs Pilatus oordeelde dat hij vrijgelaten moest worden (vers 13). Jezus was de gids naar het leven (vers 15) en hem hadden ze moeten volgen. Maar in plaats van zichzelf te verloochenen (ἀρνεόμαι, vergelijk Lucas 9:23) en achter hem aan de weg naar het leven te volgen, hebben ze hem verloochend (ἀρνεόμαι, vers 13) en kozen ze ervoor iemand die anderen de dood in jaagt vrij te laten (vers 14). Ze hebben het leven gedood en de dood zijn gang laten gaan. Een grotere tegenwerking van het herstel dat Jezus kwam brengen is haast ondenkbaar. Toch heeft de God van Abraham, de God van het verbond, deze onomstotelijke feiten totaal door elkaar geschud door Jezus uit de dood op te laten staan (vers 15). Het herstel dat Jezus kwam brengen is daarmee niet opgehouden. Integendeel – en nu refereert Petrus weer aan het zojuist gebeurde wonder – de omstanders zijn er getuige van dat zijn naam nog steeds mensen herstelt. De verlamde man is in de aanwezigheid van alle toehoorders weer helemaal hersteld door het geloof in die naam van Jezus (vers 16).

Het tweede gedeelte van zijn toespraak begint Petrus door de toehoorders opnieuw aan te spreken, deze keer met “broeders” (vers 17). In het eerste gedeelte heeft hij het verband gelegd tussen het wonder dat iedereen gezien had, de God van Abraham en het geloof in Jezus. Nu wijkt hij af van de aanleiding van de toespraak (de genezen man) en gaat hij door op het geloof in Jezus. Daarbij legt hij enerzijds verbinding met het verleden door zijn toehoorders te wijzen op de vervulling van wat God bij monde van hun voorvaders gezegd had (vers 18, 22-25). Anderzijds wijst hij op de beloften voor de toekomst (vers 19-21). Tussen verleden en toekomst worden de toehoorders in het hier en nu tot verandering aangemoedigd (vers 19,26). Petrus begint dit tweede gedeelte met het verzachten van de felle veroordeling van vers 13-15: de toehoorders en hun leiders hebben uit onwetendheid gehandeld (vers 17). Nogmaals wordt benadrukt dat de verloochening en ter dood veroordeling van Jezus niet gezorgd heeft voor een definitief einde: door alle wandaden heen heeft God zijn plan voltrokken. Hij had dit zelfs al voorzien bij monde van de profeten (vers 18). Dat betekent dat er nog hoop is voor de toehoorders. Ze kunnen nog mee doen. Petrus sluit zich aan bij de boodschap van Johannes de Doper: “keer om, maak een verandering van geest (μετανοέω) door, keer terug (ἐπιστρέφω) naar God opdat jullie zonden uitgewist worden (vers 19).” Het is verrassend hoe Petrus deze ommekeer in het heden relateert aan toekomstige gebeurtenissen en oude profetieën. Jezus, de Messias die voor Israël bestemd is, is opgenomen in de hemel tot de tijden van herstel (vers 21). Als die tijd is gekomen (en dat heeft volgens vers 19 alles te maken met de verandering van geest en de daaropvolgende vergeving van zonden), zal er een tijd van verademing van de Heer uitgaan en zal hij Jezus de Messias zenden (vers 20). Dit is weliswaar van oudsher voorzien, maar blijkbaar nog niet gebeurd. Het herstel moet nog verder voltooid worden. Hoe dit precies te maken heeft met de eschatologische verwachting die verder in Lucas-Handelingen naar voren komt, wordt niet helemaal

duidelijk.<sup>128</sup> Dit toekomstbeeld wordt dan ook niet verder uitgewerkt in deze toespraak. In vers 22 maakt Petrus door te citeren uit Deuteronomium 18:15-16,19<sup>129</sup> duidelijk dat Mozes al gezegd heeft dat God een profeet uit hun midden zou doen opstaan. Hier speelt Petrus met het woord “opstaan” (ἀνίστημι), dat hij later in vers 26 ook weer met betrekking tot Jezus zal gebruiken. Opstaan heeft in Handelingen 3, in tegenstelling tot Deuteronomium 18, de betekenis van opstanding uit de dood gekregen. Toch staat deze betekenis ook niet helemaal los van Deuteronomium 18. In 18:20 gaat het over de straf die een profeet moet ondergaan als hij niet Gods woorden spreekt: hij moet ter dood gebracht worden. Het moet haast wel een associatie met Jezus’ dood hebben opgeroepen bij de Joodse toehoorders die de context van het citaat kenden. Impliciet maakt Petrus duidelijk dat Jezus wèl Gods woorden sprak: God heeft hem doen laten opstaan uit de dood, waartoe hij door mensen veroordeeld was. Juist door deze nieuwe betekenis die Petrus geeft aan het woord “opstaan” maakt hij duidelijk dat Jezus de profeet was waar de uitspraak van Mozes op doelde. Naar hem dient geluisterd te worden. Degene die dat niet doet, zal uit het volk uitgeroeid worden (vers 23, naar Leviticus 23:29)<sup>130</sup>. Met deze rigoureuze woorden onderstreept Petrus nog eens dat omkeer noodzakelijk is, anders zullen insiders outsiders worden. Dit zet hij kracht bij door erop te wijzen dat niet alleen Mozes hierover gesproken heeft, maar alle profeten van Samuel af (vers 24). De geschiedenis van Israël is onlosmakelijk verbonden met de gebeurtenissen rondom Jezus.

Vanaf vers 25 worden de toehoorders weer expliciet toegesproken. Zij zijn de zonen van de profeten, zij staan in de lijn van de geschiedenis van Israël, zij zijn de zonen van het verbond dat God met Abraham sloot. Petrus citeert hier de oerbeloofte die God aan Abraham gaf toen hij een verbond met hem sloot. Het is de belofte die in Genesis 12:3, 18:8, 22:18, 26:4 en 28:14 te vinden is:<sup>131</sup> “In jouw nageslacht zullen alle families op aarde gezegend worden.” Dat nageslacht zijn de zonen van Abraham, de Israëlieten, de toehoorders van Petrus. Zo heeft hij het citaat ook nog ingeleid: “*Jullie* zijn de zonen van de profeten en van het verbond dat God met *jullie* voorvaders sloot.” Het kan heel goed zijn dat Petrus hier wijst op het privilege van Israël: zij staan in lijn met Abraham en met alle profeten, en dat is een bevoorrechte positie. In hen zullen alle families op aarde gezegend (εὐλογέω) worden.<sup>132</sup> Toch herinnert de lezer zich ook de teksten uit Lucas, waarin het nageslacht van Abraham vaak een wat andere betekenis kreeg. Degenen die dachten dat ze een kind van Abraham waren, werden erop gewezen dat dat niet alleen maar een kwestie was van afstammen van de juiste voorvaders. Ook in Handelingen 3 krijgt het nageslacht van Abraham een andere betekenis door de zin die Petrus toevoegt aan de belofte. Niet het volk Israël is de bemiddelaar van de zegen (εὐλογέω), maar de opgestane Jezus, zo blijkt uit vers 26. Daarmee zou Jezus dus het nageslacht zijn waar in de belofte over gesproken wordt. Het woord dat hier voor nageslacht gebruikt wordt (σπέρμα) kan zowel enkelvoud als meervoud zijn. Dit laat dus beide interpretaties toe: het hele volk Israël (meervoud, zoals ook in Lucas 1:55) maar ook één bepaalde nakomeling, namelijk Jezus (zoals in Lucas 1:32-33).<sup>133</sup> Het lijkt erop dat juist deze dubbele betekenis niet toevallig is, juist omdat beide interpretaties vanuit de context vlak voor en vlak na het citaat gerechtvaardigd kunnen worden. Die dubbelheid betekent ook dat de toehoorders zullen moeten accepteren dat het Jezus is in wie de

---

<sup>128</sup> Dunn, *Acts*, 46-47.

<sup>129</sup> Dunn, *Acts*, 47.

<sup>130</sup> Dunn, *Acts*, 47.

<sup>131</sup> Dunn, *Acts*, 48.

<sup>132</sup> Pervo, *Acts*, 109.

<sup>133</sup> Brawley, “Abrahamic Covenant”, 112-113.

zegen tot uiting komt, dat hij de vervulling is van de belofte waarvan zichzelf drager zijn. Tot het nageslacht van Abraham behoren betekent nu dus ook het ontvangen en accepteren van Jezus. Hem verwerpen heeft uitroeiing uit het volk tot gevolg (vers 23). Opnieuw is Abraham een identificatiefiguur geworden die duidelijk maakt wie de insiders en wie de outsiders zijn. Petrus roept zijn toehoorders op om mee te doen, om insider te worden. Hij sluit aan bij wat hij ook al in vers 19 heeft gezegd: keer jullie af (ἀποστρέφω) van jullie slechte daden. Daarin zal God hen zegenen door zijn opgestane dienaar Jezus naar hen te zenden.

En dan valt opeens dat woordje “eerst” (πρῶτος) in vers 26 op, wat impliceert dat er ook een “daarna” komt. Eerst heeft God Jezus naar de Israëlieten gestuurd, maar er komt blijkbaar een volgende stap. Het is een vooruitwijzing op wat gaat komen: de missie naar de heidenen. Tot nu toe reikte de zegen van Abraham ver: alle outsiders binnen het volk Israël mochten meedoen in het herstelde Israël en werden insiders van het koninkrijk van God. En nu, aan het begin van de vroege kerk, wordt zichtbaar dat die zegen zich ook naar degenen buiten Israël zal uitbreiden. “Alle families op aarde” worden genoemd in de oerbefolte (vers 25). Het doet denken aan Petrus’ eerdere toespraak, waarin hij de mensen ook al opriep zich te laten redden door een doop in de naam van Jezus Christus om zo de heilige Geest te ontvangen. Het was een belofte die gold voor toehoorders en hun kinderen (familie), maar ook voor “degenen van ver weg die de Heer zal uitnodigen” (Handelingen 2:38-40).<sup>134</sup> Niet alleen degenen die tot de biologische familie van Abraham behoren, maar ook degenen daarbuiten zullen de opgestane Heer op bezoek krijgen en uitgenodigd worden deel te nemen aan het koninkrijk van God.

### *Verhouding tot andere literatuur*

De belofte aan Abraham die in dit gedeelte geciteerd wordt, komt uit Genesis (12:2-3, 18:8) en wordt ook gebruikt door Paulus, in Galaten 3.<sup>135</sup> Galaten is echter geschreven voor een heel andere situatie en een ander publiek dan de situatie en het publiek van Handelingen 3. Paulus schetst die situatie zelf in Galaten 1 en 2. De Galaten kennen hem als apostel. Hij heeft aan hen het evangelie van Jezus Christus verkondigd. Hij schrijft dus aan christenen (zowel van Joodse als van heidense afkomst) en niet aan de Joden die het publiek van Petrus’ toespraak vormden. De groep christenen in Galaten is, nadat Paulus was vertrokken, in verwarring gebracht door mensen die het evangelie veranderden. (1:6-7). Het blijkt allemaal te gaan om een heftig debat tussen Paulus en zogenaamde “schijnbroeders” (2:4), een debat over de rol van de wet binnen de nieuwe gemeenschap van christenen. Deze schijnbroeders zouden de Galaten ervan overtuigd hebben dat ze zich moesten laten besnijden en zich ook aan de andere wetsvoorschriften moesten houden om zich tot de gemeenschap van gelovigen te kunnen rekenen.<sup>136</sup> Het lijkt op een poging om de christenen af te scheiden van niet-christenen, zoals ook het Joodse volk zich – volgens sommige teksten althans - moest afscheiden van andere volken door middel van de besnijdenis en wetobservantie.<sup>137</sup> Paulus gaat hier op zeer polemische toon tegenin door een heel ander beeld van de kinderen van Abraham neer te zetten. Wederom gaat het om de vraag wie bij het volk van God horen en wie niet, oftewel, wie de nakomelingen van Abraham zijn. De belofte aan Abraham (3:8) laat hij voorafgaan door een

<sup>134</sup> Brawley, “Abrahamic Covenant”, 125.

<sup>135</sup> Jeffrey R. Wisdom, *Blessing for the Nations and the Curse of the Law: Paul’s Citation of Genesis and Deuteronomy in Gal 3.8-10* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 2001), 19-141.

<sup>136</sup> Siker, “Disinheriting the Jews,” 30-32.

<sup>137</sup> Calvert-Koyzis, *Paul, Monotheism and the People of God*, 85-114.

citaat waaruit blijkt dat Abraham eerst en vooral op God vertrouwde en dat dat hem aangerekend werd als rechtvaardig (3:6). Zo ontspint zich een redenering waarin hij bepleit dat gelovigen kinderen van Abraham zijn (3:7) en met hem gezegend zullen worden (3:9). En dé nakomeling die aan Abraham beloofd wordt is Christus (3:16).<sup>138</sup> Hij is een zegen geworden voor alle gelovigen doordat hij de vloek van de wet heeft opgeheven door zelf de vloek te dragen (3:13) en zo de gelovigen te bevrijden van de wet, die hen gevangen hield en duidelijk maakte dat ze in de macht van de zonden waren (3:10-12, 19-27). Nu zijn alle gelovigen – van wat voor afkomst ook – één in Christus en worden daarom opgenomen in het verbond met God, als nakomelingen van Abraham en erfgenamen van de belofte (3:28-29).<sup>139</sup> En de Galaten zouden uit eigen ervaring moeten weten dat het waar is wat Paulus zegt: ze hebben de heilige Geest ontvangen (de vervulling van de belofte, 3:14), omdat ze geloofden en niet door de “werken van de wet” (3:2,5).<sup>140</sup>

De toespraak van Petrus is dan wel gericht tot Joden, maar vertoont toch een aantal overeenkomsten met de felle brief van Paulus aan de Galaten. Petrus begint ook bij de waarneming van de omstanders: ze hebben zelf tot hun verbazing gezien dat de verlamde man opeens weer kan lopen. Dat komt niet door de kracht of door de vroomheid<sup>141</sup> van Petrus en Johannes zelf (Handelingen 3:12), net zoals de Galaten de heilige Geest niet ontvangen hebben door hun eigen werken van de wet (Galaten 3:2,5). Die heilige Geest is de vervulling van de belofte (Handelingen 2:39, Galaten 3:10) en daarbij draait het om het vertrouwen in Jezus Christus (Handelingen 2:38,3:16, Galaten 3:1-2,10,22). Jezus Christus is de nakomeling van Abraham die God gestuurd heeft om de volken op aarde tot zegen te zijn (Handelingen 3:25-26, Galaten 3:8-9,16). In Galaten heeft die zegen alles te maken met het opheffen van de gevangenschap en de vloek die de mensen, door te zondigen tegen de wet, over zich hebben afgeroepen (Galaten 3:10-13,19-24), en in Handelingen met de vergeving van zonden en het beginnen van een nieuw en hersteld leven (Handelingen 3:19-20,26). Uiteraard zijn er ook verschillen: in Handelingen 3 is de hele discussie rondom besnijdenis en wetobservantie nog niet aan de orde, omdat de heidenen in het narratief nog niet tot de gemeenschap van gelovigen toegetreden zijn. De zegen die God door de belofte aan Abraham geeft gaat vooral om een hersteld leven, een leven toegekeerd naar God, waardoor het goed zal zijn en er een periode van rust kan aanbreken. Dat heeft alles te maken met een nieuw leven, een leven dat goede vrucht voortbrengt. Er wordt dan ook geen tegenstelling geponeerd tussen daden en geloof. Overigens blijkt uit Galaten 5:13-26 dat Páulus die goede vruchten ook niet aan de kant wil schuiven, nu de mensen door Jezus Christus in vrijheid gezet zijn. De wet bepaalt alleen niet meer wie ze zijn. De gelovigen zijn geen insiders door het houden van de wet (de besnijdenis is geen identiteitsmarker meer), maar door hun geloof in Jezus, waarmee ze nakomelingen zijn geworden van Abraham. Uit de toespraak van Petrus kunnen deze harde conclusies niet getrokken worden. Het lijkt erop dat Lucas deze polemische brief van Paulus iets nuanceert door de heidenen geen nakomelingen van Abraham te noemen, maar er impliciet op te wijzen dat ze wel de ontvangers van de zegen zullen worden via de nakomeling(en) van Abraham (Handelingen 3:25-26). Daarmee is het niet zozeer van belang om met een goed doorwrochte redenering te bepalen wat iemand wel of niet moet doen om een kind van Abraham te heten, maar om door de zegen van Abraham, die zichtbaar wordt in de komst van de

---

<sup>138</sup> William Baird, “Abraham in the New Testament: Tradition and the New Identity.” *Interpretation* 42 (1988): 374-379.

<sup>139</sup> Dunn, *The Partings of the Ways*, 154-172.

<sup>140</sup> Siker, “Disinheriting the Jews,” 35-36.

<sup>141</sup> Hier wordt εὐσέβεια gebruikt: een woord dat verder niet gebruikt wordt in Lucas-Handelingen, maar dat op een vroomheid tegenover God wijst, die alles te maken heeft met het devoot houden van de wet.

opgestane Jezus Christus, mee te doen in het koninkrijk van God, mee te doen aan een rechtvaardig herstel van alle dingen (Handelingen 3:19-20, 25-26). Daarbij komt een laatste nuanceverschil: de redenering van Galaten 3 staat in verband met de kruisdood van Jezus, waarmee de vloek die wet met zich meebracht opgeheven werd en de belofte aan Abraham vervuld werd. In Handelingen 3 is de dood van Jezus veel meer een negatief gevolg van de wandaden van de Israëlieten. Niet de kruisdood, maar de opstanding wordt in verband gebracht met de belofte aan Abraham. In lijn met Lucas 20:37-38 wordt de openbaring van God als de God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob in Handelingen 3:13-15,25-26 verbonden met de God die Jezus heeft laten opstaan uit de dood. De God van Abraham is niet de God van de doden, maar de God van de levenden. De opstanding uit de doden staat dan ook centraal in het getuigenis van de apostelen.

## II. Stefanus (Handelingen 7:2-8,16-17,32)

<sup>2</sup> Ἄνδρες ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, ἀκούσατε. Ὁ θεὸς τῆς δόξης ὤφθη τῷ πατρὶ ἡμῶν **Ἀβραάμ** ὄντι ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ πρὶν ἢ κατοικῆσαι αὐτὸν ἐν Χαρρὰν <sup>3</sup> καὶ εἶπεν πρὸς αὐτόν· ἔξελθε ἐκ τῆς γῆς σου καὶ [ἐκ] τῆς συγγενείας σου, καὶ δεῦρο εἰς τὴν γῆν ἣν ἄν σοι δείξω. <sup>4</sup> τότε ἔξελθὼν ἐκ γῆς Χαλδαίων κατῴκησεν ἐν Χαρρὰν. κακεῖθεν μετὰ τὸ ἀποθανεῖν τὸν πατέρα αὐτοῦ μετόκισεν αὐτὸν εἰς τὴν γῆν ταύτην εἰς ἣν ὑμεῖς νῦν κατοικεῖτε, <sup>5</sup> καὶ οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ κληρονομίαν ἐν αὐτῇ οὐδὲ βῆμα ποδὸς καὶ ἐπηγγείλατο δοῦναι αὐτῷ εἰς κατάσχεσιν αὐτὴν καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ μετ' αὐτόν, οὐκ ὄντος αὐτῷ τέκνου. <sup>6</sup> ἐλάλησεν δὲ οὕτως ὁ θεὸς ὅτι ἔσται τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον ἐν γῇ ἀλλοτρίᾳ καὶ δουλώσουσιν αὐτὸ καὶ κακώσουσιν ἔτη τετρακόσια. <sup>7</sup> καὶ τὸ ἔθνος ᾧ ἔαν δουλεύσουσιν κρινῶ ἐγώ, ὁ θεὸς εἶπεν, καὶ μετὰ ταῦτα ἔξελεύσονται καὶ λατρεύσουσίν μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ. <sup>8</sup> καὶ ἔδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς· καὶ οὕτως ἐγέννησεν τὸν Ἰσαὰκ καὶ περιέτεμεν αὐτόν τῇ ἡμέρᾳ τῆ ὀγδόῃ, καὶ Ἰσαὰκ τὸν Ἰακώβ, καὶ Ἰακώβ τοὺς δώδεκα πατριάρχας.

<sup>16</sup> καὶ μετετέθησαν εἰς Συχέμ καὶ ἐτέθησαν ἐν τῷ μνήματι ᾧ ὠνήσατο **Ἀβραάμ** τιμῆς ἀργυρίου παρὰ τῶν υἱῶν Ἐμμώρ ἐν Συχέμ. <sup>17</sup> Καθὼς δὲ ἤγγιζεν ὁ χρόνος τῆς ἐπαγγελίας ἧς ὠμολόγησεν ὁ θεὸς τῷ **Ἀβραάμ**, ἠΰξησεν ὁ λαὸς καὶ ἐπληθύνθη ἐν Αἰγύπτῳ

<sup>32</sup> ἐγὼ ὁ θεὸς τῶν πατέρων σου, ὁ θεὸς **Ἀβραάμ** καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ. ἔντρομος δὲ γενόμενος Μωϋσῆς οὐκ ἐτόλμα κατανοῆσαι.

Broeders en vaders, luister. De God van de glorie verscheen aan onze vader Abraham, toen hij in Mesopotamië was, voordat hij in Charan ging wonen. En hij zei tegen hem: "Ga weg uit je land en van je familie en kom naar het land dat ik je zal wijzen. Toen trok hij weg uit het land van de Chaldeeën en ging hij in Charan wonen. En vandaar, na het sterven van zijn vader, bracht Hij hem naar dit land, dat u nu bewoont. Hij gaf hem er nog geen voetbreed van in eigendom, (maar) beloofde het hem en zijn nageslacht in bezit te geven, hoewel hij geen zoon had. Zo sprak God dat zijn nageslacht vreemdeling zou zijn in een vreemd land en dat ze het tot slaven zouden maken en zouden mishandelen, vierhonderd jaar lang. "(Maar) het volk dat zij als slaven dienen, zal ik oordelen," zei God, "en daarna zullen zij wegtrekken en mij dienen op deze plaats." En Hij gaf hem het verbond van de besnijdenis. En zo verwekte hij Isaak en besneed hem op de achtste dag, en Isaak Jakob en Jakob de twaalf stamvaders.

(...) en zij werden overgebracht naar Sichem en bijgezet in het graf dat Abraham voor een geldbedrag gekocht had van de zonen van Hemor, in Sichem. Naarmate de tijd van de belofte die God aan Abraham had gedaan dichterbij kwam, nam het volk in aantal toe en vermenigvuldigde zich in Egypte.

(...) "Ik ben de God van je vaderen, de God van Abraham en Isaak en Jakob." Mozes begon te beven en durfde niet te kijken.

Direct na de toespraak van Petrus in Handelingen 3 blijkt dat de ideale omstandigheden waarin de Pinkstergelovigen zich bevinden niet onbedreigd blijven. De Joodse leiders kunnen zich totaal niet vinden in de boodschap van Petrus en Johannes en nemen hen gevangen. Toch is het duidelijk dat de bedoeling van God zich alsnog voltrekt: het aantal gelovigen blijft groeien (4:4), Petrus wordt vervuld door de heilige Geest als hij antwoord moet geven tijdens de ondervraging (4:9), en omdat de Joodse leiders vanwege het wonder dat de apostelen voor de ogen van alle tempelbezoekers verricht hadden, niets tegen hen in kunnen brengen (4:14,16,21-22), worden ze weer vrijgelaten en kan de gemeenschap weer verder opbloeien (4:22-37). Daarna ontstaat er ook een dreiging van binnenuit: Ananias en zijn vrouw Saffira gaan tegen de bedoelingen van de Heer in met het bedriegen van de apostelen en daarmee van God. Ze vallen allebei op slag dood neer (5:5,10), zonder dat er een mensenhand aan te pas komt. Het wil duidelijk maken dat een mens maar beter niet met God kan strijden. Dezelfde conclusie trekt de Farizeeër Gamaliël (5:36), als de apostelen opnieuw door het Sanhedrin gevangen zijn genomen. “Omdat mensenwerk toch wel ten ondergaat”, worden de apostelen weer vrijgelaten (5:38-40). De toekomst zal dus moeten uitwijzen of de apostelen vertolkers zijn van het plan van God. In Handelingen 6 ontstaan nieuwe interne problemen: de gemeenschap wordt te groot. De apostelen kunnen niet meer overal voor zorgdragen, waardoor er klachten ontstaan bij de Griekssprekende weduwen. Daarom worden er zorgvuldig zeven wijze en door de heilige Geest vervulde mannen uitgekozen die voortaan voor de maaltijden moeten zorgen. Eén van die mannen is Stefanus. Hij is vervuld van geloof, de heilige Geest, genade en kracht en verricht dan ook grote wonderen en tekenen onder het volk (6:5,8). Direct daarop ontstaat er verzet onder hellenistische Joden, afkomstig uit verschillende gebieden van het Romeinse Rijk. Het zou heel goed kunnen zijn dat dit Joden waren die uit de diaspora teruggekeerd waren omdat ze geloofden dat op de tempelberg in Jeruzalem het einde der tijden zou plaatsvinden. Die vervulling wilden ze meemaken, daar hadden ze alles voor over. Het is dan ook wel te begrijpen dat ze iedereen met kritiek op de tempel en de religieuze cultus daaromheen direct de mond wilden snoeren.<sup>142</sup> Als dat niet meteen lukt, omdat het nu eenmaal lastig is om tegen God en zijn heilige Geest te strijden (6:10), zetten ze anderen ertoe aan Stefanus aan te klagen vanwege Godslisting en het ingaan tegen de wet en de tempel (6:11-14). Stefanus krijgt de kans om zich te verdedigen tegenover het Sanhedrin (6:15-7:1).

En in de verdediging van Stefanus komen we Abraham meer tegen dan ooit te voren. Hij wordt niet alleen genoemd, maar zijn geschiedenis wordt zelfs helemaal herverteld. Een hervertelling van de geschiedenissen die een volk identiteit geven, scheidt mogelijkheden om die identiteit zelf te herdefiniëren. Daarom is het zaak goed op te letten hoe Stefanus het verhaal vertelt.<sup>143</sup> Om dat nog duidelijker te zien, zullen we daarna ook de vergelijking met andere hervertellingen maken. Stefanus begint door zich op één lijn met de toehoorders te plaatsen: De God van de glorie verscheen aan Abraham, die *onze vader* is (vers 2). Stefanus voegt daar aan toe dat dat gebeurde op het moment dat Abraham nog niet in Charan gevestigd was (vers 2). Helemaal aan het begin van de geschiedenis van Israël, voordat Abraham weg is gegaan uit Mesopotamië, openbaart God zijn bedoeling: Abraham moet alles achterlaten en naar het land gaan dat God zal wijzen (vers 3). Het is opvallend hoe vaak woorden als “land”, “grond” en “plaats” in de vers 3-7 voorkomen.<sup>144</sup> De gedachtegang is duidelijk: er wordt Abraham land beloofd, maar dat land krijgt hij zelf niet in bezit. Hij moet het doen

---

<sup>142</sup> Dunn, *Partings of the Ways*, 77-88.

<sup>143</sup> Dunn, *Acts*, 89.

<sup>144</sup> Le Cornu, *Jewish Roots of Acts*, 343.



met de belofte dat zijn nakomelingen het in bezit zullen krijgen (vers 4-5). Bijna ironisch wordt eraan toegevoegd dat Abraham toen nog helemaal geen zoon had. Het wordt nog gekker als God hem duidelijk maakt dat zijn nakomelingen vierhonderd jaar in slavernij en onder slechte behandeling zullen leven in een vreemd land (vers 6). Het zijn allemaal geen hoopvolle aankondigingen. Maar dan komt toch het goede nieuws, de boodschap waar het allemaal om lijkt te draaien. Uiteindelijk zal God oordelen over het volk dat ze als slaaf zullen dienen en daarna zullen ze wegtrekken en God dienen (λατρεύω) op “deze plaats” (vers 7). Het eerste deel van deze woorden is een letterlijk citaat uit Genesis 15:14 en het laatste deel lijkt op Exodus 3:12, maar is wel aangepast.<sup>145</sup> Het lijkt meer op Zacharias’ Benedictus, die de eed van God aan Abraham als volgt formuleerde: dat wij zonder angst, bevrijd uit de handen van onze vijanden, hem dienen (λατρεύω) in heiligheid en oprechtheid voor zijn aangezicht, alle dagen van ons leven (Lucas 1:74-75). Eerst bevrijd worden en als antwoord op die bevrijding God dienen, een leven leiden onder zijn aangezicht: dat zagen we gebeuren bij de vrouw in Lucas 13, bij Zacheus in Lucas 16, bij de verlamde in Handelingen 3.<sup>146</sup> Het waren allemaal nakomelingen van Abraham. Na deze eed sluit God zijn verbond met Abraham, het verbond van de besnijdenis. Dit wordt van generatie op generatie doorgegeven (vers 8). Het verhaal gaat verder met Jozef, die ondanks de wandaden van zijn broers, “onze voorouders”, zijn hele familie van eten voorziet ten tijde van een hongersnood en er zo voor zorgt dat ze allemaal in Egypte belanden (vers 9-15). Als verteld wordt dat Jakob sterft en bijgezet wordt in het graf van Abraham, blijkt dat graf in Sichem te zijn (vers 16). Dat is een plaats buiten Israël, in Samaria,<sup>147</sup> en zo klopt dit gegeven met het feit dat Abraham zelfs niet het kleinste stuk land in bezit heeft gekregen (vers 5). De tijd dat het steeds groter wordende volk in Egypte onderdrukt wordt door een koning die Jozef niet meer gekend heeft (vers 18-19), bestempelt Stefanus als de tijd waarin de belofte dichterbij kwam die God aan Abraham gegeven had (vers 17). Ook dit verwijst weer naar de woorden uit vers 6 en 7: na de onderdrukking in een vreemd land zal het volk wegtrekken. De redder Mozes, die aan het Egyptische hof wordt opgevoed, wil zich het lot van zijn volk aantrekken, maar zijn volksgenoten begrijpen niet dat God hen door hem wil bevrijden (vers 21-28). Mozes moet zelfs voor hen vluchten naar Midjan en daar, in de woestijn van de berg Sinaï – alweer op een plek buiten Israël – openbaart God zich aan hem als de God van Abraham, Isaak en Jakob (vers 29-32). God voltooit zijn plan door Mozes, ondanks alle weerstand van de Israëlieten (vers 35,39), toch als leider en bevrijder op te laten treden. Hij wordt een groot man, verricht wonderen en tekenen op de reis door de Rode Zee en de woestijn, treedt op als bemiddelaar tussen God en het volk en kondigt ook al aan dat God een profeet als hem in het midden van het volk zal laten opstaan. Hij ontvangt ook de wet, de levenbrengende woorden, op de berg Sinaï, om ze aan “ons” door te geven (ver 36-39). God is het volk komen bevrijden en nu krijgt het dus de mogelijkheid om hem te dienen, maar het keert zich van hem af door zelfgemaakte beelden te dienen. Het volk beantwoordt de bevrijding van God dus niet, maar verwerpt hem. De Israëlieten houden zich niet aan hun kant van het verbond dat in vers 7 bekend werd: God heeft hen wel bevrijd, maar zij dienen hem niet.<sup>148</sup> Daarom keert God zich ook van

<sup>145</sup> Siker, *Disinheriting the Jews*, 122-123. Juist het laatste deel, de verwijzing naar “deze plaats” is anders dan in Exodus 3:12, waarin gesproken wordt over “deze berg”. Stefanus verwijst in zijn toespraak dus naar de plaats waar hij en zijn toehoorders zich bevinden. Het kan zijn dat hij daar alleen de tempel of Jeruzalem mee bedoelt, maar het kan ook algemener geïnterpreteerd worden als “het beloofde land”. Die laatste interpretatie is plausibel, omdat Stefanus in vers 4 daar ook al op die manier naar verwezen heeft en het hele gedeelte in het teken staat van het beloofde land.

<sup>146</sup> Siker, *Disinheriting the Jews*, 122-124.

<sup>147</sup> Dunn, *Acts*, 93.

<sup>148</sup> John J. Kilgallen, “The Speech of Stephen, Acts 7:2-53,” *The Expository Times* 115 (2004):293-294.

hen af en laat hen in de slavernij terugkeren, door hen weg te laten voeren naar Babylon (vers 40-43). Tot dusver heeft Stefanus zich verweerd tegen de aanklacht dat hij zich tegen de wet zou keren: hij is zeker niet tegen de wet, want die past bij de bedoeling van God.<sup>149</sup> Het plan van God is erop gericht het volk te bevrijden, zodat het hem kan dienen. Door zijn hervertelling van de geschiedenis laat Stefanus echter ook een andere kant zien: juist de voorouders van het volk verwerpen telkens de redders, zoals Jozef en Mozes, die God stuurt. En de tijden zijn niet veranderd: ook de toehoorders van Stefanus hebben niet naar de wet geleefd die Mozes heeft doorgegeven (vers 38,53). Mozes en de andere profeten hebben de komst van de rechtvaardige aangekondigd (vers 37,52), maar zij hebben de rechtvaardige verraden en vermoord (vers 52). Stefanus draait de aanklacht dus om: niet ik, maar jullie keren je tegen de wet. Hij reageert ook nog op de aanklacht dat hij zich tegen de tempel zou keren. We zagen al dat hij benadrukt dat de geschiedenis van het volk Israël zich vooral buiten Israël afspeelt: Abraham, Mozes en Jozef betreden het land hun hele leven (bijna) niet. God leidt hun levens ook in vreemde landen, Hij verschijnt daar zelfs aan hen.<sup>150</sup> Alleen daarom al zou het ridicul zijn om te denken dat God gebonden is aan één bepaalde plek, aan een tempel. De voorouders hadden een verbondstent, die reisde met hen mee, zoals God met hen mee reisde (vers 44-45). Als Stefanus vertelt dat Salomo dan uiteindelijk toch een tempel bouwt, benadrukt hij dat God daar niet in woonde. De Allerhoogste kan immers niet in een huis wonen dat door mensenhanden gemaakt is (vers 46-49). Stefanus wil dus zeggen dat God niet gebonden is aan één plaats. Hiermee breekt hij met een belangrijk element uit het Jodendom van die tijd, dat heel sterk gericht was op de tempel.<sup>151</sup> Hier wordt een stap gezet naar een bredere missie, een missie die naar buiten gericht is, die de gebieden buiten Israël bereikt. Heel voorzichtig kan misschien zelfs wel gezegd worden dat Lucas hier door Stefanus' woorden heen Abraham als voorbeeld stelt voor de nieuwe beweging:<sup>152</sup> altijd weer verder op weg, onder leiding van God, om mensen de bevrijding van God te brengen en hen uit te nodigen die bevrijding te beantwoorden door God te dienen.

Die verspreiding van de leerlingen is in ieder geval waar de Stefanusepisode op uitloopt.<sup>153</sup> Nadat hij, net zoals Abraham,<sup>154</sup> de God van de glorie gezien heeft (vers 55), stormen de toehoorders op hem af en stenigen hem (vers 57-60). En dat is het begin van een hevige vervolging (8:1-3), die er voor zorgt dat de gelovigen niet meer in Jeruzalem blijven, maar rondtrekkend het woord van God verkondigen (8:4). Het verspreidt zich, door de leiding van de Heer, onder Samaritanen (8:5-25), een Ethiopiër (8:26-39) en de inwoners van de steden op de weg naar Caesarea (8:40). En dan zal er in Handelingen 9, met de roeping van Saulus, een nieuwe episode beginnen.

### *Verhouding tot andere literatuur*

De hervertelling van Stefanus streeft duidelijk geen volledigheid na. Als we Stefanus' verhaal over Abraham (7:2-8) vergelijken met Genesis, blijkt dat alleen Genesis 11:31-12:9 en 15 serieus aan bod komen. Sara, Hagar, Ismaël en Lot worden niet eens genoemd.<sup>155</sup> Dat is iets heel anders dan de lange hervertellingen in Josephus' *Antiquitates Judaicae* 1.128-256 en in Jubileeën 11:14-23:10, die vooral

---

<sup>149</sup> Charles K. Barrett, *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of the Apostles (ICC)* (Edinburgh: Clark, 2002), 346,376.

<sup>150</sup> Pervo, *Acts*, 181.

<sup>151</sup> Dunn, *Parting of the Ways*, 90-91.

<sup>152</sup> Dunn, *Parting of the Ways*, 93.

<sup>153</sup> Dunn, *Parting of the Ways*, 93.

<sup>154</sup> Dunn, *Acts*, 92.

<sup>155</sup> Siker, *Disinheriting Jews*, 121.

van alles aan de verhalen uit Genesis toevoegen. Jubileeën maakt van Abraham een perfect persoon die trouw de wet naleeft. Hij blijkt als kind al een bijzondere reputatie gehad te hebben (11:18-24) en komt er zelf al achter – nog voordat God tot hem gezegd heeft dat hij zijn land moet verlaten – dat alle afgoden die de Chaldeeën dienen niets waard zijn en dat God de enige God is, die alles heeft geschapen (12:1-24). Het is dan ook niet zo verrassend dat de passages uit Genesis die Abraham in een wat negatiever licht zouden kunnen zetten, bijgeschaafd worden, zodat het net is alsof Abraham geen verkeerde daad begaat.<sup>156</sup> Zoals Jubileeën Abraham neerzet als een voorbeeldige wetobservant, zo laat Josephus door zijn apologetische hervertelling zien dat de stamvader van het Joodse volk een vooruitstrevende filosoof was,<sup>157</sup> die ver boven zijn tijdgenoten uitstak en die het - op basis van astrologisch onderzoek - als eerste aandurfde te beweren dat God de enige “handwerksman” (δημιουργός) van het universum was (1.154-156). Deze bewering leidt tot onenigheid met de Chaldeeën en andere Mesopotamiërs, waardoor Abraham besluit te emigreren. Josephus voegt er nog net aan toe dat deze migratie ook volgens de wil en met de bijstand van God was (1.157). In de toespraak van Stefanus is Abraham helemaal niet zo’n uitgesproken figuur. Stefanus begint met de verschijning van God aan Abraham in Mesopotamië, in afwijking van Genesis 11:31-12:5, waar God pas in Charan aan Abraham verschijnt. Blijkbaar wil Stefanus niet met een daad van Abraham beginnen, maar met God zelf.<sup>158</sup> Abraham is dus noch de vrome man die altijd al wist dat hij eigenlijk de Ene moest gehoorzamen noch de sublieme filosoof die door het besturen van de natuurlijke fenomenen niet anders kon dan beweren dat God de enige bewerkster van het heelal was. Eigenlijk doet Abraham daarna nog steeds vrij weinig. Het is God die hem vertelt wat hij moet doen, die hem naar een ander land brengt, die hem niets in bezit geeft, die hem land voor zijn nakomelingen belooft en zegt dat ze slecht behandeld, maar ook weer bevrijd zullen worden. Abraham toont geen enkel eigen initiatief en heeft geen enkel weerwoord, maar laat zich slechts meevoeren in de bedoeling van God. Slechts twee keer is hij het subject van een zin en ook dan voert hij enkel de opdracht van God uit: Abraham gaat weg uit Mesopotamië (vers 4) en besnijdt Isaak acht dagen na zijn geboorte (vers 8). De hervertelling van Stefanus draait dan ook niet om de eigenschappen van Abraham, maar om het oerbegin van het volk Israël, waarin God zijn bedoelingen al duidelijk heeft gemaakt. Zoals we al eerder zagen draait het allemaal om vers 7, om de bevrijding van het volk uit de handen van de vijanden, zodat ze hem zullen dienen. Dit is ook precies het vers waarin Stefanus het sterkst afwijkt van de tekst uit Genesis. In Genesis 15:14 komt het “dienen op deze plaats” niet voor. Als vergelijking kijken we nog één keer naar de tekst van *Antiquitates Judaicae* en Jubileeën, om te zien wat deze hervertellingen doen met Genesis 15:14. Op Jubileeën zijn we snel uitgekeken. In 14:14 wordt precies de tekst uit Genesis 15:14 herhaald: “Ik zal oordelen over het volk dat zij als slaven dienen en daarna zullen zij daarvandaan vertrekken met veel bezittingen.” De hervertelling van Josephus is interessanter. Daarin klinkt een stem tot Abraham die aankondigt dat zijn nakomelingen 400 jaar lang kwaadgezinde burenen (γείτων) in Egypte zullen hebben, maar dat ze uiteindelijk, nadat ze onder hen veel lijden te verduren hebben gehad, de meerdere van hun vijanden zullen blijken te zijn. Daarna zullen ze de Kanaänieten in een oorlog overwinnen en zo hun land en steden in bezit nemen (1.185). Josephus legt hier heel duidelijk de nadruk op de acties van het volk. God krijgt niet zo’n grote rol in de uittocht uit Egypte en in de verovering van het land. Het gaat Josephus erom het beste beeld van het Joodse volk neer te zetten voor de buitenwereld. Stefanus heeft duidelijk een andere

<sup>156</sup> Michael R. Whinton, “Rewriting Abraham and Joseph: Stephen’s Speech (Acts 7:2-16) and Jewish Exegetical Traditions,” *Novum Testamentum* 54 (2012): 153.

<sup>157</sup> Whinton, “Rewriting Abraham,” 158.

<sup>158</sup> Whinton, “Rewriting Abraham,” 163-164.

boodschap. Niet het bezitten van het land staat centraal, maar het dienen van God. Hij wil laten zien dat God het initiatief nam door een mooie belofte (vers 7) en een verbondssluiting (vers 8), maar dat het volk het plan van God gedurende heel haar geschiedenis verworpen heeft, en niet tot haar doel is gekomen: de Israëlieten hebben geweigerd God te dienen. De toespraak van Stefanus is niet gericht op de buitenwereld en heeft niet als doel een mooi beeld te geven van het Joodse volk, maar is gericht op de vermeende insiders, op zijn volksgenoten, die hem nu willen veroordelen. Zij gaan in tegen de oerbedoeling van God, die al sinds de tijd van Abraham bekend is.

### III. Paulus (Handelingen 13:26)

<sup>16</sup> ...ἄνδρες Ἰσραηλιῖται καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν θεόν, ἀκούσατε.<sup>17</sup> ὁ θεὸς τοῦ λαοῦ τούτου Ἰσραὴλ ἐξελέξατο τοὺς πατέρας ἡμῶν καὶ τὸν λαὸν ὑψώσεν ἐν τῇ παροικίᾳ ἐν γῆ Αἰγύπτου καὶ μετὰ βραχίονος ὑψηλοῦ ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐξ αὐτῆς,<sup>18</sup> καὶ ὡς τεσσαρακονταετῆ χρόνον ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ<sup>19</sup> καὶ καθελὼν ἔθνη ἑπτὰ ἐν γῆ Χανάν κατεκληρονόμησεν τὴν γῆν αὐτῶν

Israëlieten en degenen die God vereren, luister. De God van het volk Israël heeft onze vaders uitverkozen en het volk groot gemaakt toen het als vreemde verbleef in Egypte. Met sterke arm heeft hij hen daaruit weggeleid en hen ongeveer veertig jaar lang ondersteund in de woestijn. Nadat hij zeven volken in het land Kanaän onderworpen had gaf hij hen het land in bezit.

<sup>26</sup> Ἄνδρες ἀδελφοί, υἱοὶ γένους **Ἀβραάμ** καὶ οἱ ἐν ὑμῖν φοβούμενοι τὸν θεόν, ἡμῖν ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἐξαπεστάλη.

Broeders, zonen uit het geslacht van Abraham, en degenen onder jullie die God vereren, aan ons is deze boodschap van redding gezonden.

De leerlingen, en daarmee de verkondiging van de opgestane Jezus Christus, verspreiden zich over een steeds groter gebied. Dat is grotendeels het gevolg van levensbedreigende vervolgingen, waar ook iemand die Saulus genoemd wordt aan mee doet (Handelingen 8:1, 9:1-2). Maar dan gebeurt er onverwacht iets bijzonders met deze Saulus: de Heer zelf grijpt in, waardoor de grootste vervolger de grootste verkondiger van de naam van Jezus Christus wordt (9:1-31). Voordat de verteller verder op zijn levensloop ingaat, richt hij zich op een aantal geschiedenissen waarin Petrus de hoofdrol speelt. Het is Petrus die meer en meer autoriteit krijgt door de wonderen die hij doet. In Joppe staat er op zijn gebed zelfs een dode op uit de dood (9:32-42). En dan maakt God aan deze leerling van het eerste uur én tegelijkertijd ook aan de Godvrezende, Romeinse hoofdman Cornelius duidelijk dat “Hij niet iemand is die bevoorrecht, maar dat in ieder volk degene die hem vreest en rechtvaardig handelt, welkom voor hem is (10:34-35).” Doordat dit allemaal gepaard is gegaan met visioenen, wonderlijke gebeurtenissen en de komst van de heilige Geest over de heidenen, kan niemand er meer omheen: de scheiding tussen rein en onrein, tussen Jood en niet-Jood is opgeheven (10:15,28). Petrus haalt zelfs de woorden van Johannes de Doper aan om de gemeente in Jeruzalem te laten inzien dat God het nu ook aan de heidenen gegeven heeft een verandering van geest (μετάνοια) door te maken en zo een leven met God te beginnen (11:1-18). Terwijl Petrus gevangen wordt genomen door koning Herodes - die duidelijk tegen het plan van God in gaat (12:1-3,20-23) – en door een engel van de Heer weer bevrijd wordt (12:3-19), komt Saulus weer in beeld. Barnabas, een goede man die vervuld is van geloof en de Geest, neemt hem mee naar Antiochië (11:24-26). Vanuit de gemeente daar worden ze samen uitgezonden. Niet zomaar door mensen, maar door de heilige Geest zelf (13:1-4). Op hun reis verkondigen ze het woord van God zelfs aan een proconsul. Als de valse profeet Barjesus dit werk van God tegenwerkt door te proberen de proconsul van het geloof af

te keren, doorziet Saulus, die vanaf nu Paulus wordt genoemd, zijn bedrog. Hij roept het oordeel van de Heer over hem af en direct wordt Barjesus blind. Hiermee is het nog duidelijker dat Paulus een apostel van God is. De proconsul raakt dan ook overtuigd door de gebeurtenissen (13:4-12).

Paulus en Barnabas reizen verder (13:13). In Pisidië worden ze op sabbat in een synagoge uitgenodigd om tot de mensen te spreken (13:14-15). In de toespraak die Paulus daarop houdt (13:16-41), komen we Abraham voor de laatste keer tegen in Lucas-Handelingen. Paulus begint met een aanspreektitel voor zijn publiek: "Israëlieten en degenen die God vereren (vers 16)." Blijkbaar bevinden zich in deze synagoge ook sympathisanten van het Joodse geloof. Sympathisanten die het sinds de Cornelius-episode ook gegeven is het woord van God te aanvaarden.<sup>159</sup> Net als Stefanus begint Paulus de geschiedenis van het volk opnieuw te vertellen. Zonder Abraham expliciet te noemen, begint ook hij met God die de voorouders uitkoos. Ook de belofte die God aan Abraham deed (7:6-7), komt terug: de Heer heeft de voorouders uit Egypte bevrijd (vers 17) en hen het land Kanaän in bezit gegeven (vers 19).<sup>160</sup> Vervolgens somt Paulus op wie er allemaal over Israël geregeerd hebben tot de tijd van koning David (vers 20-22). Uit het nageslacht van deze koning David, de man naar Gods hart, heeft God voor Israël de bevrijder Jezus voortgebracht. Dit was geheel volgens de belofte die hij had gedaan en werd ook nog eens aangekondigd door Johannes de Doper. De komst van Jezus kwam dus niet zomaar uit de lucht vallen (vers 23-25). Na deze verwijzing naar de verkondiging van Johannes de Doper spreekt Paulus zijn toehoorders nogmaals aan: "Broeders, zonen uit het geslacht van Abraham en degenen onder jullie die God vereren (vers 26)." Beide groepen hebben iets te maken met Johannes de Doper. Aan de kinderen van Abraham heeft hij duidelijk gemaakt dat niet hun afkomst bepalend is, maar hun bereidheid te veranderen van geest, om zo een nieuw leven te beginnen dat voorbereid was op de komst van de Heer en vrucht zou dragen (Lucas 3:1-14). Johannes doopte met water, maar kondigde al aan dat degene die na hem zou komen met de heilige Geest zou dopen (Lucas 3:15-16). En dat is nu precies wat die andere groep, de Godvrezenden die ook een verandering van geest (μετάνοια) doormaakten, is overkomen (Handelingen 10:44-48, 11:15-18). Zowel de kinderen van Abraham als de Godvrezenden kunnen dus mee doen in de redding die bekend is gemaakt (vers 26). De grensafbakening is weggefallen. Beide groepen vallen onder de eerste aanspreektitel die Paulus gebruikt: "broeders". Dat is, net als "zonen", een term die familiale relaties aangeeft. De term "broeders" wordt in dit verband dan misschien wel wat minder letterlijk gebruikt dan de term "zonen", toch wijst de tekst er impliciet op dat beide groepen één familie zijn geworden, waar Abraham de stamvader van is.<sup>161</sup> Dat doet denken aan die allereerste keer dat Abrahams naam klonk in Lucas-Handelingen, in het loflied van Maria. Zij zong over de barmhartigheid die God door alle eeuwen heen aan de kinderen van Abraham deed (Lucas 1:55). Parallel daaraan stond in vers 49 τὸ ἔλεος αὐτοῦ εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς τοῖς φοβουμένοις αὐτόν (zijn barmhartigheid van geslacht op geslacht aan degenen die hem vereren), waaruit we opmaakten dat de kinderen van Abraham daarmee nader gespecificeerd werden. Het lied van Maria stond vooral nog in het teken van het volk Israël, Gods dienaar. Nu zien we echter hoe de betekenis van de woorden in dit lied veel verder gedragen werden, over de grenzen van Israël heen. Degenen die God vrezen worden hier in Handelingen 13 door Paulus in één adem genoemd met de biologische afstammelingen van Abraham. Er wordt misschien niet expliciet gezegd dat de niet-

---

<sup>159</sup> Gager, "Jews, Gentiles and Synagogues," 91-99.

<sup>160</sup> Brawley, "Abrahamic Covenant," 129.

<sup>161</sup> Jacob Jervell, *Luke and the People of God: A New Look at Luke-Acts* (Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1990), 50-51.

Joodse Godvrezenden nu kinderen van Abraham zijn, maar ze delen wel in dezelfde zegen en maken deel uit van hetzelfde herstel als zijn biologische afstammelingen.

Paulus zet zijn toespraak voort. Het valt op hoeveel overeenkomsten er zijn met die van Petrus uit Handelingen 2. De Joden in Jeruzalem hebben Jezus onterecht veroordeeld en laten kruisigen en zo hebben ze hun eigen Messias gedood (2:22-23,36 en 13:27-29). God heeft hem echter weer doen opstaan uit de dood (2:24 en 13:30-31,37) en daarmee de profetie van en de belofte aan David in vervulling doen gaan (2:25-31 en 13:32-37). De toehoorders worden opgeroepen om alsnog te veranderen, zodat ze door de opgestane Jezus Christus vergeving krijgen voor hun zonden (2:38-40 en 13:38-41). Deze overeenkomsten laten wederom zien dat Paulus in lijn staat met de missie van de andere apostelen, en daarmee een medewerker is van het plan van God.<sup>162</sup>

De reacties op de toespraak van Paulus zijn verdeeld. Er is een grote groep die wel oren heeft naar zijn boodschap (vers 42-43), maar bij een volgende verkondiging wordt die mensenmenigte iets te groot naar het oordeel van de jaloerse Joodse leiders. Ze beginnen Paulus en Barnabas te bestrijden en gaan daarmee tegen God in (vers 44-45). Paulus en Barnabas reageren met harde woorden: deze Joden verwerpen het woord van God, ze weigeren mee te doen in het reddingsplan van de Heer, dat zij nog wel als eerste (πρῶτος) te horen hebben gekregen (vers 46). In Handelingen 3:26 werd met dit woordje “eerst” (πρῶτος) impliciet gezegd dat Jezus ook naar de heidenen gezonden zou worden. Nu, in de woorden van Paulus en Barnabas, kan het haast niet explicieter: “wij zullen ons naar de heidenen keren (vers 46).” De Heer heeft hen dan ook opgedragen om de redding tot de uiteinden van de aarde te brengen (vers 47). En dan echoën de woorden van Jezus uit Lucas 20:35-38 over de werkelijkheid van de opstanding, waaraan allen die daarvoor waardig geacht worden deel zullen hebben (οἱ δὲ καταξιωθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου τυχεῖν καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἐκ νεκρῶν, Lucas 20:35). De Joden die zo tegen het woord van de Heer ingaan hebben zichzelf blijkbaar niet waardig geacht tot het leven in die andere werkelijkheid (οὐκ ἀξίους κρίνετε ἑαυτοὺς τῆς αἰωνίου ζωῆς, vers 46), die werkelijkheid waarin de dood heeft plaats gemaakt voor het leven, de werkelijkheid van de opstanding uit de doden, het koninkrijk van God. De heidenen echter verheugen zich wel over de redding van de Heer, die nu ook naar hen toe komt, en worden daarmee wel waardig geacht voor dat eeuwige leven, dat leven in die nieuwe realiteit (vers 48). En zoals de leerlingen van Jezus moesten doen als ze ergens niet gastvrij ontvangen werden, schudden Paulus en Barnabas het stof van hun voeten als ze uit het gebied verdreven worden door hun tegenstanders (vers 50-51).

Hier stopt het verhaal van Abraham in Lucas-Handelingen. Alles wat aan de hand van de Hebreeuwse Bijbel uitgelegd moest worden, is duidelijk gemaakt.<sup>163</sup> Het verhaal van Paulus gaat verder. Hij is het die aan de heidenen mag gaan verkondigen dat hen geen zware lasten, zoals de besnijdenis en andere Joodse wetten, worden opgelegd (Handelingen 15). Overal waar hij komt verkondigt hij het koninkrijk van God en overal zijn er zowel mensen (Joden en heidenen) die zijn woorden aanvaardden als mensen die ze verwerpen. Langzamerhand komt er steeds meer verzet van Joodse leiders en wordt het steeds duidelijker dat Paulus' bestemming in Rome ligt, waar hij veroordeeld zal worden. Opnieuw zijn het de wandaden die tegen de bedoeling van God ingaan, die uiteindelijk juist zorgen

---

<sup>162</sup> Dunn, *Acts*, 177.

<sup>163</sup> Darrell L. Bock, “The Use of the Old Testament in Luke-Acts: Christology and Mission,” In *Society of Biblical Literature: 1990 Seminar Papers*, onder redactie van David J. Lull (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1990), 507.

voor de voltooiing van Gods plan: Paulus' einde in Rome, waar hij vrij is om het koninkrijk van God en de opstanding van Jezus Christus te verkondigen, betekent dat de missie geslaagd is. In Rome, de hoofdstad van het wereldrijk, de toegang tot alle volken, is de redding gebracht. Werkelijk iedereen, van wat voor afkomst ook, heeft nu de kans om bij de insiders te horen.

### *Verhouding tot andere literatuur*

De redding is aan de heidenen gebracht. Maar hoe staat het met de redding van Israël? Dat mooie eschatologische vergezicht dat iedereen uit alle windstreken verzameld zal worden om met Abraham, Isaak en Jakob aan tafel te gaan in het koninkrijk van God (Lucas 13:28-29), wat is ervan over? Waarom moet Paulus concluderen dat de Joden zich dat koninkrijk niet waardig achten? Het lijkt erop dat Lucas met deze vraag worstelt.<sup>164</sup> Daarin is hij niet de enige. Met ditzelfde probleem, "het Joodse vraagstuk", worstelt Paulus in zijn brief aan de gemeente in Rome.<sup>165</sup> In Romeinen 4:1 heeft hij zich tot de Joden gericht en hen erop gewezen dat Abraham, die hun vader is volgens hun fysieke afstamming, zichtbaar door de besnijdenis, gekozen werd door God. De doorslag voor die verkiezing lag niet in zijn rechtvaardige daden, niet in de besnijdenis, niet in wat voor andere bemiddeling dan ook, maar in de genade van God. Abraham kreeg niet iets waar hij nu eenmaal recht op had, want dat zou loon zijn geweest en daar zou hij zich op hebben kunnen laten voorstaan. Nee, Gods belofte, een pure gift, kwam eerst. Die belofte aan Abraham hield ook de verkiezing van de volken in. En zo kon hij ook de vader van niet-besnedenen worden, die, net als hij, geloof hechten aan de belofte van God, die vervuld is in Jezus Christus.<sup>166</sup> Abraham wordt zo volgens Romeinen 4 de vader van Joden en heidenen, van besnedenen en onbesnedenen, van insiders en outsiders, van alle volken op aarde.

Lucas kan voluit achter het gedachtegoed van Paulus staan als hij beweert dat God geen onderscheid meer maakt (zie bijvoorbeeld Handelingen 10-11), zij het dan dat Lucas zich er niet voor inspant om met een ingewikkelde redenering aan te tonen dat Abraham nu ook vader is van de heidenen. Hoewel beide teksten heel duidelijk zijn wat betreft het vervallen van het onderscheid, roept dat ook direct vragen op. Is er dan helemaal geen verschil meer tussen Joden en niet-Joden? Hoe zit het dan met het verbond dat God sloot met het volk Israël? Is er door de verkondiging van de opgestane Jezus een nieuwe onderscheid ontstaan, een nieuwe groep insiders en daarmee ook outsiders? Hoe loopt het af met de Joden die Abraham wel als biologische stamvader kennen, maar niet geloven in de vervulling van de belofte door Jezus Christus?

In Romeinen 9-11 worstelt Paulus met deze vraag. Hoewel hij moeite lijkt te hebben om hier antwoord op te geven, komt het erop neer dat de prioriteit van Israël blijft bestaan. God verandert zijn belofte niet, God blijft de God die redt, ook uit de ongehoorzaamheid (11:31-32).<sup>167</sup> Misschien moest een deel van Israël wel onbuigzaam worden, opdat de heidenen toe konden treden. Daarna zal heel Israël alsnog gered worden, want God blijft hen liefhebben, omdat hij de aartsvaders heeft

---

<sup>164</sup> Franklin, *Luke: Interpreter of Paul*, 87-101.

<sup>165</sup> J. Christiaan Beker, "The Faithfulness of God and the Priority of Israel in Paul's Letter to the Romans," in *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, onder redactie van George W.E. Nickelsburg en George W. MacRae (Philadelphia: Fortress Press, 1986), 11.

<sup>166</sup> Maria Neubrand. *Abraham – Vater von Juden und Nichtjuden: Eine exegetische Studie zu Röm 4*. (Würzburg: Echter Verlag, 1997), 178-214.

<sup>167</sup> Beker, "The Faithfulness of God," 10-16.

uitgekozen (11:25-29). Het verbond met Israël blijft dus (met prioriteit) bestaan, naast de nieuwe familie van Abraham die door het geloof in Jezus Christus is ontstaan.

Ook in het narratief van Lucas-Handelingen is een worsteling te ontwaren over dit “Joodse vraagstuk”. Het voert te ver, binnen de mogelijkheden van deze scriptie, om deze thematiek in zijn geheel te behandelen, maar ook door kort een aantal verschillende wetenschappelijke inzichten op een rij te zetten wordt al duidelijk hoe ingewikkeld het is. Door sommige geleerden wordt Handelingen 13:46-48 gezien als de definitieve verwerping van de Joden, waardoor de mogelijkheid ontstaan is voor de missie naar de heidenen.<sup>168</sup> Jacob Jervell bevindt zich helemaal aan de andere kant van het spectrum: voor alles blijft voor hem de belofte aan Israël staan. Lucas-Handelingen gaat niet zozeer om de verwerping van de Joden, maar om de missie naar de heidenen die gelegitimeerd wordt vanuit Jeruzalem. De missie naar de heidenen heeft niet kunnen ontstaan door de verwerping van de Joden maar juist door de acceptatie van (enkele van) de Joden.<sup>169</sup> Deze beide standpunten zijn allebei vrij absoluut en laten de tegenargumenten liggen. Handelingen 13 is namelijk niet het einde: ook daarna gaat de missie door. Paulus blijft zowel onder Joden als onder heidenen zijn boodschap verkondigen (zie bijvoorbeeld 14:1, 16:1-2, 16:13, 16:16, 17:1, 17:17, 18:1-2, enz.) en van beide groepen zijn er steeds mensen die zich laten overtuigen en anderen die zijn verkondiging verwerpen. In Handelingen 21:20-21 wordt er zowel melding gemaakt van grote groepen heidenen als van duizenden Joden die het geloof hebben aanvaard. Zelfs in het laatste hoofdstuk gaat Paulus in gesprek met de Joodse leiders in Rome. Ook dan verwerpen sommigen de boodschap van Jezus als vervulling van de hoop van Israël, terwijl anderen die juist aannemen (28:20-28). Juist door deze dubbelheid kunnen we niet anders zeggen dan dat de vraag naar de verhouding tussen het geloof in de opgestane Jezus Christus als herstel voor Israël en de positie van het volk Israël als het volk van God in Lucas-Handelingen onbeantwoord blijft.<sup>170</sup> De hoop uit Lucas 1-2 is vervuld in die zin dat er herstel is gekomen. Dat herstel heeft alle volken bereikt, zoals ook al aan het begin van het narratief geproclameerd werd. Outsiders hebben de kans gekregen om tot Gods familie – en daarmee die van Abraham – toe te treden. Hoe het plan van God zich verder zal voltrekken, ligt buiten de reikwijdte van dit narratief.

---

<sup>168</sup> Christopher M. Tuckett, *Luke*. (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996), 59.

<sup>169</sup> Jervell, *People of God*, 54-55 en Jacob Jervell, *The Unknown Paul: Essays on Luke-Acts and Early Christian History* (Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1984), 18-25.

<sup>170</sup> Peter J. Tomson, *'Als dit uit de Hemel is...': Jezus en de Schrijvers van het Nieuwe Testament in hun Verhouding tot het Jodendom*. (Hilversum: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, vierde (gecorrigeerde druk) 2002), 201-202.



## 5. CONCLUSIE

Het einddoel is bereikt. De reis door Lucas-Handelingen is afgerond. Soms zijn we met zevenmijlslaarzen door de teksten heen gesneld en soms moesten we de pas inhouden, om zo door de details heen te kunnen kruipen. We hebben een verzameling van indrukken en allerlei verbindingen en nu is het tijd om die te evalueren. Want wat is nu de precieze betekenis van Abraham in Lucas-Handelingen? Wat is de narratief-theologische functie van deze figuur in de ontwikkeling van het verhaal?

Allereerst kunnen we stellen dat de naam van Abraham altijd in de mond wordt genomen door personages in de verhaalwereld. De enige uitzondering hierop is de genealogie in Lucas 3:34, waar de verteller aan het woord is. In alle andere gevallen werd zijn naam uitgesproken door Maria, Zacharias, Johannes de Doper, Jezus, Petrus, Stefanus en Paulus. Dit zijn allemaal personages die in het narratief van Lucas-Handelingen (een zekere) autoriteit hebben, die meewerken aan het plan van God en met wie de impliciete lezer sympathiseert of zich zelfs identificeert.<sup>171</sup> De tegenstanders, die ook steeds in de verhalen opduiken, beroepen zich niet op Abraham. Toch komt de figuur van Abraham altijd voor in een situatie die op de een of andere manier met conflict en tegenstanders te maken heeft. Die tegenstanders zijn dan ook vaak de toehoorders van wat de zojuist genoemde personages vertellen. Soms leggen deze personages de naam "Abraham" in de mond van deze tegenstanders (denk bijvoorbeeld aan de tekst in Lucas 3:8 of 16:22-31), maar nergens wordt expliciet vermeld dat die tegenstanders zich ook werkelijk beroepen op Abraham. Dit gegeven heeft iets paradoxaals: Abraham wordt alleen door de "goede personages" genoemd, maar die gebruiken zijn naam vaak om zich af te zetten tegen bepaalde vijandige groeperingen. Daarmee krijgt Abraham enerzijds een positieve en insluitende connotatie, maar onvermijdelijk ook een negatieve en uitsluitende betekenis met oog op de tegenstanders.

Aan Abraham wordt dus gerefereerd door personages die handelen vanuit hetzelfde gezichtspunt als de impliciete auteur, in confrontatie met degenen die dit juist niet doen en antipathie opwekken bij de impliciete lezer. Maar wat is dan precies de functie die Abraham in die verhalen heeft?

Allereerst is Abraham een oeroud symbool van de stamvader van Gods volk. Voordat de tekst van Lucas-Handelingen bestond werd de figuur van Abraham al gebruikt om aan te geven wie er wel en wie er niet bij dat volk hoorden. Jubileëën is daar een goed voorbeeld van, maar ook in de brieven van Paulus kwamen we het tegen. In Lucas-Handelingen wordt dit idee opgepakt om het ook direct in een ander licht te zetten: enerzijds door de vanzelfsprekendheid van het behoren bij Gods volk minder vanzelfsprekend te maken (Lucas 3:8, 16:19-31) en anderzijds door het verleggen van grenzen, waardoor ook vermeende outsiders binnengelaten worden (Lucas 1:46-55, 13:16, 13:28-30, 16:19-31, 19:9). In deze betekenis gaat het vaak om de biologische kinderen van Abraham, maar tegelijkertijd speelt er ook een figuurlijke betekenis mee. Dit heeft alles te maken met de veranderde afgrenzing. Het volk van God bestaat niet meer vanzelfsprekend uit diegenen die nu eenmaal zuiver van Abraham afstammen, zoals veel van de tegenstanders lijken te denken. Nee, de kinderen van Abraham dat zijn juist diegenen die zich ook zo gedragen, die het hart van hun vader hebben (Lucas 1:17).

---

<sup>171</sup> Powell, *Narrative Criticism*, 56.

Abraham is dan ook een voorbeeld dat nagevolgd dient te worden. Zo was het in de teksten van Philo en Josephus, in 4 Makkabeeën, het *Testament van Abraham* en Jubileeën en zo is het in Lucas-Handelingen, zij het dan op een iets andere manier. De vergelijking met Genesis 18 speelde een sleutelrol voor het goed in het vizier krijgen van de voorbeeldfunctie van Abraham in Lucas-Handelingen. Net zoals bij Abraham in Genesis 18 komt God ook op bezoek (ἐπισκέπτομαι) in Lucas-Handelingen. Het is het toonbeeld van zijn barmhartigheid (ἔλεος). Abrahams nageslacht kan een voorbeeld aan zijn stamvader nemen als het gaat om zijn gastvrije onthaal van dit goddelijke bezoek (Genesis 18:1-8). Als Jezus door de steden en dorpen trekt of als hij zijn leerlingen uitzendt, hangt er veel af van de gastvrijheid van de betreffende inwoners. Zacheüs, bij wie Jezus ook op bezoek komt, onthaalt de Heer gastvrij en wordt dan ook een zoon van Abraham genoemd (Lucas 19:9). Na de dood van Jezus is dit element niet verdwenen: ook de opgestane Jezus wordt naar de mensen toegestuurd en zij hebben nog steeds de keuze om hem gastvrij te ontvangen of te verwerpen (Handelingen 3:25-26). Met dat ontvangen van de Heer hangt iets anders samen: het veranderen van geest (μετάνοια) waartoe Johannes de Doper oproept (Lucas 3:8) en wat gedurende de loop van het verhaal steeds weer terugkomt. Die verandering van geest en de ontvangst van Jezus heeft een ander leven, in de nabijheid van God, tot gevolg. God brengt herstel in het leven van mensen en als reactie daarop dienen (λατρεύω, Lucas 1:74, Handelingen 7:7) en loven (Lucas 13:13, Handelingen 3:8) zij hem en brengen de vruchten van dit nieuwe leven voort (Lucas 3:8-9, 19:8). Ook met dit nieuwe leven in nabijheid van God heeft Abraham alles te maken. Had God zelf al niet in Genesis 18:19 gezegd dat Abraham zijn nakomelingen de weg van de Heer moest voorhouden? Zacharias en Stefanus brengen Gods belofte aan Abraham van bevrijding uit de handen van de vijanden (Genesis 15:14) in verband met het dienen (λατρεύω) van God. God komt zijn belofte aan Abraham na door in Jezus, die zoon van Abraham en daarmee van God is (Lucas 3:34), een nieuwe tijd te laten aanbreken, een tijd van verlossing uit de greep van de vijanden, opdat zijn volk hem in zijn nabijheid en zonder angst kan dienen (Lucas 1:68-75).

De beloften die God deed aan Abraham zijn dus nog steeds van kracht en hebben hun uitwerking in het narratief van Lucas-Handelingen (Lucas 1:68-73, Handelingen 3:25-26). De figuur van Abraham blijft niet alleen een versteend symbool of een voorbeeld dat tot navolging oproept, maar heeft nog steeds zeggingskracht. Hij komt los uit de vastomlijnde kaders en men kan zelfs voorzichtig zeggen dat hij opnieuw een levend personage wordt in het narratief van Lucas-Handelingen. Hij heeft een plek in het koninkrijk van God zoals Jezus dat zijn toehoorders voorspiegelt (Lucas 13:22-30). Dat koninkrijk van God is een andere realiteit, met andere kaders. Het is een koninkrijk waarin de dood er niet meer toe doet, een realiteit van de opstanding uit de dood, een eeuwigheid waarin Abraham niet dood is, maar leeft (Lucas 20:37). Niet alleen de tijd lijkt weg te zijn gevallen, ook de ruimte (Lucas 16:23,26) en daarmee het belang dat aan één bepaalde plek gehecht moet worden (Handelingen 7) komen in een ander perspectief te staan. Grenzen worden opgeheven, ook tussen mensen. De biologische kinderen van Abraham worden op één lijn gesteld met alle anderen die God vereren (Lucas 1:50-55, Handelingen 13:26). De zegen die Abraham en zijn nageslacht ontvingen blijft niet beperkt tot het volk Israël (Handelingen 3:25-26, 13:46-47), maar God bezoekt (ἐπισκέπτομαι) ook de heidenen (Handelingen 15:14). Abrahams geschiedenis wordt herverteld (Handelingen 7), zijn leven wordt voortgezet in dat van zijn kinderen (Lucas 13:16 en 19:9) en hij heeft zelf ook een rol in de werkelijkheid van de opstanding (Lucas 16:22-31, 20:37-38, Handelingen 3:25-26).

Nu we zicht hebben op Abraham in zijn betekenis als symbool, voorbeeld en levendig personage, is het tijd om een overzicht te geven van zijn plaats in de ontwikkeling van Lucas-Handelingen, van zijn verwevenheid met de rode draad van het verhaal over God die het herstel van de mensheid op het oog heeft.

Door zijn verbond met Abraham bekommerde God zich om zijn volk en bracht hij redding, zo klonken de profetische woorden in Lucas 1. Met de naam van Abraham in de mond bereidde Johannes de Doper het volk voor op de komst van God (Lucas 3:8). Met hun afkomst zouden de Israëlieten niet zo ver komen, het hele menselijke geslacht dat uit Adam voortgekomen was (Lucas 3:23-38), moest vernieuwd worden. Een nieuw begin in de geschiedenis zou aanbreken, zoals God ooit een nieuwe periode met de mensheid was ingeslagen door met Abraham als stamvader een groot volk tot het zijne te rekenen. Dat nieuwe begin wordt nu gemaakt met de komst van Jezus, de hersteller. Hij begint met het herstel voor het volk dat uit Abraham is voortgekomen. Het blijkt namelijk dat er iets is misgegaan: heel veel mensen doen niet meer mee en worden als outsiders beschouwd door de zogenaamde insiders. Jezus bevrijdt mensen uit deze hachelijke positie en noemt ze kinderen van Abraham. Lovend en God dienend gaan ze verder hun weg (Lucas 13:10-17). Het ultieme plan is om iedereen deel te laten nemen aan die herstelde en rechtvaardige wereld, in het koninkrijk van God, de nieuwe werkelijkheid, waarin ook Abraham, Isaak en Jakob aan tafel te vinden zijn (Lucas 13:28-30). Hierin bestaan geen onderdrukkers, machthebbers, rijke, hebberige mensen meer, maar kan iedereen bevrijd en zonder angst God dienen. Dat betekent een positieve omkering voor degenen die niets bezitten (Lucas 16:19-31) en voor de rijke machthebbers een noodzaak tot omkering en participatie in het herstel van de mensheid (19:1-10). De bedoeling van God kan echter wel tegengewerkt worden. Sommige mensen denken geen herstel nodig te hebben en moeten niets van die reddende Jezus hebben. Daarmee strijden ze tegen God, de God van Abraham, die zich in de loop van het narratief openbaart als de God van de opstanding (20:37). Degenen die hem verwerpen kunnen zich dan wel kinderen van Abraham noemen, maar plaatsen zichzelf toch buiten die nieuwe werkelijkheid van de opstanding uit de doden. Hun verwerping is niet zachtzinnig: de uiterste consequentie is dat ze Jezus ter dood veroordelen. Toch is dit niet het einde, maar juist het begin van die nieuwe werkelijkheid: Jezus zelf wordt door God opgewekt uit de dood. Door de opgestane Heer wordt de zegen van Abraham werkelijkheid (Handelingen 3:25-26). Eerst krijgen de kinderen van Abraham nog een kans om zich te gedragen als hun vader, om een verandering van geest door te maken en God te dienen door gehoorzaam te zijn aan zijn opdracht: op weg gaan om zo tot zegen te zijn voor alle volken van de aarde. Daarvoor hoeven ze niet vast te blijven houden aan één plek (Handelingen 7): ze mogen naar buiten treden en alle grenzen die nog bestaan doorbreken. Alle outsiders mogen insiders worden, of ze nu de biologische kinderen van Abraham zijn of niet (Handelingen 13:26). Die missie is aan het eind van Handelingen in die zin geslaagd dat de redding naar alle volken gebracht is. Toch is de verkondiging van het koninkrijk van God een open einde. Het is de vraag hoe het verder gaat, wie het aanvaarden wil en mee wil doen. Die vraag kan Lucas niet beantwoorden. Het antwoord ligt achter de horizon. En wellicht wordt de lezer wel gevraagd om het gebied achter die horizon te verkennen, om zich te verhouden tot het narratief en op de een of andere manier te participeren in het verhaal van Abraham, de vader van het volk van God.

Dat was het dan. Ik heb een masterscriptie afgerond. Dat klinkt heel onwerkelijk en het is dan ook niet helemaal waar: er zou nog helemaal niets afgerond zijn als ik dit project werkelijk alleen had moeten doen. Zonder de cursus van Annette Merz over parabellen in de synoptische evangeliën was ik nooit bij Abraham in Lucas uitgekomen. Zonder een goed gesprek met Annette Merz en Eric Ottenheim was ik mezelf kwijtgeraakt in een veel te groot onderzoeksveld en zou alle enthousiasme uit me weggesijpeld zijn. Zonder mijn vader, die op de onmogelijkste tijden klaar zat om mijn probeersels onder de loep te nemen, waren er heel veel rare kronkels in de tekst blijven staan. Zonder de bij iedere versie aangedragen verbeter- en aandachtspunten van Annette Merz was het geheel een stuk armer, onzorgvuldiger en rommeliger geweest.

Op een andere manier waren de zusters Augustinessen van onmisbare waarde. De weken dat ik in het inspirerende Casella aan mijn scriptie werkte, heb ik genoten van de structuur en de rust, maar ben ik vooral ook diep onder de indruk geraakt van de zusters, van hun hartelijke ontvangst, hun liefde en zachtmoedigheid, hun rust en humor. En op de een of andere manier had hun hele houding en uitstraling alles te maken met de inhoud van mijn scriptie. Als er ergens outsiders welkom waren... Eenzelfde uitstraling hadden de middaggebeden die in de Utrechtse Dom door de Nikola Gemeente worden georganiseerd. Ook daar heb ik warme gastvrijheid en ongedwongen vriendelijkheid ervaren. Daarbij waren de middaggebeden welkome momenten van rust en inkeer.

En natuurlijk ben ik nog veel meer mensen dankbaar: vrienden, studiegenoten, gemeenteleden en familie voor het aanhoren van het steeds maar terugkerende verhaal over die scriptie die nog niet af was; oma, ouders en meneer en mevrouw Dupuis voor de goede gesprekken; opa voor het aanbieden van zijn huisje in Ouddorp; het vriendje voor zijn goede ideeën wat betreft de lay-out (ook al is er met Word natuurlijk niets te beginnen als je InDesign gewend bent), voor het wijzen van een studieplek in de bouwkundefaculteit en voor het afdrucken en inbinden van het eindresultaat.

En nu is het klaar. Ik zit vol met mooie ideeën over Abraham als vader van het grote volk van God, over het herstel van de mensheid en het doorbreken van opgetrokken grenzen. En dan zie ik mezelf weer staan, in Jericho, als deelnemer aan een studiereis naar Israël. Ik hang over een reling en kijk in een diepe put. Eén van de begeleiders vertelt over het begin van de beschaving, over een tijd waarin de verschillende volken van het Midden Oosten nog niet bestonden. En dan besef ik dat ik in de geschiedenis kijk. Ergens daar, ver weg in de diepte, leefden de gemeenschappelijke voorouders van de volken die zich nu in een onoplosbaar conflict bevinden en hoge muren optrekken, van mensen zoals ik, geneigd om anderen in afgesloten hokjes en vakjes te stoppen. Een diep verlangen komt in me op naar een herstelde mensheid, naar één volk, met één voorvader Abraham, met één God, in één koninkrijk en met één gemeenschappelijk streven naar vrede en gerechtigheid. Ik zie het al voor me: een menigte mensen dromt samen. Iedereen is er. De straatkrantverkoper die ik altijd bij Albert Heijn zag staan gaat aan tafel met Henk en Ingrid, de topbankier schuift aan naast een jongen uit een Marokkaanse straatbende, een bejaarde dame kakelt erop los met een metal liefhebber, en een vrachtwagenchauffeur zit gebroederlijk naast een vooraanstaande professor...

En dan ben ik weer terug in het hier en nu. Ik zit nog steeds achter mijn laptop. Mijn bureau is bedekt met een laag papier en daarbovenop staan een paar lege koffiemokken. De witte bank achter mij heeft een grote koffievlek overgehouden aan deze scriptietijd en doet al lang geen dienst meer als zitplaats, aangezien de stapels boeken dat verhinderen. Zo, eerst maar eens opruimen en de realiteit onder ogen zien. En die mooie ideeën? Die blijven.

### *Primair*

Voor de Griekse teksten uit het Nieuwe Testament is gebruik gemaakt van *Novum Testamentum Graece* (de 27<sup>e</sup> druk) en tevens van het softwareprogramma *Bible Works*. Dit laatste is ook gebruikt voor concordantieonderzoek en het raadplegen van de Septuaginta en de Engelse vertaling van Jubileëen (door Robert H. Charles) . Als hulpmiddelen voor het lezen van de teksten uit het Nieuwe Testament heb ik ook gebruik gemaakt van de *Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature* (Danker, op basis van de Duitse variant van Bauer) en de *Synopsis van de Eerste Drie Evangelien* (Adelbert Denaux en Marc Vervenne, 1986).

Voor de andere teksten heb ik de volgende bronnen gebruikt:

Hadas, Moses, vert. *The Third and Fourth Books of Maccabees*. New York: Harper & Brothers, 1953.

Josephus, Flavius. *Translation and Commentary*, onder redactie van Steve Mason. Leiden: Brill, 2000.

Project on Ancient Cultural Engagement. "Text and Commentary Flavius Josephus." Geraadpleegd via <http://pace.mcmaster.ca/york/york/texts.htm>.

Philo Judaeus, *Works of Philo*. Vertaald door Francis H. Colson. The Loeb classical library. Cambridge, Massachusetts, enz.: Harvard University Press, .

Stone, Michael E, vert. *The Testament of Abraham: The Greek Recensions*. Montana: The Society of Biblical Literature.

### *Secundair*

Allison, Dale C., vert. *Testament of Abraham*. Berlijn: Walter de Gruyter, 2003.

Arterbury, Andrew E. "Zacchaeus: 'A Son of Abraham?'" In *Biblical Interpretation in Early Christian Gospels, Volume 3: The Gospel of Luke*, onder redactie van Thomas R. Hatina, 18-31. New York, London: T & T Clark, 2010.

Aune, David E. *The New Testament in Its Literary Environment*. Cambridge: James Clarke & Co, 1987.

Baird, William. "Abraham in the New Testament: Tradition and the New Identity." *Interpretation* 42 (1988): 367-379.

Barrett, Charles K. *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of the Apostles (ICC)*. Edingburgh: Clark, 2002.

Beker, J. Christiaan. "The Faithfulness of God and the Priority of Israel in Paul's Letter to the Romans." In *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, onder redactie van George W.E. Nickelsburg en George W. MacRae, 10-16. Philadelphia: Fortress Press, 1986.

Bickerman, Elias J. "De Date of Fourth Maccabees." In *Studies in Jewish and Christian History: A New Edition in English including The God of the Maccabees*, onder redactie van E.J. Bickerman, 266-271. Leiden: Brill, 2007.

Bock, Darrell L. *Luke (BECNT)*. Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 1996.

Bock, Darrell L. "The Use of the Old Testament in Luke-Acts: Christology and Mission." In *Society of Biblical Literature: 1990 Seminar Papers*, onder redactie van David J. Lull, 494-511. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1990.

Brawley, Robert L. "Abrahamic Covenant Traditions and the Characterization of God in Luke-Acts." In *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden, 109-132. Leuven: Univeristy Press, 1999.

Calvert-Koyzis, Nancy. *Paul, Monotheism and the People of God: The Significance of Abraham Traditions for Early Judaism and Christianity*. Londen, New York: T&T Clark, 2004.

Dahl, Nils A. "The Story of Abraham in Luke-Acts." In *Studies in Luke-Acts*, onder redactie van Leander E. Keck en J. Louis Martyn, 139-158. Nashville, New York: Pabingdon Press, 1966.

Denaux, Adelbert. "Old Testament Models for the Lukan Travel Narrative. A Critical Survey." In *The Scriptures in the Gospels*, onder redactie van C.M. Tuckett, 271-305. Leuven: University Press, 1997.

Denaux, Adelbert. "The Theme of Divine Visits and Human (In)hospitality in Luke-Acts." In *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden, 255-279. Leuven: Univeristy Press, 1999.

Dunn, James D.G. *Beginning from Jerusalem*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge: Eerdmans, 2009.

Dunn, James D.G. *New Testament Theology. An Introduction*. Nashville: Abingdon Press, 2009.

Dunn, James D.G. *The Acts of the Apostles*. Peterborough: Epworth Press, 1996.

Dunn, James D.G. *The Parting of the Ways: Between Christianity and Judaism and their Significance for the Character of Christianity*. London: SCM Press, 2006 (Tweede Editie).

Epp, Eldon J. "Jewish-Gentile Continuity in Paul: Torah and/or Faith? (Romans 9:1-5)" In *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, onder redactie van George W.E. Nickelsburg en George W. MacRae, 80-90. Philadelphia: Fortress Press, 1986.

Eynde, Sabine van den. "Children of the Promise: on the διαθήκη-promise to Abraham in Lk 1,72 and Acts 3,25. In *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden, 469-482. Leuven: Univeristy Press, 1999.

Fitzmyer, Joseph A. *The Gospel According to Luke (AB)*. Garden City, New York: Doubleday, 1981.

Forbes, Greg W. *The God of Old: The Role of the Lukan Parables in the Purpose of Luke's Gospel*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000.

Franklin, Eric. *Luke: Interpreter of Paul, Critic of Matthew*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994.

- Gager, John G. "Jews, Gentiles, and Synagogues in the Book of Acts." In *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, onder redactie van George W.E. Nickelsburg en George W. MacRae, 91-99. Philadelphia: Fortress Press, 1986.
- García Serrano, Andrés. *The Presentation in the Temple: The Narrative Function of Lk 2:22-39 in Luke-Acts*. Rome: GBP, 2012.
- Green, Joel B. "Jesus and a Daughter of Abraham (Luke 13:10-17): Test Case for a Lucan Perspective on Jesus' Miracles." *The Catholic Biblical Quarterly* 51 (1989): 643-654.
- Green, Joel B. *Methods for Luke*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Green, Joel B. *The Gospel of Luke (NICNT)*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge: Eerdmans, 1997.
- Hamm, M. Dennis. "The Freeing of the Bent Woman and the Restoration of Israel: Luke 13:10-17 as Narrative Theology." *Journal for the Study of New Testament* 31 (1987): 23-44.
- Hamm, M. Dennis. "Zacchaeus Revisited Once More: A Story of Vindication or Conversion?" *Biblica: Comentarium Periodicum Pontificii Instituti Biblici* 72 (1991): 249-252.
- Hays, Richard B. *The Faith of Jesus Christ: The Narrative Substructure of Galatians 3:1-4:11 (Second Edition)*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 2002.
- Jervell, Jacob. *Luke and the People of God: A New Look at Luke-Acts*. Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1990.
- Jervell, Jacob. *The Unknown Paul. Essays on Luke-Acts and Early Christian History*. Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1984.
- Jonas, Dirk. "Tretet ein! Q 13,24-27." In *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, onder redactie van Ruben Zimmermann e.a., 193-199. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007.
- Karris, Robert J. "Luke 13:10-17 and God's Promises to Israel." In *Divine Promises to the Fathers in the Three Monotheistic Religions*, onder redactie van Alviero Niccacci, 98-115. Jeruzalem: Franciscan Printing Press, 1995.
- Kilgallen, John J. "The Speech of Stephen, Acts 7:2-53." *The Expository Times* 115 (2004): 293-297.
- Koenig, John. *New Testament Hospitality: Partnership with Strangers as Promise and Mission*. Philadelphia: Fortress Press, 1985.
- Lange, Tineke de. *Abraham in John 8,31-59: His Significance in the Conflict between Johannine Christianity & its Jewish Environment*. Amphora Books: Amsterdam, 2008.
- Le Cornu, Hilary en Joseph Shulam. *A Commentary on the Jewish Roots of Acts*. Jeruzalem: Academon, 2003.
- Lehtipuu, Outi. "Characterization and Persuasion: The Rich Man and the Poor Man in Luke 16:19-31." In *Characterization in the Gospel: Reconceiving Narrative Criticism*, onder redactie van David Rhoads en Kari Syreeni, 73-105. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999.

Leonhardt-Balzer, Jutta. „Wie kommt ein Reicher in Abrahams Schoß? (Vom reichen Mann und armen Lazarus).“ In *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, onder redactie van Ruben Zimmermann e.a. Güttersloh: Güttersloher Verlagshaus, 2007.

Litwak, Kenneth D. *Echoes of Scripture in Luke-Acts: Telling the History of God's People Intertextually*. Londen, New York: T&T Clark International, 2005.

Moessner, David P. “The Lukan Prologues in the Light of Ancient Narrative Hermeneutics. *παρηκολουθηκότι* and the Credential Author.” In *The Unity of Luke-Acts* onder redactie van J. Verheyden, 399-418. Leuven: Univeristy Press, 1999.

Moxnes, Halvor. “Meals and the New Community in Luke.” *Svensk exegetisk årsbok* 51 (1986): 158-167.

Neubrand, Maria. *Abraham – Vater von Juden un Nichtjuden: Eine exegetische Studie zu Röm 4*. Würzburg: Echter Verlag, 1997.

Nolland, John. *Luke (WBC)*. Dallas, Texas: Word Books, 1989.

O’Kane, Martin. “‘The Bosom of Abraham’ (Luke 16:22): Father Abraham in the Visual Imagination.” *Biblical Interpretation* 15 (2007): 485-518.

O’Toole, Robert F. “Some Exegetical Reflections on Luke 13,10-17.” *Biblica: Comentarii Periodici Pontificii Instituti Biblici* 73 (1992): 84-107.

Pao, David W. en Eckhard J. Schnabel, “Luke.” In *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, onder redactie van G.K. Beale en D.A. Carson, 251-414. Grand Rapids: Baker Academic, 2007.

Pervo, Richard I. *Acts: A Commentary*. Minneapolis: Fortress Press, 2009.

Pervo, Richard I. “The Paul of Acts and the Paul of the Letters: Aspects of Luke as an Interpreter of the Corpus Paulinum.” In *Reception of Paulinism of Acts - Reception du paulinisme dans les Actes des apotres*, onder redactie van Daniel Marguerat, 141-156. Leuven: Peeters, 2009.

Porter, Stanley E. “Luke: Companion or Disciple of Paul?” In *Paul and the Gospels : Christologies, Conflicts and Convergences*, onder redactie van Joel Willits en Michael F. Bird, 146-168. London: T&T Clark, 2011.

Powell, Mark A. *What Is Narrative Criticism?* Minneapolis: Fortress Press, 1990.

Reed, Annette Y. “The Construction and Subversion of Patriarchal Perfection: Abraham and Exemplarity in Philo, Josephus and the *Testament of Abraham*.” *Journal for the Study of Judaism* 40 (2009): 185-212.

Ringgren, Helmer. “Luke’s Use of the Old Testament.” In *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, onder redactie van George W.E. Nickelsburg en George W. MacRae, 227-235. Philadelphia: Fortress Press, 1986.



Robbins, Vernon K. "The Social Location of the Implied Author of Luke-Acts." In *The Social World of Luke-Acts: Models for Interpretation*, onder redactie van Jerome H. Neyrey, 305-332. Peabody, Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1991.

Siker, Jeffrey S. *Disinheriting the Jews: Abraham in Early Christian Controversy*. Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1991.

Squires, John T. *The Plan of God in Luke-Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Steyn, Gert J. "Soteriological Perspectives in Luke's Gospel." In *Salvation in the New Testament: Perspectives on Soteriology*, onder redactie van Jan G. van der Watt, 67-99. Leiden: Brill, 2005.

Tomson, Peter J. 'Als dit uit de Hemel is...': *Jezus en de Schrijvers van het Nieuwe Testament in hun Verhouding tot het Jodendom*. Hilversum: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, vierde (gecorrigeerde druk) 2002.

Tuckett, Christopher M. *Luke*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996.

Vanderkam, James C, vert. *The Book of Jubilees*. Lovanii: Peeters, 1989.

Walters, Patricia. *The Assumed Authorial Unity of Luke and Acts: A Reassessment of the Evidence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Wheelwright, Philip. *Methaphor & Reality*. Bloomington, Londen: Indiana University Press, 1962.

Whitenton, Michael R. "Rewriting Abraham and Joseph: Stephen's Speech (Acts 7:2-16) and Jewish Exegetical Traditions." *Novum Testamentum* 54 (2012): 149-167.

Wintermute, Orval S. "Jubilees." In *The Old Testament Pseudepigrapha: Volume 2*, onder redactie van James H. Charlesworth, 35-142. New York: Doubleday, 1985.

Wisdom, Jeffrey R. *Blessing for the Nations and the Curse of the Law: Paul's Citation of Genesis and Deuteronomy in Gal 3.8-10*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 2001.

York, John O. *The Last Shall Be First: The Rhetoric of Reversal in Luke*. Sheffield: JSOT Press, 1991.

## A. JUBILEEËN

Robert H. Charles' Engelse vertaling van de Ethiopische versie.

**Hoofdstuk 11:15-12:5**

**11:15** And in the seventh year of this week she bare him a son, and he called his name Abram, by the name of the father of his mother; for he had died before his daughter had conceived a son. <sup>16</sup> And the child began to understand the errors of the earth that all went astray after graven images and after uncleanness, and his father taught him writing, and he was two weeks of years old, and he separated himself from his father, that he might not worship idols with him. <sup>17</sup> And he began to pray to the Creator of all things that He might save him from the errors of the children of men, and that his portion should not fall into error after uncleanness and vileness. <sup>18</sup> And the seed time came for the sowing of seed upon the land, and they all went forth together to protect their seed against the ravens, and Abram went forth with those that went, and the child was a lad of fourteen years. <sup>19</sup> And a cloud of ravens came to devour the seed, and Abram ran to meet them before they settled on the ground, and cried to them before they settled on the ground to devour the seed, and said, 'Descend not: return to the place whence ye came,' and they proceeded to turn back. <sup>20</sup> And he caused the clouds of ravens to turn back that day seventy times, and of all the ravens throughout all the land where Abram was there settled there not so much as one. <sup>21</sup> And all who were with him throughout all the land saw him cry out, and all the ravens turn back, and his name became great in all the land of the Chaldees. <sup>22</sup> And there came to him this year all those that wished to sow, and he went with them until the time of sowing ceased: and they sowed their land, and that year they brought enough grain home and eat and were satisfied. <sup>23</sup> And in the first year of the fifth week Abram taught those who made implements for oxen, the artificers in wood, and they made a vessel above the ground, facing the frame of the plough, in order to put the seed thereon, and the seed fell down therefrom upon the share of the plough, and was hidden in the earth, and they no longer feared the ravens.

<sup>24</sup> And after this manner they made (vessels) above the ground on all the frames of the ploughs, and they sowed and tilled all the land, according as Abram commanded them, and they no longer feared the birds. **12:1** And it came to pass in the sixth week, in the seventh year thereof, that Abram said to Terah his father, saying, 'Father!' <sup>2</sup> And he said, 'Behold, here am I, my son.' And he said, 'What help and profit have we from those idols which thou dost worship, And before which thou dost bow thyself?' <sup>3</sup> For there is no spirit in them, For they are dumb forms, and a misleading of the heart. Worship them not: <sup>4</sup> Worship the God of heaven, Who causes the rain and the dew to descend on the earth And does everything upon the earth, And has created everything by His word, And all life is from before His face. <sup>5</sup> Why do ye worship things that have no spirit in them? For they are the work of (men's) hands, And on your shoulders do ye bear them, And ye have no help from them, But they are a great cause of shame to those who make them, And a misleading of the heart to those who worship them: Worship them not.'

**Hoofdstuk 14:13-14**

**14:13** And it came to pass, when the sun had set, that an ecstasy fell upon Abram, and lo! an horror of great darkness fell upon him, and it was said unto Abram: 'Know of a surety that thy seed shall be a stranger in a land (that is) not theirs, and they shall bring them into bondage, and afflict them four

hundred years. <sup>14</sup> And the nation also to whom they will be in bondage will I judge, and after that they shall come forth thence with much substance.

## Hoofdstuk 22

**22:10** And he called Jacob and said: 'My son Jacob, may the God of all bless thee and strengthen thee to do righteousness, and His will before Him, and may He choose thee and thy seed that ye may become a people for His inheritance according to His will alway. <sup>11</sup> And do thou, my son, Jacob, draw near and kiss me.' And he drew near and kissed him, and he said: 'Blessed be my son Jacob And all the sons of God Most High, unto all the ages: May God give unto thee a seed of righteousness; And some of thy sons may He sanctify in the midst of the whole earth; May nations serve thee, And all the nations bow themselves before thy seed. <sup>12</sup> Be strong in the presence of men, And exercise authority over all the seed of Seth. Then thy ways and the ways of thy sons will be justified, So that they shall become a holy nation. <sup>13</sup> May the Most High God give thee all the blessings Wherewith He has blessed me And wherewith He blessed Noah and Adam; May they rest on the sacred head of thy seed from generation to generation for ever. <sup>14</sup> And may He cleanse thee from all unrighteousness and impurity, That thou mayest be forgiven all the transgressions; which thou hast committed ignorantly. And may He strengthen thee, And bless thee. And mayest thou inherit the whole earth, <sup>15</sup> And may He renew His covenant with thee, That thou mayest be to Him a nation for His inheritance for all the ages, And that He may be to thee and to thy seed a God in truth and righteousness throughout all the days of the earth. <sup>16</sup> And do thou, my son Jacob, remember my words, And observe the commandments of Abraham, thy father: Separate thyself from the nations, And eat not with them: And do not according to their works, And become not their associate; For their works are unclean, And all their ways are a pollution and an abomination and uncleanness. <sup>17</sup> They offer their sacrifices to the dead And they worship evil spirits, And they eat over the graves, And all their works are vanity and nothingness. <sup>18</sup> They have no heart to understand And their eyes do not see what their works are, And how they err in saying to a piece of wood: 'Thou art my God,' And to a stone: 'Thou art my Lord and thou art my deliverer.' [[And they have no heart.]] <sup>19</sup> And as for thee, my son Jacob, May the Most High God help thee And the God of heaven bless thee And remove thee from their uncleanness and from all their error. <sup>20</sup> Be thou ware, my son Jacob, of taking a wife from any seed of the daughters of Canaan; For all his seed is to be rooted out of the earth. <sup>21</sup> For, owing to the transgression of Ham, Canaan erred, And all his seed shall be destroyed from off the earth and all the residue thereof, And none springing from him shall be saved on the day of judgment. <sup>22</sup> And as for all the worshippers of idols and the profane There shall be no hope for them in the land of the living; And there shall be no remembrance of them on the earth; For they shall descend into Sheol, And into the place of condemnation shall they go, As the children of Sodom were taken away from the earth So will all those who worship idols be taken away. <sup>23</sup> Fear not, my son Jacob, And be not dismayed, O son of Abraham: May the Most High God preserve thee from destruction, And from all the paths of error may he deliver thee. <sup>24</sup> This house have I built for myself that I might put my name upon it in the earth: [[it is given to thee and to thy seed for ever]], and it will be named the house of Abraham; it is given to thee and to thy seed for ever; for thou wilt build my house and establish my name before God for ever: thy seed and thy name will stand throughout all generations of the earth.' <sup>25</sup> And he ceased commanding him and blessing him. And the two lay together on one bed, and Jacob slept in the bosom of Abraham, his father's father and he kissed him seven times, and his affection and his heart rejoiced over him.

## B. 4 MAKKABEEËN

Griekse tekst uit Alfred Rahlfs' *Septuaginta*, met de Engelse vertaling van Moses Hadas.

**Hoofdstuk 14:20-15:3, 15:9-14, 15:25-28, 16:1-4, 16:14, 16:20, 17:1-6, 18:1-5.**

**14:20** ἀλλ' οὐχὶ τὴν Ἀβραὰμ ὁμόψυχον τῶν νεανιῶν μητέρα μετεκίνησεν ἢ συμπάθεια τέκνων. **15:1** Ὁ λογισμὲ τέκνων παθῶν τύραννε, καὶ εὐσέβεια μητρὶ τέκνων ποθεινότερα. <sup>2</sup> μήτηρ δυεῖν προκειμένων, εὐσεβείας, καὶ τῆς ἑπτὰ υἱῶν σωτηρίας προσκαίρου κατὰ τὴν τοῦ τυράννου ὑπόσχεσιν. <sup>3</sup> τὴν εὐσέβειαν μᾶλλον ἠγάπησεν τὴν σώζουσιν εἰς αἰωνίαν ζωὴν κατὰ θεόν. (...)

<sup>9</sup> οὐ μὴν δέ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καλοκάγαθίαν τῶν υἱῶν καὶ τὴν πρὸς τὸν νόμον αὐτῶν εὐπειθίαν, μείζω τὴν ἐν αὐτοῖς ἔσχεν φιλοστοργίαν. <sup>10</sup> δίκαιοί τε γὰρ ἦσαν καὶ σώφρονες καὶ ἀνδρεῖοι καὶ μεγαλόψυχοι καὶ φιλάδελφοι, καὶ φιλομήτορες οὕτως, ὥστε καὶ μέχρι θανάτου τὰ νόμιμα φυλάσσοντας πείθεσθαι αὐτῇ. <sup>11</sup> ἀλλ' ὅμως, καίπερ τοσοῦτων ὄντων τῶν περὶ τὴν φιλοτεκνίαν εἰς συμπάθειαν ἐλκόντων τὴν μητέρα, ἐπ' οὐδενὸς αὐτῶν τὸν λογισμὸν αὐτῆς αἰ πανποίκιλοι βάσανοι ἴσχυσαν μετατρέψαι. <sup>12</sup> ἀλλὰ καὶ καθ' ἓνα παῖδα καὶ ὁμοῦ πάντα ἢ μήτηρ ἐπὶ τὸν τῆς εὐσεβείας προετρέπετο θάνατον. <sup>13</sup> Ὁ φύσις ἱερά, καὶ φίλτρα γονέων καὶ γονεῦσιν φιλόστοργε, καὶ τροφεία, καὶ μητέρων ἀδάμαστα πάθη. <sup>14</sup> καθ' ἓνα στρεβλούμενον καὶ φλεγόμενον ὀρώσα μήτηρ, οὐ μετεβάλετο διὰ τὴν εὐσέβειαν. (...)

<sup>25</sup> καθάπερ γὰρ ἐν βουλευτηρίῳ τῇ ἑαυτῆς ψυχῇ δεινοὺς ὀρώσα συμβούλους, φύσιν καὶ γένεσιν καὶ φιλοτεκνίαν καὶ τέκνων στρέβλαν, <sup>26</sup> δύο ψήφους κρατοῦσα μήτηρ, θανατηφόρον τε καὶ σωτήριον ὑπὲρ τέκνων, <sup>27</sup> οὐκ ἐπέγνω τὴν σώζουσιν ἑπτὰ υἱοὺς πρὸς ὀλίγον χρόνον σωτηρίαν. <sup>28</sup> ἀλλὰ τῆς θεοσεβοῦς Ἀβραὰμ καρτερίας ἢ θυγάτηρ ἐμνήσθη. (...)

But Sympathy for her offspring did not move the mother of the youths, whose soul was like Abraham's. O Reason of the children, master over the emotions! O religion, dearer to the mother than her sons! When two alternatives lay before her, religion, or the immediate salvation of her sons accordign to the tyrant's promise, she loved religion better, which preserves to eternal life according to God's promise. (...)

Nay, more: because of her very nobility, and their ready obedience to the Law, she cherished an even deeper affection for them. For they were just, and temperate, and courageous, and great-spirited, and united by fraternal love: and so loved their mother that in obedience to her they observed the Law even unto death. Nevertheless, though so many considerations affecting maternal love drew the mother to sympathize with them, yet in the case of none of them did their manifold tortures avail to sway her reason; but each child severally and all together the mother urged on to death for religion's sake. Ah, sacred nature, charm of paternal love, filial yearning, nurture, the indomitable emotions of motherhood! One by one the mother saw her sons tortured and burned – and swerved not, for religion's sake. (...)

In the tribunal of her own heart, as it were, she saw clever advocates – nature, parentage, maternal love, the torment of children; and she held in her discretion (a mother over her children!) two ballots: a doom of death and salvation; yet she did not choose that favorable course which would bring safety to her seven sons for a brief space, but rather as a daughter of God-fearing Abraham bethought herself of Abraham's fortitude. (...)

**16:1** Εἰ δὲ τοίνυν καὶ γυνὴ καὶ γεραῖα καὶ ἑπτὰ παίδων μήτηρ ὑπέμεινεν τὰς μέχρι θανάτου βασάνους ὁρῶσα τῶν τέκνων· ὁμολογουμένως αὐτοκράτωρ ἐστὶν τῶν παθῶν ὁ εὐσεβῆς λογισμός. <sup>2</sup> ἀπέδειξα οὖν ὅτι οὐ μόνον τῶν παθῶν ἄνδρες ἐπεκράτησαν, ἀλλὰ καὶ γυνὴ τῶν μεγίστων βασάνων ὑπερεφρόνησεν. <sup>3</sup> καὶ οὐχ οὕτως οἱ περὶ Δανιὴλ λέοντες ἦσαν ἄγριοι, οὐδὲ ἡ Μισαὴλ ἐκφλεγομένη κάμινος λαβροτάτω πυρὶ, ὡς ἡ τῆς φιλοτεκνίας περιέκαιεν ἐκείνην φύσις, ὁρῶσα αὐτῆς τοὺς ἑπτὰ υἱοὺς βασανιζομένους. <sup>4</sup> ἀλλὰ τῷ λογισμῷ τῆς εὐσεβείας κατέσβεσε τὰ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα πάθη ἡ μήτηρ. (...)

<sup>14</sup> Ὡ μήτηρ δι' εὐσέβειαν θεοῦ στρατιῶτι. πρεσβῦτι καὶ γυνὴ, διὰ καρτερίαν καὶ τύραννον ἐνίκησας, καὶ ἔργοις δυνατωτέρα καὶ λόγοις εὐρέθης ἅν ἄνδρός. (...)

<sup>20</sup> δι' ὃν καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἀβραὰμ ἔσπευδεν τὸν ἐθνοπάτορα υἱὸν σφαγιάσαι Ἰσαάκ, καὶ τὴν πατρῶαν χεῖρα ξιφηφόρον καταφερομένην ἐπ' αὐτὸν ὁρῶν οὐκ ἔπτηξεν. (...)

**17:1** ἔλεγον δὲ καὶ τῶν δορυφόρων τινὲς ὡς ὅτε ἔμελλεν καὶ αὐτὴ συλλαμβάνεσθαι πρὸς θάνατον, ἵνα μὴ ψαύσειεν τι τοῦ σώματος αὐτῆς, ἑαυτὴν ἔρριψεν κατὰ τῆς πυρᾶς. <sup>2</sup> Ὡ μήτηρ σὺν ἑπτὰ παισὶν καταλύσασα τὴν τοῦ τυράννου βίαν, καὶ ἀκυρώσασα τὰς κακὰς ἐπινοίας αὐτοῦ, καὶ ἐπιδείξασα τὴν τῆς πίστεως γενναιότητα. <sup>3</sup> καθάπερ γὰρ σὺ στέγη ἐπὶ τοῦ στύλου τῶν παίδων γενναίως ἰδρυμένη, ἀκλινῶς ὑπήνεγκας τὸν διὰ τῶν βασάνων σεισμόν. <sup>4</sup> θάρρει τοιγαροῦν, ὦ μήτηρ ἱερόψυχε, τὴν ἐλπίδα τῆς ὑπομονῆς γενναίως ἔχουσα πρὸς τὸν θεόν. <sup>5</sup> οὐχ οὕτω σελήνη κατ' οὐρανὸν σὺν ἄστροις σεμνὴ καθέστηκεν, ὡς σὺ τοὺς ἰσαστέρους ἑπτὰ παῖδας φωταγωγήσασα πρὸς τὴν εὐσέβειαν ἔντιμος καθέστηκας θεῷ, καὶ ἐστήρισαι ἐν οὐρανῷ σὺν αὐτοῖς. <sup>6</sup> ἦν γὰρ ἡ παιδοποιία σου ἀπὸ Ἀβραὰμ τοῦ παιδός. (...)

If then, a woman – elderly at that, and the mother of seven sons – endured seeing her children tortured to death, it must be acknowledged that religious reason is sovereign over the emotions. Thus I have demonstrated that not only men have shown mastery over the emotions, but that even a woman could despise the fiercest tortures. Not so savage were lions about Daniel; not so fiercely did Mishael's brazier burn with its greedy flame; as did innate maternal affections burn that woman, as she saw those seven sons of hers subjected to such manifold torments. But by reason which belongs to religion did the mother quench emotions so numerous and so intense. (...)

Mother, soldier of God through religion, Elder woman! By your constancy you have vanquished even the tyrant; and by your deeds and your words discovered yourself more stalwart than a man. (...)

For His [God's] sake also was our father Abraham zealous to immolate his son Isaac, the father of a nation; nor did Isaac flinch when he saw his father's hand, armed with a sword, descending upon him. (...)

Certain of the guards declared that when she too was about to be seized and put to death, she flung herself into fire, so that no one might touch her body. O mother with your seven sons, who broke the violence of the tyrant, and rendered his evil devices futile, and demonstrated the nobility of faith! Nobly set as a beam upon the pillars of your children, unswervingly did you support the earthquake of the tortures. Be of good courage, then, mother of holy soul, who keep the hope of your endurance firm with God; not so majestic stands the moon in heaven, with its stars, as you stand; lightning the way to piety for your seven starlikes sons; honored by God, and with them fixed in heaven. For your childbearing was of our Father Abraham. (...)

**18:1** Ὡ τῶν Ἀβραμιαίων σπερμάτων ἀπόγονοι παῖδες Ἰσραηλεῖται, πείθεσθε τῷ νόμῳ τούτῳ, καὶ πάντα τρόπον εὐσεβεῖτε.<sup>2</sup> γινώσκοντες ὅτι τῶν παθῶν δεσπότης ἐστὶν ὁ εὐσεβῆς λογισμὸς, καὶ οὐ μόνον τῶν ἔνδοθεν ἀλλὰ καὶ τῶν ἔξωθεν πόνων.<sup>3</sup> ἀνθ' ὧν διὰ τὴν εὐσεβείαν προιέμενοι τὰ σώματα τοῖς πόνοις ἐκείνοι, οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐθαυμάσθησαν, ἀλλὰ καὶ θείας μερίδος κατηξιώθησαν.<sup>4</sup> καὶ δι' αὐτοὺς εἰρήνευσεν τὸ ἔθνος, καὶ τὴν εὐνομίαν τὴν ἐπὶ τῆς πατρίδος ἀνανεωσάμενοι, ἐκπεπολιόρηκε τοὺς πολεμίους.<sup>5</sup> καὶ ὁ τύραννος Ἀντίοχος καὶ ἐπὶ γῆς τετιμώρηται, καὶ ἀποθανῶν κολάζεται· ὡς γὰρ οὐδὲν οὐδαμῶς ἴσχυσεν ἀναγκάσαι τοὺς Ἱεροσολυμίτας ἀλλοφυλῆσαι, καὶ τῶν πατρῶν ἔθων ἐκδιαιτηθῆναι, τότε δὴ ἀπάρας ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων ἐστρατοπέδευσεν ἐπὶ Πέρσας.

O descendants of the seed of Abraham, children of Israel, obey this Law, and in every respect pursue religion; knowing that religious reason is master over the emotions, and over pains not only from within but also from without. Those men who yielded up their bodies to suffering for the sake of religion were in recompense not only admired by mankind, but were also deemed worthy of a divine portion. And it was because of them that our nation obtained peace; they renewed the observance of the Law in their country, and lifted their enemies' siege. But the tyrant Antiochus was punished upon earth, and is yet chastised after his death. For when he was by no means able to force the people of Jerusalem to change their race, and to depart from Jerusalem and marched against the Persians.

### C. PHILO

Editie van *The Loeb Classical Library* (met de Engelse vertaling van Francis H. Colson)

#### *De Virtutibus* 203-206,211-216

<sup>203</sup> ἀλλὰ τί τούτων μεμνήσθαι προσῆκεν ἀφόμενον τοῦ πρώτου καὶ γηγενοῦς; ὅς ἔνεκα εὐγενείας οὐδενὶ θνητῷ σύγκριτος, χερσὶ μὲν θεαῖς εἰς ἀνδριάντα τὸν σωματοειδῆ τυπωθεὶς ἀκρότητι τέχνης πλαστικῆς, ψυχῆς δὲ ἀξιωθεὶς ἀπ' οὐδενὸς ἔτι τῶν εἰς γένεσιν ἠκόντων, ἐμπνεύσαντος θεοῦ τῆς ἰδίας δυνάμεως ὅσον ἐδύνατο δέξασθαι θνητῆ φύσις, ἄρ' οὐχ ὑπερβολὴ τις εὐγενείας μηδεμιᾶ τῶν ἄλλων ὅσαι διωνομάσθησαν εἰς σύγκρισιν ἐλθεῖν δυναμένη;<sup>204</sup> τῶν μὲν γὰρ τὸ κλέος ἐκ προγόνων εὐτυχίας ἀνθρώποι δὲ οἱ πρόγονοι, ζῶα ἐπίκηρα καὶ φθαρτά, καὶ αἱ τούτων ἀβέβαιοι καὶ ἐφήμεροι τὰ πολλὰ εὐπραγίαι τοῦ, δὲ πατὴρ μὲν θνητὸς οὐδεὶς, ὁ δὲ αἰδιος θεός.<sup>205</sup> οὗ τρόπον τινὰ γενόμενος εἰκῶν κατὰ τὸν ἡγεμόνα νοῦν ἐν ψυχῇ, δέον

Yet why should we mention these and leave out of sight the first and earth-born man, who for nobility of birth stands beyond comparison with all other mortals, moulded with consummate skill into the figure of the human body by the hand of God, the Master Sculptor, and judged worthy to receive his soul not from any other thing already created, but through the breath of God imparting of His own power such measure as mortal nature could receive? Have we not here a transcendence of noble birth, which cannot be brought into comparison with any of the other examples known to fame? For their renown rests on the good fortune of their ancestors, who were men, creature which lived only to decay and perish, and their happier experiences are mostly uncertain and short-lived. But his father was no mortal but the eternal God, whose image he was in a sense in

ἀκηλίδωτον τὴν εἰκόνα φυλάξαι καθ' ὅσον οἷόν τε ἦν ἐπακολουθήσαντα ταῖς τοῦ γεννήσαντος ἀρεταῖς, προτεθέντων εἰς αἰρέσεις καὶ φυγὰς τῶν ἐναντίων, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ καὶ ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς, τὰ μὲν ψευδῆ καὶ αἰσchrὰ καὶ κακὰ προθύμως εἴλετο, τῶν δὲ ἀγαθῶν καὶ καλῶν καὶ ἀληθῶν ἠλόγησεν· ἐφ' οἷς εἰκότως θνητὸν ἀθανάτου βίον ἀνθυπηλλάξατο μακαριότητος καὶ εὐδαιμονίας σφαλεις καὶ ῥᾶστα μετέβαλεν εἰς ἐπίπονον καὶ κακοδαίμονα ζωὴν.<sup>206</sup> ἄλλ' οὗτοι μὲν ἔστωσαν κοινοὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ὄροι τοῦ μὴ ἐπὶ μεγάλοις γένεσι σεμνύνεσθαι τοὺς καλοκάγαθίας ἀμοιροῦντας· (...)

<sup>211</sup> οὗτοι μὲν οὖν εἰσι τῆς ἐπιλήπτου τάξεως, οὓς ἐξ ἀγαθῶν πονηροὺς γενομένους ὤνησαν μὲν οὐδὲν αἰ πατέρων ἀρεταί, αἱ δ' ἐν τῇ ψυχῇ κακίαι μυρία ἔβλαψαν. ἔχω δ' εἰπεῖν ἑτέρους τῆν ἐξ ἐναντίας ἀμείνω τεταγμένους τάξιν, οἷς πρόγονοι μὲν ὑπαίτιοι, ζηλωτὸς δὲ καὶ ἀνάπλεως εὐφημίας ὁ βίος.<sup>212</sup> τοῦ τῶν Ἰουδαίων ἔθνος ὁ πρεσβύτατος γένος μὲν ἦν Χαλδαῖος, πατρὸς δὲ ἀστρονομικοῦ τῶν περὶ τὰ μαθήματα διατριβόντων, οἱ τοὺς ἀστέρας θεοὺς νομίζουσι καὶ τὸν σύμπαντα οὐρανὸν τε καὶ κόσμον, παρ' οὓς τό τε εὖ καὶ τὸ χειρόν ἐκάστοις φασὶν ἀποβαίνειν, οὐδὲν ἔξω τῶν αἰσθητῶν αἴτιον ὑπολαμβάνοντες εἶναι.<sup>213</sup> τούτου δὲ τί ἂν εἴη χαλεπώτερον ἢ μᾶλλον ἀπελέγξει τὴν ἐν τῇ ψυχῇ δυσγένειαν δυνάμενον δι' ἐπιστήμης τῶν πολλῶν καὶ δευτέρων καὶ γεννητῶν εἰς ἀνεπιστημοσύνην ἰούση τοῦ ἑνὸς καὶ πρεσβυτάτου καὶ ἀγενήτου καὶ ποιητοῦ τῶν ὅλων καὶ διὰ τε ταῦτα ἀρίστου καὶ διὰ μυρία ἄλλα, ἃ διὰ μέγεθος ἀνθρώπινος λογισμὸς οὐ χωρεῖ;<sup>214</sup> ὧν ἔννοιαν λαβῶν καὶ ἐπιθειάσας καταλείπει μὲν πατρίδα καὶ γενεὰν καὶ πατρῶον οἶκον, εἰδὼς ὅτι μένοντος μὲν αἰ τῆς πολυθέου δόξης ἐγκαταμενοῦσιν

virtue of the ruling mind within the soul. Yet though he should have kept that image undefiled and followed as far as he could in the steps of his Parent's virtues, when the opposites were set before him to choose or avoid, good and evil, honourable and base, true and false, he was quick to choose the false, the base and the evil and spurn the good and honourable and true, with the natural consequence that he exchanged mortality for immortality, forfeited this blessedness and happiness and found an easy passage to a life of toil and misery. These examples may serve as landmarks common to all mankind to remind that those who have no true excellence of character should not pride themselves on the greatness of their race. (...)

Now these belong to the erring class, evil children of good parents, who gained no profit from the virtues of their fathers, but suffered countless injuries from the vices of their minds. But I can cite others of the opposite and better class, whose ancestors were men of guilt, but their own lives were worthy of emulation and full of good report. The most ancient member of the Jewish nation was a Chaldaean by birth, the son of an astrologer, one of those who study the lore of that science, and think that the stars and the whole heaven and universe are gods, the authors, they say, of the events which befall each man for good or for ill, and hold that there is no originating cause outside the things we perceive by our senses. What could be more grievous or more capable of proving the total absence of nobility in the soul than this, that is knowledge of the many, the secondary, the created, only leads it to ignore the One, the Primal, the Uncreated and Maker of all, whose supreme excellence is established by these and countless other attributes of such magnitude that no human reason can contain them? Perception of these truths and divine inspiration induced him to leave his native country, his race and paternal home, knowing that if he stayed the delusions of the polytheistic creed would stay within him and render it impossible for him to discover the One,

ἀπάται ἀνήνυτον κατασκευάζουσαι τὴν τοῦ ἑνὸς εὐρεσιν, ὅς ἐστιν αἰδιος μόνος καὶ ὄλων πατὴρ νοητῶν τε αὐτῶν καὶ αἰσθητῶν, εἰ δὲ μετανασταίη, μεταναστήσεται καὶ τῆς διανοίας ἡ ἀπάτη μεθαρμοσαμένης τὴν ψευδῆ δόξαν εἰς ἀλήθειαν.<sup>215</sup> ἅμα δὲ καὶ τὸν πόθον ὃν ἐπόθει γινῶναι τὸ ὄν προσανερρῆρισε λόγια χρησθέντα, οἷς ποδηγετούμενος ἐπὶ τὴν τοῦ ἑνὸς ἀοκνοτάτη σπουδῆ ζήτησιν ἦει· καὶ οὐ πρότερον ἀνῆκεν ἢ τρανοτέρως λαβεῖν φαντασίας, οὐχὶ τῆς οὐσίας τοῦτο γὰρ ἀμήχανον ἀλλὰ, τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ καὶ προνοίας.<sup>216</sup> διὸ καὶ πιστεῦσαι λέγεται τῷ θεῷ πρῶτος, ἐπειδὴ καὶ πρῶτος ἀκλινῆ καὶ βεβαίαν ἔσχεν ὑπόληψιν, ὡς ἔστιν ἓν αἴτιον τὸ ἀνωτάτω καὶ προνοεῖ τοῦ τε κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ. κτησάμενος δὲ πίστιν, τὴν τῶν ἀρετῶν βεβαιότητα, συνεκτᾶτο καὶ τὰς ἄλλας ἀπάσας, ὡς παρὰ τοῖς ὑποδεξαμένοις νομίζεσθαι βασιλεύς, οὐχὶ ταῖς παρασκευαῖς ιδιώτης γὰρ ἦν ἀλλὰ, τῷ περὶ τὴν ψυχὴν μεγέθει, φρονήματος ὡν βασιλικῷ.

who alone is eternal and the Father of all things, conceptual and sensible, whereas if he removed, the delusion would also remove from his mind and its false creed be replaced by the truth. At the same time, also, the fire of yearning, which possessed him to know the Existent, was fanned by the divine warnings vouchsafed to him. With these to guide his steps, he went forth never faltering in his ardour to seek for the One, nor did he pause until he received clearer visions, no of His essence, of that is impossible, but of His existence and providence. And, therefore, he is the first person spoken of as believing in God, since he first grasped a firm and unswerving conception of the truth that there is one Cause above all, and that it provides for the world and that there is therein. And having gained this faith, the most sure and certain of the virtues, he gained with it all the other virtues, so that by those among whom he settled he was regarded as a king, not because of the outward state which surrounded him, mere commoner that he was, but because of his greatness of soul, for his spirit was the spirit of a king.

### **De Abrahamo 48-55**

<sup>48</sup> ἡ μὲν οὖν προτέρα τριάς τῶν ἀρετῶν ἐπιποθησάντων δεδήλωται. μείζων δὲ ἐστὶν ἡ ἑτέρα, περὶ ἧς νυνὶ λεκτέον. ἐκείνη μὲν γὰρ τοῖς ἐν ἡλικίᾳ παιδικῇ μαθήμασιν ἔοικεν, αὕτη δὲ τοῖς ἀνδρῶν ἀθλητικῶν γυμνάσμασιν ἐπὶ τοὺς ἱεροὺς ὄντως ἀλειφομένων ἀγῶνας, οἱ σωμασκίας καταφρονούντες τὴν ἐν τῇ ψυχῇ κατασκευάζουσι εὐεξίαν ἐφιέμενοι τῆς κατὰ τῶν ἀντιπάλων παθῶν νίκης.<sup>49</sup> οἷς μὲν οὖν διενήνοχεν ἕκαστος ἐφ' ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τέλος ἐπιγόμενος, αὐθις ἀκριβέστερον ἐροῦμεν· ἃ δὲ χρὴ περὶ τῶν τριῶν συλλήβδην προειπεῖν, ἀναγκαῖον μὴ παρασιωπῆσαι.<sup>50</sup> τούτους τοίνυν συμβέβηκε μιᾶς οἰκίας καὶ ἑνὸς γένους εἶναι ὁ γὰρ τελευταῖος υἱὸς μὲν ἐστὶ τοῦ

So now we have explained the first trinity of those who yearn for virtue; but greater is the second trinity of which we have now to speak. The first we may compare to the studies of children, but the latter to the exercises of athletes who are preparing for games which are really sacred, men who despise bodily training but foster robustness of soul in their desire for victory over their antagonists, the passions. How each of these differed from the others while pressing on to one and the same goal will be described in detail later; but there is something to be said about them taken as a whole which must not be omitted. We find that these three are all of one house and one family. The last is the son of the second and grandson of the first. All alike are God-lovers and God-beloved, and



μέσου, υίωνος δὲ τοῦ πρώτου καὶ πάντας φιλοθέους ὁμοῦ καὶ θεοφιλεῖς, ἀγαπήσαντας τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ ἀνταγαπηθέντας πρὸς αὐτοῦ, ὃς ἠξίωσε, καθάπερ δηλοῦσιν οἱ χρησμοί, διὰ τὰς ὑπερβολὰς τῶν ἀρετῶν αἷς συνεβίουν κοινωνῆσαι τῆς προσρήσεως αὐτοῦ. <sup>51</sup> τὸ γὰρ ἴδιον ὄνομα τοῖς ἐκείνων ἐναρμοσάμενος ἦνωσε, τὴν ἐκ τῶν τριῶν σύνθετον κλήσιν ἐπιφημίσας ἑαυτῷ· ἴτοῦτο γὰρ μου<sup>1</sup> φησὶν ἴονομά ἐστιν αἰώνιον, θεὸς Ἀβραάμ καὶ θεὸς Ἰσαὰκ καὶ θεὸς Ἰακώβ ἀντὶ τοῦ καθάπαξ τὸ πρὸς τι καὶ μήποτ' εἰκότως· ὀνόματος γὰρ ὁ θεὸς οὐ δεῖται, μὴ δεόμενος δ' ὅμως ἐχαρίζετο τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων κλήσιν οἰκειάν, ἵν' ἔχοντες καταφυγὴν πρὸς ἰκεσίας καὶ λιτὰς μὴ ἀμοιρῶσιν ἐλπίδος χρηστῆς. <sup>52</sup> ταῦτα μὲν οὖν ἐπ' ἀνδρῶν ὀσίων εἰρησθαι δοκεῖ, μηνύματα δ' ἐστὶ φύσεως ἀδηλοτέρας καὶ πολὺ βελτίονος τῆς ἐν αἰσθητοῖς. τρόπους γὰρ ψυχῆς ἔοικεν ὁ ἱερὸς διερευνᾶσθαι λόγος, ἀστείους ἅπαντας, τὸν μὲν ἐκ διδασκαλίας, τὸν δ' ἐκ φύσεως, τὸν δ' ἐξ ἀσκήσεως ἐφιέμενον τοῦ καλοῦ. ὁ μὲν γὰρ πρῶτος, ἐπίκλησιν Ἀβραάμ, σύμβολον διδασκαλικῆς ἀρετῆς ἐστίν, ὁ δὲ μέσος, Ἰσαάκ, φυσικῆς, ὁ δὲ τρίτος, Ἰακώβ, ἀσκητικῆς. <sup>53</sup> ἀλλὰ γὰρ οὐκ ἀγνοητέον, ὅτι μετεποιεῖτο τῶν τριῶν ἕκαστος δυνάμεων, ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ τῆς πλεοναζούσης κατ' ἐπικράτειαν· οὔτε γὰρ διδασκαλίαν ἄνευ φύσεως ἢ ἀσκήσεως τελειωθῆναι δυνατὸν οὔτε φύσιν ἐπὶ πέρας ἐστὶν ἐλθεῖν ἱκανὴ δίχα τοῦ μαθεῖν καὶ ἀσκήσαι οὔτε ἀσκησις, εἰ μὴ προθεμελιωθεῖ φύσει τε καὶ διδασκαλίᾳ. <sup>54</sup> προσηκόντως οὖν καὶ τὴν τῶν τριῶν λόγῳ μὲν ἀνδρῶν ἔργῳ δ' ὡς εἶπον ἀρετῶν οἰκειότητα συνῆψε, φύσεως, μαθήσεως, ἀσκήσεως, ἃς ἑτέρῳ ὀνόματι Χάριτας ἰσαρίθμους ἀνθρωποι καλοῦσιν, ἢ τῷ κεχαρίσθαι τὸν θεὸν τῷ ἡμετέρῳ γένει τὰς τρεῖς δυνάμεις πρὸς τελειότητα τοῦ βίου ἢ παρόσον αὐταὶ δεδώρηται ψυχῇ λογικῇ ἑαυτὰς, δῶρημα τέλειον καὶ κάλλιστον, ἵνα καὶ τὸ αἰώνιον ὄνομα τὸ δηλούμενον ἐν τοῖς χρησμοῖς ἐπὶ τριῶν μὴ

their affection for the true God was returned by Him, Who deigned, as His utterances shew, in recognition of their high and life-long virtues to make them partners in the title which He took, for He united them by joining His special name to theirs and calling Himself by one combined of the three. "For this," He said, "is my eternal name – the God of Abraham, the God of Isaac and the God of Jacob," relative instead of absolute, and surely that is natural. God indeed needs no name; yet, though He needed it not, He nevertheless vouchsafed to give to humankind a name of Himself suited to them, that so men might be able to take refuge in prayers and supplications and not be deprived of comforting hopes. These words do indeed appear to apply to men of holy life, but they are also statements about an order of things which is not so apparent but is far superior to the order which is perceived by the senses. For the holy word seems to be searching into types of soul, all of them of high worth, one which pursues the good through teaching, one through nature and one through practice. The first called Abraham, the second Isaac and the third Jacob, are symbols of virtue acquired respectively by teaching, nature and practice. But indeed we must not fail to note that each possesses the three qualities, but gets his name from that which chiefly predominates in him; for teaching cannot be consummated without nature or practice, nor is nature capable of reaching its zenith without learning and practicing, nor practice either unless the foundation of nature and teaching has first been laid. Very properly, then, Moses thus associated these three together, nominally men, but really, as I have said, virtues- teaching, nature, practice. Another name is given to them by men, who call them the Graces, also three in number; either because these values are a gift of God's grace to our kind for perfecting its life, or because they have given themselves to the reasonable soul as perfect and most excellent gift. Thus the eternal name revealed in his words is meant to indicate the three said values rather than actual men. For

ἐπ' ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ τῶν εἰρημένων  
δυνάμεων λέγεται.<sup>55</sup> ἀνθρώπων μὲν γὰρ  
φθαρτὴ φύσις, ἀφθαρτος δ' ἡ τῶν ἀρετῶν·  
εὐλογώτερον δὲ ἐπιφημίζεσθαι τὸ αἰδῖον  
ἀφθάρτοις πρὸ θνητῶν, ἐπεὶ συγγενὲς μὲν  
αἰδιότητος ἀφθαρσία, ἐχθρὸν δὲ θάνατος.

the nature of man is perishable, but that of  
virtue is imperishable. And it is more reasonable  
that what is eternal should be predicated of the  
imperishable than of the mortal, since  
imperishableness is akin to eternity, while  
death is at enmity with it.

#### D. FLAVIUS JOSEPHUS

Griekse tekst volgens de editie van B. Niese, vertaald door het Brill Project, onde redactie van Steve Mason. De Griekse tekst en de Engelse vertaling zijn allebei te vinden via <http://pace.mcmaster.ca/york/york/texts.htm>.

#### *Contra Apionem* 1.28-29

<sup>28</sup> Ὅτι μὲν οὖν παρ' Αἰγυπτίοις τε καὶ  
Βαβυλωνίοις ἐκ μακροτάτων ἄνωθεν  
χρόνων τὴν περὶ τὰς ἀναγραφὰς  
ἐπιμέλειαν ὅπου μὲν οἱ ἱερεῖς ἦσαν  
ἐγκεχειρισμένοι καὶ περὶ ταύτας  
ἐφιλοσόφουν Χαλδαῖοι δὲ παρὰ τοῖς  
Βαβυλωνίοις καὶ ὅτι μάλιστα δὴ τῶν  
Ἑλλήσιν ἐπιμιγνυμένων ἐχρήσαντο  
Φοίνικες γράμμασιν εἰς τε τὰς περὶ τὸν  
βίον οἰκονομίας καὶ πρὸς τὴν τῶν κοινῶν  
ἔργων παράδοσιν ἐπειδὴ συγχωροῦσιν  
ἅπαντες ἑάσειν μοι δοκῶ <sup>29</sup> περὶ δὲ τῶν  
ἡμετέρων προγόνων ὅτι τὴν αὐτὴν ἑὼ γὰρ  
λέγειν εἰ καὶ πλείω τῶν εἰρημένων  
ἐποιήσαντο περὶ τὰς ἀναγραφὰς  
ἐπιμέλειαν τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς  
προφήταις τοῦτο προστάξαντες καὶ ὡς  
μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων πεφύλακται  
μετὰ πολλῆς ἀκριβείας εἰ δὲ δεῖ  
θρασύτερον εἰπεῖν καὶ φυλαχθήσεται  
πειράσομαι συντόμως διδάσκειν

That among both the Egyptians and Babylonians,  
from extremely early times, the priests, in the  
one case, were entrusted with taking care over  
the records and conducted philosophical enquiry  
on that basis, and the Chaldeans in the case of  
the Babylonians, and that of those who were in  
touch with the Greeks it was the Phoenicians in  
particular who used writing both for managing  
daily life and for transmitting the memory of  
public events – since everyone agrees about  
these things, I think I may pass them by. But that  
our ancestors took the same, not to say still  
greater, care over the records as did those just  
mentioned, assigning this task to the chief-  
priests and prophets, and how this has been  
maintained with great precision down to our  
own time – and, if one should speak with greater  
boldness, will continue to be maintained – I shall  
try to indicate briefly.

<sup>154</sup> Ἀβραμος δὲ Λῶτον τὸν Ἀράνου τοῦ ἀδελφοῦ υἷον τῆς δὲ γυναικὸς αὐτοῦ Σάρρας ἀδελφὸν εἰσεποιήσατο γνησίου παιδὸς ἀπορῶν καὶ καταλείπει τὴν Χαλδαίαν ἐβδομήκοντα καὶ πέντε γεγονῶς ἔτη τοῦ θεοῦ κελεύσαντος εἰς τὴν Χαναναίαν μετελθεῖν ἐν ἣ κατώκησε καὶ τοῖς ἀπογόνους κατέλιπε δεινὸς ὢν συνεῖναι τε περὶ πάντων καὶ πιθανὸς τοῖς ἀκροωμένοις περὶ τε ὧν εἰκάσειεν οὐ διαμαρτάνων <sup>155</sup> διὰ τοῦτο καὶ φρονεῖν μείζον ἐπ' ἀρετῇ τῶν ἄλλων ἠργυμένος καὶ τὴν περὶ τοῦ θεοῦ δόξαν ἦν ἅπασιν συνέβαινεν εἶναι καινίσαι καὶ μεταβαλεῖν ἔγνω πρῶτος οὖν τολμᾷ θεὸν ἀποφήνασθαι δημιουργὸν τῶν ὅλων ἕνα τῶν δὲ λοιπῶν εἰ καὶ τι πρὸς εὐδαιμονίαν συντελεῖ κατὰ προσταγὴν τὴν τούτου παρέχειν ἕκαστον καὶ οὐ κατ' οἰκείαν ἰσχύν <sup>156</sup> εἰκάζεται δὲ ταῦτα τοῖς γῆς καὶ θαλάσσης παθήμασι τοῖς τε περὶ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ πᾶσι τοῖς κατ' οὐρανὸν συμβαίνουσι δυνάμεως γὰρ αὐτοῖς παρουσίας καὶ προνοῆσαι τῆς κατ' αὐτοὺς εὐταξίας ταύτης δ' ὑστεροῦντας φανεροὺς γίνεσθαι μηδ' ὅσα πρὸς τὸ χρησιμώτερον ἡμῖν συνεργοῦσι κατὰ τὴν αὐτῶν ἐξουσίαν ἀλλὰ κατὰ τὴν τοῦ κελεύοντος ἰσχύν ὑπουργεῖν ᾧ καλῶς ἔχει μόνῳ τὴν τιμὴν καὶ τὴν εὐχαριστίαν ἀπονέμειν <sup>157</sup> δι' ἅπερ Χαλδαίων τε καὶ τῶν ἄλλων Μεσοποταμιτῶν στασιασάντων πρὸς αὐτὸν μετοικεῖν δοκιμάσας κατὰ βούλησιν καὶ βοήθειαν τοῦ θεοῦ τὴν Χαναναίαν ἔσχε γῆν ἰδρυθεὶς τε αὐτόθι βωμὸν ᾠκοδόμησε καὶ θυσίαν ἐτέλεσε τῷ θεῷ

<sup>185</sup> εἶτα πρὶν στήναι τὸν βωμὸν οἰωνῶν ἐφιπταμένων ἐπιθυμία τοῦ αἵματος φωνῆ θεία παρῆν ἀποσημαίνουσα πονηροὺς αὐτοῦ τοῖς ἐγγόνους γείτονας ἐπὶ ἔτη τετρακόσια γενησομένους κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἐν οἷς κακοπαθήσαντας περιέσεσθαι τῶν ἐχθρῶν καὶ κρατήσαντας πολέμῳ Χαναναίων ἐξεῖν αὐτῶν τὴν γῆν καὶ τὰς πόλεις

Habramos, lacking a legitimate son, adopted Lotos, the son of Aranes his brother and the brother of his wife Sarra; and at the age of seventy-five he left Chaldea when God bade him to move to Chananaia, in that he dwelt and that he left to his descendants. He was clever in understanding all matters and persuasive to his listeners and not mistaken concerning matters about that he might conjecture. For this reason he also began to have loftier thoughts than others with regard to virtue, and he determined to innovate and change the conception concerning God that everyone happened to have. He therefore was the first who dared to declare that God was the one craftsman of the universe and that if some other being contributes something to [man's] happiness, each one supplies something in accordance with His command and not by virtue of his own strength. And he inferred these things from the changes in land and sea that are dependent upon the sun and the moon and from all the happenings in heaven. For he said that if they had the power they would have provided for their own orderliness; but since they lack this, it is evident that as many things as they contribute to our increased usefulness they perform not by their own authority but in accordance with the power of their commander, on whom alone it is proper to confer honor and gratitude. Since, for these reasons, the Chaldeans and the other Mesopotamians fell into discord against him, he, having decided to emigrate in accordance with the will and assistance of God, settled in the land of Chananaia. And having settled there he built an altar and offered a sacrifice to God.

Then, before the altar had been erected, while birds were flying towards it with a lust for blood, a heavenly voice came announcing that his descendants would have evil neighbors for 400 years in Egypt, and that after enduring suffering among them they would overcome the enemy and, conquering the Chananaians in war, would possess their land and cities.

<sup>194</sup> Ὑπὸ δὴ τοῦτον τὸν καιρὸν οἱ Σοδομίται πλήθει καὶ μεγέθει χρημάτων ὑπερφρονούντες εἰς τε ἀνθρώπους ἦσαν ὕβρισται καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἀσεβεῖς ὡς μηκέτι μεμνήσθαι τῶν παρ' αὐτοῦ γενομένων ὠφελειῶν εἶναι τε μισόξενοι καὶ τὰς πρὸς ἄλλους ὀμιλίας ἐκτρέπεσθαι <sup>195</sup> χαλεπήνας οὖν ἐπὶ τούτοις ὁ θεὸς ἔγνω τιμωρήσασθαι τῆς ὑπερηφανίας αὐτοῦς καὶ τὴν τε πόλιν αὐτὴν κατασκάψασθαι καὶ τὴν χώραν οὕτως ἀφανίσει ὡς μήτε φυτὸν ἔτι μήτε καρπὸν ἕτερον ἐξ αὐτῆς ἀναδοθῆναι <sup>196</sup> Ταῦτα τοῦ θεοῦ κρίναντος περὶ τῶν Σοδομιτῶν Ἄβραμος θεασάμενος τρεῖς ἀγγέλους ἐκαθέζετο δὲ πρὸς τῆ δρυὶ τῆ Μαμβρῆ παρὰ τῆ θύρα τῆς αὐτοῦ αὐλῆς καὶ νομίσας εἶναι ξένους ἀναστὰς ἠσπάσατό τε καὶ παρ' αὐτῶ καταχθέντας παρεκάλει ξενίας μεταλαβεῖν <sup>197</sup> ἐπινευσάντων δὲ ἄρτους τε προσέταξεν εὐθύς ἐκ σεμιδάλεως γενέσθαι καὶ μόσχον θύσας καὶ ὀπτήσας ἐκόμισεν αὐτοῖς ὑπὸ τῆ δρυὶ κατακειμένοις οἱ δὲ δόξαν αὐτῶ παρέσχον ἐσθιόντων ἔτι δὲ καὶ περὶ τῆς γυναικὸς ἐπυνθάνοντο ποῖ ποτ' εἴη Σάρρα τοῦ δ' εἰπόντος ἔνδον εἶναι ἤξειν ἔφασαν εἰς τὸ μέλλον καὶ εὐρήσειν αὐτὴν ἤδη μητέρα γεγεννημένην <sup>198</sup> τῆς δὲ γυναικὸς ἐπὶ τούτῳ μειδιασάσης καὶ ἀδύνατον εἶναι τὴν τεκνοποιίαν εἰπούσης αὐτῆς μὲν ἐνενήκοντα ἔτη ἐχούσης τοῦ δ' ἀνδρὸς ἑκατὸν οὐκέτι κατέσχον λανθάνοντες ἀλλ' ἐμήνυσαν ἑαυτοὺς ὄντας ἀγγέλους τοῦ θεοῦ καὶ ὅτι πεμφθεῖν μὲν ὁ εἰς σημανῶν περὶ τοῦ παιδός οἱ δύο δὲ Σοδομίτας καταστρεψόμενοι <sup>199</sup> Ταῦτ' ἀκούσας Ἄβραμος ἤλγησεν ἐπὶ τοῖς Σοδομίταις καὶ τὸν θεὸν ἀναστὰς ἰκέτευσεν παρακαλῶν μὴ τοὺς δικαίους καὶ ἀγαθοὺς συναπολλύναι τοῖς πονηροῖς τοῦ δὲ θεοῦ φήσαντος μηδένα εἶναι τῶν Σοδομιτῶν ἀγαθόν εἰ γὰρ ἐν αὐτοῖς δέκα εἶεν συγχωρεῖν ἅπασιν τὴν ἐπὶ τοῖς ἀμαρτήμασι τιμωρίαν ὁ μὲν Ἄβραμος ἠσύχασεν <sup>200</sup> οἱ δὲ ἄγγελοι παρεγένοντο εἰς τὴν τῶν Σοδομιτῶν πόλιν **ἄ** καὶ ὁ Λῶτος αὐτοὺς ἐπὶ ξενίαν παρεκάλει

About this time the Sodomites, who were overweeningly proud of their populousness and greatness of wealth, were insolent toward men and irreverent toward the Divinity, so that they no longer remembered the advantages that they had received from Him and hated strangers and shunned relations with others. Therefore, indignant at this behavior, God decided to punish them for their overweening contempt and to raze their city and so to obliterate their land that neither plant nor other fruit should ever issue forth from it. After God had issued this judgment concerning the Sodomites, Habramos, noticing three angels and he was sitting near the oak of Mambre before the door of his courtyard and thinking that they were strangers, stood up and welcomed them and leading them within his home invited them to enjoy his hospitality. And when they agreed, he ordered loaves of bread to be made immediately from finest wheaten flour, and, sacrificing a calf and cooking it, he brought it to them as they were lying down under the oak. And they presented to him the appearance of eating. Moreover, they inquired about his wife as to where Sarra was. And when he said that she was within, they said that they would come in the future and would find that she had already become a mother. But when his wife smiled at this and said that child-bearing was impossible, since she was 90 years old and since her husband was 100, they no longer disguised themselves but revealed that they were messengers of God and that one of them had been sent to make a disclosure concerning the child, and the other two to destroy the Sodomites. On hearing this Habramos felt grief for the Sodomites; and standing up, he besought God, entreating Him not to destroy the just and good along with the wicked. But when God said that none of the Sodomites was good, for if there were ten among them he would remit all the punishment for their sins, Habramos kept quiet. And the angels came to the city of the Sodomites, and Lotos offered them

λίαν γὰρ ἦν περὶ τοὺς ξένους  
φιλάνθρωπος καὶ μαθητῆς τῆς Ἀβράμου  
χρηστότητος οἱ δὲ Σοδομίται θεασάμενοι  
τοὺς νεανίσκους εὐπρεπεστάτους τῆ ὄψει  
διαφέροντας καὶ παρὰ Λώτῳ καταθέντας  
ἐπὶ βίαν καὶ ὕβριν αὐτῶν τῆς ὥρας  
ἐτράπησαν <sup>201</sup> τοῦ δὲ Λώτου παραινούντος  
σωφρονεῖν καὶ μὴ χωρεῖν ἐπ' αἰσχύνῃ τῶν  
ξένων ἀλλ' ἔχειν αἰδῶ τῆς παρ' αὐτῷ  
καταγωγῆς εἰ δὲ ἔχουσιν ἀκρατῶς τὰς  
θυγατέρας αὐτοῦ ὑπὲρ ἐκείνων ταῖς  
ἐπιθυμίαις αὐτῶν λέγοντος παρέξειν οὐδ'  
οὕτως ἐπέισθησαν <sup>202</sup> Ὁ θεὸς οὖν  
ἀγανακτήσας αὐτῶν ἐπὶ τοῖς τολμήμασι  
τοὺς μὲν ἡμαύρωσεν ὡς μὴ δυνηθῆναι τὴν  
εἴσοδον τὴν εἰς τὴν οἰκίαν εὐρεῖν  
Σοδομιτῶν δὲ κατέκρινε πάνδημον  
ὄλεθρον Λώτος δὲ τοῦ θεοῦ τὴν μέλλουσαν  
ἀπώλειαν τῶν Σοδομιτῶν αὐτῷ φράσαντος  
ἀπαλλάσσειται τὴν τε γυναῖκα καὶ τὰς  
θυγατέρας δύο δὲ ἦσαν ἔτι παρθένου  
ἀναλαβῶν οἱ γὰρ μνηστῆρες  
περιεφρόνησαν τῆς ἐξόδου εὐθήειαν  
ἐπικαλοῦντες τοῖς ὑπὸ τοῦ Λώτου  
λεγόμενοις <sup>203</sup> καὶ ὁ θεὸς ἐνσκήπτει βέλος  
εἰς τὴν πόλιν καὶ σὺν τοῖς οἰκήτορσιν  
κατεπίμπρα τὴν γῆν ὁμοίᾳ πυρώσει  
ἀφανίζων ὡς μοι καὶ πρότερον λέλεκται  
τὸν Ἰουδαϊκὸν ἀναγράφοντι πόλεμον ἡ δὲ  
Λώτου γυνὴ παρὰ τὴν ἀναχώρησιν  
συνεχῶς εἰς τὴν πόλιν ἀναστρεφομένη καὶ  
πολυπραγμονοῦσα τὰ περὶ αὐτὴν  
ἀπηγορευκότος τοῦ θεοῦ τοῦτο μὴ ποιεῖν  
εἰς στήλην ἀλῶν μετέβαλεν ἱστόρησα δ'  
αὐτὴν ἔτι γὰρ καὶ νῦν διαμένει <sup>204</sup>  
διαφεύγει δ' αὐτὸς μετὰ τῶν θυγατέρων  
εἰς βραχὺ τι χωρίον κατασχὼν περιγραφὴν  
ὑπὸ τοῦ πυρός Ζωῶρ ἔτι καὶ νῦν λέγεται  
καλοῦσι γὰρ οὕτως Ἑβραῖοι τὸ ὀλίγον  
ἐνταῦθα τοίνυν ὑπὸ τε ἀνθρώπων ἐρημίας  
καὶ τροφῆς ἀπορίας ταλαιπῶρως διῆγεν

hospitality. For he was very magnanimous  
toward strangers and was a disciple of the  
generosity of Habramos. But when the Sodomites  
beheld the young men, who were outstanding in  
beauty of appearance and who had been  
received into Lotos's house, they set about to do  
violence and outrage to their youthful beauty.  
When Lotos exhorted them to be temperate and  
not to proceed to dishonor the strangers but to  
have respect for their lodging with him and said  
that he would offer his own daughters for their  
lust in place of them, if they were unable to  
restrain themselves, not even so were they  
persuaded. Therefore, God, indignant at their  
bold acts, struck them with blindness, so that  
they were unable to find the entrance into the  
house, and condemned the Sodomites to  
destruction of the whole population. But Lotos,  
when God told him of the forthcoming  
destruction of the Sodomites, departed, taking  
along his wife and his daughter the two were still  
virgins. For their suitors disdained the departure,  
regarding as a stupidity what was told them by  
Lotos. And God hurled a bolt upon the city and  
burnt it down together with the inhabitants,  
obliterating the land with a similar conflagration,  
as I have also previously stated in my account of  
the Judean War. But Lotos' wife, who was  
continually turning around towards the city  
during her departure and was curious as to what  
was happening to it, though God had forbidden  
doing this, changed into a pillar of salt. And I bore  
witness to this, for it even now still remains. And  
he himself escaped with his daughters, occupying  
some small place, encircled by the fire. Even now  
it is still called Zoor, for thus the Hebrews called  
"little." There, consequently, in isolation from  
people and with lack of nourishment he led a  
wretched life.

## E. TESTAMENT VAN ABRAHAM (RECENSIE A)

Griekse tekst volgens de editie van Montague R. James, Engelse vertaling door Michael E. Stone.

### Hoofdstuk 1

**1:1** Ἐζησεν Ἀβραὰμ τὸ μέτρον τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἔτη ἐννακόσια πέντε, πάντα δὲ τὰ ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ ζήσας ἐν ἡσυχίᾳ καὶ πραότητι καὶ δικαιοσύνῃ, πάνυ ὑπῆρχε φιλόξενος ὁ δίκαιος.<sup>2</sup> πῆξας γὰρ τὴν σκηνην αὐτοῦ ἐν τετραοδίῳ τῆς δρυὸς τῆς Μαμβρῆ, τοὺς πάντας ὑπεδέχετο, πλουσίους καὶ πένητας, βασιλεῖς τε καὶ ἄρχοντας, ἀναπήρους καὶ ἀδυνάτους, φίλους καὶ ξένους, γείτονας καὶ παροδίτας, ἴσον ὑπεδέχετο ὁ ὅσιος καὶ πανίερος καὶ δίκαιος καὶ φιλόξενος Ἀβραάμ.<sup>3</sup> ἔφθασεν δὲ καὶ ἐπὶ τοῦτον τὸ κοινὸν καὶ ἀπαραίτητον τοῦ θανάτου πικρὸν

Abraham lived the span of his life, nine hundred and ninety-five years, and having lived all the years of his life in quietness, gentleness, and righteousness, the righteous man was extremely hospitable. For having pitched his tent at the crossroads of the oak of Mamre, he welcomed all, rich and poor, kings and rulers, cripples and helpless, friends and strangers, neighbours and travelers – all alike welcome. Even upon him, however, there came the common, inexorable, bitter cup of death and the uncertain end of life.

### Hoofdstuk 4

**4:1** εἶπεν δὲ Ἀβραάμ πρὸς Ἰσαὰκ τὸν υἱὸν αὐτοῦ· Ἀπελθε, υἱέ μου ἀγαπητέ, εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ τρικλίνου καὶ καλλώπισον αὐτό.<sup>2</sup> στρώσον δὲ ἡμῖν ἐκεῖ δύο κλινάρια, ἓνα ἐμὸν καὶ ἓνα τοῦ ἀνθρώπου τούτου τοῦ ἐπιξενισθέντος ἡμῖν σήμερον· ἐτοίμασον δὲ ἡμῖν ἐκεῖ δίφρον καὶ λυχνίαν καὶ τράπεζαν ἐν ἀφθονίᾳ παντὸς ἀγαθοῦ· καλλώπισον τὸ οἶκημα, τέκνον, καὶ ὑφάπλωσον σινδόνας καὶ πορφύραν καὶ βύσσον· θυμιάσον πᾶν τίμιον καὶ ἔνδοξον θυμίαμα, καὶ βοτάνας εὐόσμους ἐκ τοῦ παραδείσου ἐνέγκας πλήρωσον τὸν οἶκον ἡμῶν.

Then Abraham said to his son Isaac, "Go, my beloved son, to the chamber and decorate it. Spread two couches for us there, one for me and one for this man who is our guest today. Prepare for us there a seat and a candelabrum and a table with an abundance of every good thing. Beautify the chamber, son, and spread out linen and purple cloth and byssus. Burn all sorts of valuable and renowned incense and bringing in the sweet-smelling plants from the garden, fill our house (with them).

### Hoofdstuk 10

**10:1** Καὶ κατελθὼν ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἔλαβεν τὸν Ἀβραάμ ἐπὶ ἄρματος χερουβικοῦ καὶ ὑψώσεν αὐτὸν εἰς τὸν αἰθέρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἤγαγεν αὐτὸν ἐπὶ τῆς νεφέλης καὶ ἐξήκοντα ἀγγέλους καὶ ἀνήρχετο ὁ Ἀβραάμ ἐπὶ ὀχήματος ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην.<sup>2</sup> καὶ θεωρεῖ Ἀβραάμ τὸν κόσμον καθὼς εἶχεν ἡμέρα ἐκείνη (...)

And the archangel Michael descended and took Abraham upon the cherubim chariot and elevated him to the aether of heaven and led him upon the cloud [and sixty angels], and Abraham ascended upon the carriage over all the inhabited world. Abraham saw the world as it was on that day (...)

<sup>10</sup> καὶ εἶδεν εἰς ἕτερον τόπον ἀνθρώπους διορύσσοντας οἶκον καὶ ἀρπάζοντας

Then he saw in another place that men were tunneling into a house and stealing other

ἀλλότρια πράγματα, <sup>11</sup> καὶ εἶπεν· Κύριε, κύριε, κέλευσον ἵνα κατέλθῃ πῦρ ἐξ οὐρανοῦ καὶ καταφάγῃ αὐτούς. καὶ ἅμα τῷ λόγῳ αὐτοῦ κατῆλθεν πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατέφαγεν αὐτούς. <sup>12</sup> καὶ εὐθέως ἦλθεν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον, λέγων οὕτως· Κέλευσον, ὦ Μιχαὴλ ἀρχιστράτηγε, στήναι τὸ ἄρμα, καὶ ἀπόστρεψον τὸν Ἀβραάμ, ἵνα μὴ ἴδῃ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην. <sup>13</sup> ἢ γὰρ ἴδῃ πάντας τοὺς ἐν ἀμαρτία διάγοντας, ἀπολέσει πᾶν τὸ ἀνάστημα· ἰδοὺ γὰρ ὁ Ἀβραάμ οὐχ ἤμαρτεν, καὶ τοὺς ἀμαρτωλοὺς οὐκ ἔλεᾶ. <sup>14</sup> ἐγὼ δὲ ἐποίησα τὸν κόσμον, καὶ οὐ θέλω ἀπολέσαι ἐξ αὐτῶν οὐδένα, ἀναμένω δὲ τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ἕως τοῦ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν. <sup>15</sup> ἀνάγαγε δὲ τὸν Ἀβραάμ ἐν τῇ πρώτῃ πύλῃ τοῦ οὐρανοῦ, ὅπως θεάσῃται ἐκεῖ τὰς κρίσεις καὶ ἀνταποδόσεις, καὶ μετανοήσῃ ἐπὶ τὰς ψυχὰς τῶν ἀμαρτωλῶν ἃς ἀπόλεσεν.

men's possessions, and he said, "Lord, lord, command fire to descend from heaven and devour them." And at once as he spoke, fire came down from heaven and consumed them. And immediately there issued forth a voice from heaven to the Archistrategos saying thus, "O Archistrategos Michael, command the chariot to stop and turn Abraham aside lest he see the whole inhabited world, for if he sees all those who act in sin, he would destroy the whole creation. For behold, Abraham has not sinned and he has no mercy upon the sinners. I, in contrast, made the world and I do not wish to destroy any one of them but I await the death of the sinner, until he turns and lives. Lead Abraham up into the first gate of heaven that he may see there the judgments and the recompenses and repent over the souls of the sinners he has destroyed."

### Hoofdstuk 13

**13:1** Καὶ εἶπεν Ἀβραάμ· Κύριέ μου ἀρχιστράτηγε, τίς ἐστὶν οὗτος ὁ κριτὴς ὁ πανθαύμαστος; καὶ τίνες οἱ ἄγγελοι οἱ ἀπογραφόμενοι; καὶ τίς ὁ ἄγγελος ὁ ἡλιόμορφος ὁ τὸν ζυγὸν κατέχων; καὶ τίς ὁ ἄγγελος ὁ πύρινος ὁ τὸ πῦρ κατέχων; <sup>2</sup> εἶπεν δὲ ὁ ἀρχιστράτηγος· Θεωρεῖς, πανόσιε Ἀβραάμ, τὸν ἄνδρα τὸν Φοβερόν τὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου καθήμενον; οὗτός ἐστιν υἱὸς Ἀδὰμ τοῦ πρωτοπλάστου, ὁ ἐπιλεγόμενος Ἀβελ, ὃν ἀπέκτεινε Κάιν ὁ πονηρός. <sup>3</sup> καὶ κάθηται ὧδε κρῖναι πᾶσαν τὴν κτίσιν καὶ ἐλέγχων δικαίους καὶ ἀμαρτωλοὺς· διότι εἶπεν ὁ θεός· Ἐγὼ οὐ κρίνω ἡμᾶς, ἀλλὰ πᾶς ἄνθρωπος ἐξ ἀνθρώπου κριθήσεται. <sup>4</sup> τούτου χάριν αὐτῷ δέδωκεν κρίσιν, κρῖναι τὸν κόσμον μέχρι τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου αὐτοῦ παρουσίας· καὶ τότε, δίκαιε Ἀβραάμ, γίνεται τελεία κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις, αἰωνία καὶ ἀμετάθετος, ἣν οὐδεὶς δύναται ἀνακρῖναι·

And Abraham said, "My lord Archistrategos, who is this most wondrous judge, and who are the angels that write down, and who is the angel like the sun, holding the balance; and who is the fiery angel holding the fire?" The Archistrategos said, "Do you see, most holy Abraham, the terrible man sitting upon the throne? This is the son of the first created Adam, who is called Abel, whom the wicked Cain killed, and he sits thus to judge all creation, and examines righteous men and sinners. For God has said: 'I will not judge you, but every man born of man will be judged.' Therefore he has given to him judgment, to judge the world until his great and glorious coming, and then, O righteous Abraham, is the perfect judgment and recompense, eternal and unchangeable, which no one can alter..."

## Hoofdstuk 20

**20:12** τὴν τε τιμίαν αὐτοῦ ψυχὴν ὠψίκευον οἱ ἄγγελοι καὶ ἀνήρχοντο εἰς τὸν οὐρανὸν ψάλλοντες τὸν τρισάγιον ὕμνον τῷ δεσπότῃ τῶν ὅλων θεῶ, καὶ ἔστησαν αὐτὴν εἰς προσκύνησιν τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς· <sup>13</sup> καὶ δὴ πολλῆς ἀνυμνήσεως καὶ δοξολογίας γενομένης πρὸς κύριον, προσκυνήσαντος δὲ τοῦ Ἀβραάμ, ἦλθεν ἡ ἄχραντος φωνὴ τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς λέγουσα οὕτως· <sup>14</sup> Ἄρατε οὖν τὸν φίλον μου τὸν Ἀβραάμ εἰς τὸν παράδεισον, ἔνθα εἰσὶν αἱ σκηναὶ τῶν δικαίων μου καὶ μοναὶ τῶν ἁγίων μου Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ ἐν τῷ κόλπῳ αὐτοῦ, ἔνθα οὐκ ἔστιν πόνος, οὐ λύπη, οὐ στεναγμοὶ, ἀλλ' εἰρήνη καὶ ἀγαλλίασις καὶ ζωὴ ἀτελεύτητος. <sup>15</sup> μεθ' οὗ καὶ ἡμεῖς, ἀδελφοί μου ἀγαπητοί, τοῦ πατριάρχου Ἀβραάμ τὴν φιλοξενίαν μιμησώμεθα καὶ τὴν ἐνάρετον αὐτοῦ κτησώμεθα πολιτείαν, ὅπως ἀξιωθῶμεν τῆς αἰωνίου ζωῆς, δοξάζοντες τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα· αὐτῷ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

And the angels escorted his precious soul and ascended to the heavens singing the trishagion hymn tot the Master of all, to God, and they set it in obeisance to God and Father. And after there was great hymning and praising the Lord, and Abraham made obeisance, the undefiled voice of God and Father came saying thus, "Take, therefore, my friend Abraham to the garden (paradise), where the tabernacles of my righteous ones and abodes of my holy ones Isaac and Jacob are in his bosom, where there is no toil, no sadness, no sighing, but peace and joy and endless life. After which we too, O my beloved brethren, let us imitate the hospitality of the patriarch Abraham, and let us gain his virtuous way of life that we may be worthy of eternal life, praising the Father and the Son and the Holy Spirit. His is the glory and the power forever. Amen.